

משנתו ההלכתית של הרב משה כלפון הכהן מג'רבה

כפי שהיא משתקפת בחיבוריו ההלכתיים

"ברית כהונה" ושו"ת "שואל ונשאל"

חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

שי מאמו 024939795

מדעי היהדות – הפקולטה לפילוסופיה

הוגש לסנאט של אוניברסיטת פוטסדם, גרמניה

טבת תש"פ – ינואר 2020

Published online in the
Institutional Repository of the University of Potsdam:
<https://doi.org/10.25932/publishup-46956>
<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:kobv:517-opus4-469567>

עבודה זו נכתבה בהדרכתו של:

פרופ' אדמיאל קוסמן

מדעי היהדות – הפקולטה לפילוסופיה

אוניברסיטת פוטסדום, גרמניה

Selbstständigkeitserklärung

Hiermit versichere ich, dass ich die vorliegende Arbeit ohne Hilfe Dritter und ohne Zuhilfenahme anderer als der angegebenen Quellen und Hilfsmittel angefertigt habe. Die den benutzten Quellen wörtlich oder inhaltlich entnommenen Stellen sind als solche kenntlich gemacht.

Shai Mamo

____**January 2020, Jerusalem**____

לע"נ

אשתי ריקי (פייגה רבקה) מאמו

נלב"ע

ה' באדר תשע"ח

לע"נ

אחותי תהילה מאמו

נלב"ע

ה' באדר תשנ"ו

תודות

מודה אני לפניך ה' א-לוהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש וזכיתי ימים ושעות ללמוד ולעיין בדברי תורה לעבודתי זו.

אבקש להודות לפרופ' אדמיאל קוסמן על ההנחיה, הליווי, העצה הטובה, הסיוע במציאת חומר רב, הסיוע בכתיבה ולכל ההדרכה והסבלנות בכתיבת עבודה זו.

תודות לד"ר דניאל ניקרטין על הסיוע הרב בשנה האחרונה בבירור ובדיקת עד לניסוח האחרון של הדברים.

להורי היקרים, ראובן ויוכבד הי"ו, שסייעו לי בכל מסע הכתיבה, הן בצד הרוחני והן בצד החומרי; בהקדשת הזמן, בהכוונה, בעצה, במציאת מקורות ובעידוד לאורך כל הדרך הארוכה. יזכו להמשיך לרוות נחת מכולנו.

לאחותי עדי, על הסיוע בסידור העימוד בכל פעם מחדש עד התוצר המוגמר.

לילדי היקרים מאוד – אורטל, לירן, נדב-יששכר, רביד והודיה נ"י, שהפסידו שעות אבא רבות והיו שותפים לאורך כל הדרך. נולדו וגדלו עם התקדמות העבודה. זמן רב ראו בביתנו שולחנות עמוסים בספרים ודפים רבים.

לריקי אשתי היקרה ז"ל, שלא זכתה להגיע לרגע הגשת העבודה; על השותפות והתמיכה בכל יום ויום לאורך השנים בכלל ולאורך שנות כתיבת העבודה בפרט. הדאגה למצוא לי את הזמן הפנוי הרב, הליווי, העצה הטובה, העידוד, הסבלנות והסיוע בכל. שלי, שלה הוא! ביום שלישי ה' אדר תשע"ח השיבה נשמתה לבורא לאחר מחלה קשה (ת.נ.צ.ב.ה).

תוכן עניינים

א	תקציר
1	מבוא
2	א. מטרת המחקר :
7	ב. מצב המחקר
11	ג. דרך המחקר
12	פרק ראשון : הרב כלפון משה הכהן - תולדות חייו :
15	1.1 רבני קהילת ג'רבה
17	1.2 כתביו של הרב כלפון :
24	1.3 חיבוריו של הרב כלפון :
28	1.4 מאפייני החיבורים 'שואל ונשאל' ו'ברית כהונה'
28	1.4.1 ברית כהונה - מבנה
33	1.4.2 שו"ת שואל ונשאל – מבנה :
35	1.5 סיכום
36	פרק שני : תוניסיה והאי ג'רבה - היסטוריה :
36	2.1 תוניסיה :
37	2.2 ג'רבה
37	2.2.1 היהודים בג'רבה
40	2.2.2 הקהילות היהודיות בג'רבה
43	2.2.3 מנהג ומסורת בג'רבה :
54	2.3 כ"ח וקהילת ג'רבה :
60	2.4 סיכום :
61	פרק שלישי : מקורות-יסוד הלכתיים
61	3.1 מקומו של מרן במשנה ההלכתית של בני עדות המזרח
62	3.1.1 הנהגה ופסיקה על פי מרן בחיבוריו של הרב כלפון
66	3.2 מקומו של הרמ"א במשנה ההלכתית של הרב כלפון :
67	3.2.1 אשכנזים בג'רבה : תמונה היסטורית

68	3.2.2 מנהגים אשכנזיים בג'רבה :
71	3.2.3 פסקים בהם הרב כלפון נעזר בדברי הרמ"א כתמך למנהג :
75	3.2.4 הנהגות בהן הרב כלפון פוסק כרמ"א ומזכירו כמקור סמכותי עיקרי למנהג :
82	3.2.5 פסיקה כמרן תוך איזכור דעת הרמ"א השונה.
85	3.2.6 הרמ"א בפסיקה – שו"ת שואל ונשאל
87	3.2.7 סיכום :
88	3.3 המנהג בג'רבה :
88	3.3.1 המנהג ותוקפו :
93	3.3.2 המנהג בחיבור "ברית כהונה" :
102	3.3.3 המנהג בחארה אלכבירא ואלחאראא זג'ירא (קהילת הדיג'ית) :
103	3.3.4 מנהגים שמקורם בבית אביו של הרב כלפון :
106	3.3.5 בחינת הכלל "ספק ברכות להקל – אפילו נגד מרן" במקום שיש מנהג :
110	3.3.6 סיכום :
111	פרק רביעי : מנהגים ופסיקה מהספרות הקבלית :
112	4.1 הקבלה בג'רבה :
115	4.2 התייחסו של הרב כלפון לקבלה בכתביו :
115	4.2.1 הקריאה העממית בזוהר.
116	4.2.2 לימוד הזוהר.
117	4.2.3 הקבלה בשיקול ההלכתי.
120	4.3 סיכום :
121	פרק חמישי : התמודדותו של הרב כלפון עם תופעת החילון בג'רבה.
123	5.1 שבת - הנהגות ותקנות :
124	5.2 מחללי שבת בפסיקת הרב כלפון :
130	5.3 סיכום :
131	פרק שישי : חידושים טכנולוגיים :
133	6.1 עמדתו של הרב כלפון ביחס לטכנולוגיה והמודרנה.
134	6.2 מכונות קיטור וייצור מזון :
135	6.2.1 מעמדו ההלכתי של חלב בייצור סדרתי.
138	6.3 חשמל :

140	6.4 תחבורה :
141	6.5 מכונת גילוח :
143	6.5.1 תשובות הרב לגבי גילוח במכונה
146	6.6 סיכום :
148	פרק שביעי : היחס כלפי האישה בפסקי הרב כלפון :
148	7.1 מעמד האישה
149	7.2 האישה בפסיקה
154	7.3 סיכום
156	פרק שמיני : מטא הלכה בפסיקת הרב כלפון
157	8.1 אורחות-חיים - משפחה ומסורת :
157	8.1.1 חתונה בזמן האבלות
159	8.1.2 נר בשבת :
160	8.1.3 נטילת ידיים :
161	8.1.4 משלוח יין :
162	8.2 דאגה לבריאות :
163	8.2.1 רופא בצום :
165	8.2.2 השלמת צום :
166	8.2.3 מקווה מחומם :
167	8.3 סיכום
169	סוף דבר ומסקנות
172	ספרות מקור
173	ספרות מחקר
184	תרגום לגרמנית

תקציר

עבודה זו עוסקת בחקר משנתו ההלכתית של הרב כלפון משה הכהן זצ"ל (תרל"ד 1874 – תש"י 1950), שהיה רבה הראשי של ג'רבה בתוניס תחת שלטון הכיבוש הצרפתי בימיו.

הרב כלפון שקד על מלאכת הכתיבה והוציא חיבורים רבים העוסקים בפירוש, דרש, מנהג והלכה. יש לחלק את חיבוריו לשניים: החלק האחד עוסק בהגותו, מחשבותיו ורעיונותיו כלפי סדרים חברתיים וקהילתיים. בתוכם, קביעת הנהגות מקומיות שחלקן קדומות המשרתות את ההסדרים הקהילתיים בג'רבה. החלק השני של חיבוריו עוסק בכל הקשור להלכה, בקביעת מנהגי המקום מבחינה הלכתית ובפסיקת הלכה.

עיקרה של העבודה מוקדש לנסות ולזהות משנה הלכתית סדורה בפסיקותיו של הרב כלפון, תוך חיפוש אחר עקרונות מנחים ובהתחשב בתמורות שחלו בתקופתו: שלטון צרפת בתוניס, פעילות ארגון "כל ישראל חברים", הגירה, שינויים חברתיים ודתיים, קשרים כלכליים, שינויים בצריכה, שינויים טכנולוגיים ועוד.

בעבודה שבעה פרקים הכוללים סקירה של התקופה בה כיהן הרב כלפון ובחינת גישתו ועמדתו כלפי מנהגים והלכה:

פרק ראשון: בפרק זה תיארנו את תולדות חייו של הרב כלפון ובקצרה גם את תולדות רבנים נוספים שחיו בתקופתו והיו חלק מחייו. קווים ביוגרפיים אלו יכולים לתת לדעתנו היבט נוסף על אישיותו כאשר אנו באים למצוא עקרונות מנחים בפסיקתו. עמדנו על עיסוקו בכתיבת דרשות, חידושי תורה והלכה, שהיו יוצאי דופן בכמותם לעומת רבנים מהאזור בני דורו. לרשותו עמדו ספרי פסיקה והלכה רבים, והוא מונה אותם בפירוט ומזכיר אותם לאורך כל כתביו. הרב כלפון ייחס חשיבות רבה לכתיבה, והוא דגל בלימוד דרך כתיבה. בדרך זו לדעתו, התלמידים יצליחו לברר בכוחות עצמם נושא הלכתי ודרך זו היא בעיניו עיקר הלימוד. פתיחת בתי הדפוס בג'רבה הקלה על מלאכת הדפסת כתבי התורה בכלל ושל הרב כלפון בפרט. מנינו בפרק זה את כל חיבוריו שהובאו לדפוס והתמקדנו בחיבוריו ההלכתיים שבהם נעסוק בעבודתנו: "ברית כהונה" ושו"ת "שואל ונשאל".

פרק שני: בפרק זה סקרנו בקצרה את תוניסיה האי ג'רבה מבחינה גאוגרפית והיסטורית. הרחבנו על תולדות חיי שתי קהילות היהודים בג'רבה, ההבדלים ביניהן בעיקר בהקשר למנהג והלכה ועל הקשר ביניהם מבחינה חברתית. בפרק זה הצגנו מספר דוגמאות בהן היו הבדלים בין הקהילות

בגירבה ובחלקן מצאנו מנהגים ייחודיים שאפיינו את המסורת הקדומה של יהודי המקום. לאור האמור, נדרש הרב כלפון להתמודד במורכבות הנהגת שתי הקהילות ונלמד על דרכו. בסוף הפרק עמדנו באריכות על ההתמודדות שלו ושל קודמיו כרבני המקום עם ארגון "כל ישראל חברים", מטרתיו ורעיונותיו. כניסתו של הארגון לגירבה גררה התנגדות עזה מאוד של רבני המקום ובכללם של הרב כלפון, לפתיחת בית ספר בגירבה. נושא סירובם של רבני גירבה סביב הרצון לאפשר פתיחת בית ספר של הארגון היה אחד העיסוקים המרכזיים של רבני המקום לאורך השנים וייחד את גירבה בדרך תגובתם כפי שנציג.

פרק שלישי: בפרק זה דנו בהגדרת המונח "מנהג" ותוקפו. עמדנו על כוחה של המסורת החיה לעומת המסורת הכתובה, וראינו כי מנהג גירבה מבוסס על מסורת שעברה מדורי דורות בעל פה. לאחר דברי המבוא הללו דנו בפירוט נרחב במנהג בגירבה ובתפקידו כמעצב את חיי הקהילה בשמירה על ייחודה. חלק מהפרק הקדשנו לבירור ההבדלים שבין שתי הקהילות וכיצד הרב כלפון מנסה להתמודד עם הבדלים אלו. חלק נרחב מהפרק הוקדש לבירור מעמדו של ר' יוסף קארו ("מרן") ביחס למנהג ולפסיקה במשנתו של הרב כלפון תוך התייחסות למנהג בית אביו ומסורות קדומות. בחלק זה הבאנו דוגמאות רבות ליחסו של הרב כלפון לרמ"א וראינו כיצד פעמים רבות הוא נסמך על דעתו במנהג ואף בפסיקה. מסקנתנו היא, שהשימוש בדברי מרן והרמ"א בא להוכיח כי מנהג גירבה קדום להם והשימוש בדבריהם בא לבסס את המסורות הקדומות הללו.

פרק רביעי: פרק זה בא לברר את מעמדה של הקבלה בפסיקתו של הרב כלפון. הרב כלפון מזכיר את דברי האר"י והחיד"א בעיקר בכל הקשור למנהג והלכה בנושאים שבהם קיימת מסורת קדומה למנהג גירבה. יחד עם זאת, נראה, כי הרב כלפון מסתייג משימוש בקבלה בפסיקתו ואינו נסמך עליה אלא אם כן כאמור, מדובר במסורת קדומה ודברי הקבלה מובאים כעוגן. כפי שנציג, ניתן להסיק, בניגוד לחלק מדברי החוקרים, כי הרב כלפון אינו מייחס חשיבות לעיסוק בקבלה, ולכל הפחות בכל מה שקשור ללימוד קבלה לכלל הציבור.

פרק חמישי: בחלק זה דנו בעמדתו של הרב כלפון בנושא חילול שבת. ההשפעות החיצוניות של העולם המודרני חלחלו גם אל האי גירבה ונראה כי לא ניתן לקבוע באופן חד משמעי כי כל יהודי גירבה שמרו על קלה כבחמורה בכל הנוגע להלכות שבת ויש בכך משום חידוש, שהרי לכאורה נחשבה גירבה כעיר של תלמידי חכמים בעיני יהודי ורבני האזור בכלל ובעיני רבני ויהודי תוניס בפרט, אך כאמור הדברים לא בהכרח נכונים כפי שנציג. כיצד יש להתייחס אפוא למחללי שבת? האם הרב כלפון הרחיקם או קרבים? פרק זה עוסק בבירור עמדותיו כלפי סוגים שונים של מחללי

השבת. בדיון זה נציג את רגישותו של הרב כלפון כלפי מי שחילל שבת מחוסר ידיעה או מצוקה אישית. נוכל לאפיין את פסיקתו של הרב כלפון כפוסק הבא לקרב רחוקים וללמד זכות כאשר מדובר בחוסר ידיעה. בכתביו, אף נמצא רעיונות ועצות כיצד להימנע מחילול שבת גם כאשר היהודי שותף בעסקיו עם גוי.

פרק שישי: בפרק זה נציג את תפיסתו ועמדתו ההלכתית של הרב כלפון כלפי חידושים טכנולוגיים מודרניים שהגיעו בזמנו לג'רבה. כיצד התמודד הרב כלפון עם חידושים אלו? אחת המחלוקות בין החוקרים בני זמננו עוסקת בגישה של פוסקי אשכנז לעומת פוסקי עדות המזרח: האם אלו הקלו יותר? האם אכן ניתן לקבוע כי רבני המזרח גילו פתיחות רבה יותר בגישתם ובפסיקתם? בפרק זה הצגנו מספר דוגמאות מתחומים שונים: מכונת קיטור, מכונה לייצור מזון, שימוש במנורת חשמל בשבת, נסיעה ברכבת והדרישה לברך ברכת "הגומל", כמו גם שימוש במכונת גילוח. כפי שנראה, גישתו של הרב כלפון שונה מתשובה לתשובה ותלויה בשואל. כך למשל דרישתו מתלמידי חכמים שונה מדרישתו מכלל הציבור.

פרק שביעי: פרק זה סוקר את מבטו של הרב כלפון בנוגע לסוגיית 'מעמד האשה'. במקומות רבים בהם חלו תמורות תרבותיות והשפעה מערבית, נודעה השפעה דרמטית גם על היחס שבין המגדרים. לעומת מחקרים שמזהים רמזים לפתיחות מצידו של הרב כלפון כלפי שינויים בתחום זה, עיון בפסקיו מלמד על עקביות שמרנית ומהותנית. במקביל, ניכרת נחרצותו של הרב כלפון בניסוח היחס כלפי האישה כאחראי ומגונן ולא כסמכותני ומנצל. הגבר, שנשמרת לו העצמאות והיכולת להתנהלות ברשות הרבים, נדרש 'לשלם' על כך בהגנה, מסירות ומחוייבות לאשה ולביתו.

פרק שמיני: פרק זה עוסק בהגדרה של המונח "מטא - הלכה", שנטבע על-ידי אליעזר גולדמן בשנות החמישים. לפי גישתו של גולדמן, במכלול שיקולי הפוסק נוספים שיקולים שאינם הלכתיים בהכרח. בפרק זה נבחן את מכלול שיקוליו החוץ הלכתיים של הרב כלפון, ונשאל את השאלה באלו מקרים הוא בוחר לעשות בשיקולים מעין אלו שימוש.

“עיקר תלמוד תורה לשמור ולעשות ואם לא ידע האדם האסור והמוותר והחייב והפיטור להלכה לא יוכל לשמור עכ”ש [עד כאן שמעתי] והנה באמת האיש אשר לא ילמוד ג”כ [גם כן] בעיון הש”ס הדק היטב לא יוכל להבין היטב דברי הפוסקים ולבוא עד תכלית עומק ההלכה”.

הרב משה כלפון הכהן: ברית אבות – פירוש לפרקי אבות (פרק ג' משנה יז')

מבוא

עניינו של חיבור זה היא עיון במשנתו ההלכתית של הרב משה כלפון הכהן זצ”ל (תרל”ד 1874 – תשי”י 1950), שהיה רבה הראשי של גירבה במחצית הראשונה של המאה העשרים. במסגרת העיון ייבחנו סוגיות עקרוניות, המלמדות הן על גישתו ההלכתית הן על דרכי ההתמודדות בהן נקט אל מול אתגרי התקופה בה פעל. בשנים האחרונות אנו עדים למחקרים רבים שהתחקו אחר משנתו ההלכתית והרעיונית של פוסקי הלכה מהדורות האחרונים.¹ מחקרים אלה מתחקים אחר העקרונות ההלכתיים, הרוחניים וכן אחר ההכרעות שנוקטים אותם מורי-הוראה בהיותם מנהיגי ציבור. חיבור זה משתמש באותן מתודות, בהתחקו אחר פועלו של הרב כלפון, מי שנחשב לאחד מגדולי רבני תוניס ומי שהשפיע רבות בקרב יהדות צפון אפריקה ואף מחוצה לה עד ימינו אלה.

העיון בהגותו ודרכי ההוראה שלו, יתמקד בחיבורו ‘ברית כהונה’ ובאוסף תשובותיו בשו”ת ‘שואל ונשאל’ עליהם נרחיב בהמשך.

¹ כגון: נריה משה גוטל, שיקולים הלכתיים ומטא-הלכתיים בפסיקתו של הרב קוק, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס”א. בנימין לאו, להחזיר עטרה ליושנה: עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס”ב (להלן: לאו, להחזיר עטרה). עבודה זו יצאה לאור כספר: לאו, בנימין, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל אביב 2005 (להלן: לאו, ממרן עד מרן). בהמשך לעבודה זו נציין את עבודתו של אריאל פיקאר, פסיקתו של הרב עובדיה יוסף לנוכח תמורות הזמן, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס”ד. חיבורו יצא כספר בשם דומה: משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשס”ז. חגי בן ארצי, הראי”ה קוק כפוסק – יסודות חדשניים בפסיקתו של הרב קוק וזיקתו לעולמו ההגותי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס”ג. חיבורו יצא לאור כספר: החדש יתקדש, הוצאת ידיעות אחרונות, 2010. בנימין בראון, החזון איש – הלכה, אמונה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ”ג-תשי”ד), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס”ד. חיבורו יצא כספר: החזון איש, הוצאת מאגנס, תשע”א. שמואל מונדני, הרב יוסף חיים ומשנתו ההלכתית כפי שהיא משתקפת ב”בן איש חי”, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס”ה. אמיר משיח, מחשבת ההלכה במשנתו של הרב שלמה זלמן אוירבך, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס”ח. אביעד יחיאל הולנדר, דיוקנו ההלכתי של הרב שלמה גורן, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע”א. יצחק רונס, משנתו ההלכתית של הרב שאול ישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע”ב. יהושע זקבך, משנתו ההלכתית של הרב אליעזר יהודה וולדינג: מקורות, פרשנות ופסיקה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע”ו.

א. מטרת המחקר:

מטרת המחקר היא לעמוד על העקרונות העומדים ברקע פסיקותיו ההלכתיות של הרב כלפון והתייחסותו למנהגים שהיו מקובלים בזמנו ומקומו. שאלות המחקר שהועלו בעבודה זו הן: כיצד ביסס את עקרונות מנהג המקום? על מי נסמך? האם בדרך פסיקתו וקביעת הנהגות המקום ראה צורך לשמר את מסורת הקהילה? מה הייתה מגמת פסיקתו ביחס לשיקולים חברתיים? מה היא עמדתו ביחס למחללי שבת? לחידושים הטכנולוגיים? מה משקלה של הקבלה בפסיקתו? כיצד התייחס הרב כלפון לפסיקותיהם של ר' יוסף קארו והרמ"א? האם הרב כלפון מחויב לפסקי מרן? מעמד האישה, והאם התחשב באילוצי הזמן והמקום? כמו כן נדון בעקרונות ההלכתיים שעל פיהם פסק.

משימה זו, של בירור והכרעה בין העמדה ההלכתית לבין דרישות הזמן, המקום והאנשים, הינה משימת-ליבה של הפוסק. כך ניסח זאת אליעזר ברקוביץ:²

שלא ניתנה תורה למלאכי השרת הוא אחד היסודות להבנת תפקידה של ההלכה. הכלל הזה פירושו שהתורה לא ניתנה בחלל ריק, אלא בכוונת הנותן לאדם דווקא. כל התורה כולה הופנתה אל האדם. משום זה ההלכה מתחשבת לא רק בתכונותיו של האדם, אלא גם עם תנאי חייו כיחיד וכחבר בחברה. לא ניתנה תורה למלאכי השרת - כלומר, אסור לה להלכה להתעלם מן המציאות הקיימת, המציאות היום-יומית והמציאות ההיסטורית של היחיד ושל העם.

מלכתחילה, עצם הקביעה ש"לא ניתנה תורה למלאכי השרת", מאפשרת ואולי אף מחייבת להתחשב במציאות המשתנה. בספרו, מבאר ברקוביץ נקודה זאת באריכות ובלשון בהירה תוך כדי הבאת מקורות, לכוחם של חכמים ופוסקי כל דור ודור. לשיטתו, הסמכות שהתורה מעניקה לאדם אמנם בנוייה על יסודות המסורת מדורי דורות אך כוחו ומרחב פעולתו של הפוסק נותרו עדיין גדולים ובעלי משמעות:³

² הרב פרופ' ברקוביץ אליעזר, ההלכה כוחה ותפקידה, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ז, עמ' סט. כדוגמה מביא המחבר את המשנה, סוטה ט, א: "משרבו הרוצחנין בטלה עגלה ערופה... משרבו המנאפים פסקו המים המרים". טענתו היא, כי המציאות הביאה לביטול אפשרות הביצוע של הדינים הללו. בנושא תהליכי שינוי בחז"ל ראו באוסף מאמריו של פרופ' רובין, שקובצו לספר: רובין, ניסן, מסגרות מתעקמות – תהליכים של שינוי במסורות חז"ל, ספריית הלל בן חיים - הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2019.

³ שם, עמ' רצב. על "כוחם של חכמים" ו"כח חכמים לעקור דבר מן התורה", עיינו פרקים ח-ט.

[...] אבל בכדי ליישם את דרישות כללי התורה על הדור החי, הן [=הפסיקות] נדרשות להבין הבנה מעמיקה את תנאי החיים ואת צרכיו של הדור. דווקא מתוך המפגש בין הצו הנצחי ובין תנאי חיי האדם המשתנים, עולים דברי אלוקים חיים לאותה שעה ולאותו מקום... כללו של דבר, אומר אני שדיין שאינו הולך בפסקיו אלא אחר מה שכתוב במפורש הוא חלש ורפה, ולפי זה יתבטל מה שאמרו (בבא בתרא קלא ע"א) אין לדיין אלא מה שעיניו רואות. ואין הדבר כן (כלומר שאין ללכת בפסק ההלכה רק אחר מה שכתוב ומפורש), אלא הדברים הכתובים הם העיקר, וצריך הדין או המורה הוראה לשקול אותם לפי מעשה ומעשה הבא לפניו, ולהקיש את הדין לדומה לו ולהוציא ענפים מן העיקרים ההם.

תפקידו של הפוסק אם כן, הוא להכיר את עקרונות ההלכה ולזהות את הערכים היסודיים העומדים בבסיסה, תוך זיהוי הדרישות והייחודיות של המצב הנוכחי ולגשר ביניהם באופן מיטבי. במחקריו של צבי זוהר הוא מאפיין את המבחינים-היסודיים שבין פסיקה שמרנית ומחמירה לבין פסיקה המעודדת דינמיות.⁴ זוהר מבהיר, כי מתח נוסף נוצר בין ההלכה ממקורה, לבין המסורת המקובלת והתקדימית של דרכי ההכרעה בסוגיה מסוימת. הפוסק ה'דינמי' הוא זה שבוחר לעיתים לחזור למקורותיה היסודיים של ההלכה וערכיה, גם במחיר של קטיעת הרצף של הסתמכות על התקדימים המקובלים.⁵ באופן דומה, טוען שיפמן כי תנאי לקיומה החי של ההלכה הוא היכולת לבקר באופן מתמיד את הדרכים בהן היא מיושמת במציאות משתנה.⁶ שיפמן מזהה את הוויכוח כמאפיין לכתחילה של הרוח ההלכתית, ואת המרווח שבין הוראה פסוקה לבין פרשנות מותאמת למציאות ודרישותיה, כחלק אימננטי ממשימתו של הפוסק.⁷ לדידו של שיפמן, שומה על הפוסק להכיר בתרומתו ועצמאותו הרבה בתהליך הפסיקה, וממילא באחריות הכרוכה בכך:⁸

ככל שאדם קונה לעצמו ידיעה מעמיקה יותר בדין היהודי, כך קטנה האפשרות הנתונה בידיו לסמוך על אוטוריטה חיצונית שתשחרר אותו מקבלת אחריות.

⁴ זוהר, צבי, 'עצמאות הפוסק ביחס לפסיקה בעבר', זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב 1997, עמ' 304–320 (להלן: זוהר, עצמאות הפוסק).

⁵ שם, עמ' 305 – 306.

⁶ שיפמן, פנחס, 'איש ההלכה נידון לחירות', אבי שגיא וידידה צ' שטרן (עורכים), שפה אחת ודברים אחדים: עיונים במשפט, הלכה וחברה, רמת גן תשע"ב, עמודים 67–81. עיקר טענתו היא, כי תנאי לקיומה החי של ההלכה הוא היכולת לבקר באופן מתמיד את הדרכים בהן היא מיושמת במציאות משתנה.

⁷ שם, עמ' 67–68.

⁸ שם, עמ' 68.

לדידו של שיפמן אם כן, והמקורות שהביא לתמוך בעמדה זו, אין זו משימה דיעבדית הכרוכה בשכחת הזרות ובאבדן הבהירות ההלכתית. הגישור בין ההלכה והמציאות היא עיקר אומנותו של הפוסק.⁹ שיפמן מציין גם את ר' יצחק עראמה המעניק סמכות לבית הדין לסטות מההלכה כאשר יש להתחשב במקרים אינדיווידואלים כדי להשיג תוצאה צודקת וראויה. לאור זאת מסיק שיפמן:¹⁰

לשם כך ניתנת לחכם הלכה הסמכות לפסוק במקרים מסויימים בניגוד למה שלכאורה מתחייב מן הדין הכתוב. הוא רשאי, ואף חייב, לסור לימין או לשמאל הדין הכתוב כדי להגשים בדרך נאמנה יותר את מהותו של הדין. תפיסה זו מניחה את קיומה של מערכת שיקולים שאותה מפעיל כל פוסק מתוקף האינטואיציות המוסריות¹¹ שלו, וגם אם הוא מחליט, בסופו של דבר, שלא לסטות מן הדין הכתוב, הרי שגם החלטה זו יונקת מאותה מערכת שיקולים אישית. כך או כך, הוא אינו יכול להתפרק מאחריותו האישית על הכרעתו.

בדגש אחר במקצת, מדגיש כ"ץ את תפקיד הרב כמי שמגמתו לווסת ולמנן את תהליכי השינוי. משימתו היא לגשר את ההלכה לצרכי הציבור והמציאות באופן שיאפשר זרימה והתאמה למציאות, לצד שמירה על צביון ותחושת קוהרנטיות הלכתית. הרב אם כן אמור להתייחס בפסיקותיו גם לשאלת ההתקבלות והצביון, הכרוכה מעבר להלכה גם בניראותה:¹²

הציבור דבק, כאמור, בדפוסי המסורת, אך הוא גם המושפע מן התמורות הגלויות והסמויות המטביעות את חותמן על דפוסי ההלכה. הציבור הוא הקולט את הדחיפות והאתגרים הבאים מבחוץ, הקשיים הכלכליים¹³ הנובעים מקיומה של ההלכה לרגל נסיבות שנשתנו, והוא שמזדהה בהיסח הדעת פחות או יותר עם ערכים שכאשר הם נוגדים דפוסי הלכה מסויימים עשויים לדחות אותם לשנות אותם.

⁹ שם, עמ' 70–71. וראו דיונו בפירושו של אחד מנושאי כליו של הטור, ר' יהושע פלק בספרו מאירת עיניים, למימרה "לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה" (בבלי, בבא מציעא ל, ע"ב). ובלשונו: עיקר החידוש כאן הוא בהדגשה שדין תורה עצמו מחייב התאמת הפסק הקונקרטי לזמן ולמקום, ולעיתים נדרשת סטייה מן הדין הכתוב. במסגרת זו אין 'שתי רשויות' – דין ולפנים משורת הדין – אלא הפוסק עצמו חייב להיכנס לפנים משורת הדין כדי לקיים 'דין אמת לאמתו'.

¹⁰ שם, עמ' 72.

¹¹ המוסר האנושי אינו השיקול היחיד של הפוסק וישנם ערכים נוספים, כגון: קדושה, כבוד, דרכי שלום.

¹² כ"ץ, יעקב, הלכה וקבלה – מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשמ"ד (להלן: כ"ץ, הלכה).

¹³ ולא רק הם. באוסף השאלות והתשובות בהן נדון נראה כי היו סיבות נוספות.

כוחו של הפוסק היא בתנועה שבין תגובה לבין יוזמה. הפוסק נענה לקריאת הציבור לפתרון, אך לא אחת הוא דווקא בוחר לבצר את המצב ההלכתי הקיים, למורת רוחו של הציבור צמא-השינוי:¹⁴

וטעות היא בידי החושבים כי זו נענתה להם תמיד כלאחר יד, כאילו כל תחום ההלכה לא היה אלא בקעה פרוצה לכל עבר. בעלי ההלכה התמודדו עם הדחיפות לשינויים. יש שהללו אושרו לבסוף על דעת כולם, יש שנשארו שנויות במחלוקת ויש שנדחו בסופו של דבר על ידי כולם.

לטענתו של כ"ץ,¹⁵ ניתן ללמוד ממערכת השקלא-וטריא בתשובת הפוסק על הטיעונים, הנימוקים והעקבות הלא-הלכיים או חוץ-הלכיים,¹⁶ ומכאן חשיבותו של הדיון ההלכתי כולו בכדי להציג את התמונה ההיסטורית המלאה, והמתחים שמולם התמודד הפוסק.

גם קירש¹⁷ דן באריכות בנושא הדינמיות של ההלכה. אמנם, מדובר בציבור בעל אגידה אופרטיבית מסויימת, בנושא מעמד האישה ופרשת הטוענות הרבניות בימינו.¹⁸ עם זאת, בחלקו השני בספרו הוא מונה שינויים הלכתיים לאורך הדורות שנבעו מטעמים שונים. בפרק רביעי¹⁹ דן קירש ב"טכניקות של שינוי ההלכה" כאשר הוא מחלק את הדיון לשינויים במצוות דרבנן לעומת נצחיות ושינוי במצוות דאורייתא. כאשר מדובר בשינויים במצוות דרבנן אנו תולים זאת לדעת קירש משום "תקנה שלא פשטה בציבור", "משום שבטל טעמה", מהטעם של "מוטב שיהיו שוגגים" או שינויים עקב תמורות בתנאי החיים. לגבי מצוות דאורייתא קירש מונה שמונה אפשרויות לסיבות שינויי ההלכה, וביניהן "שינויים בהלכה כדי להתאימה לתנאי החיים המשתנים" ו"מקרים שבהם מותר לחכמים לשנות מצוות מהתורה". הסיבות אותן מונה קירש מלמדות על האפשרויות העומדות בפני הפוסק להתאים או אפילו לשנות את ההלכה ומכאן כוחו. לדבריו: "קצב התפתחות ההלכה תלוי גם בתכונותיהם האישיות של פוסקי הדור".²⁰ גם ספרו של

¹⁴ כ"ץ, הלכה, עמ' 5.

¹⁵ שם.

¹⁶ גולדמן הגדיר זאת במונח "מטא - הלכה". ראו: פרק שמיני להלן.

¹⁷ קירש, יורם, מהפכות בהלכה, ירושלים: ספריית מעריב, תשס"ג.

¹⁸ שם, פרק שמיני עמ' 224-235.

¹⁹ שם, עמ' 97-123.

²⁰ שם.

פרופ' גולדברגר²¹ שיצא לאחרונה עוסק בצורך לתיקון כהגדרתו: ²² "התיקון אינו גדול. הוא אינו שינוי, הוא תיקון!". לטענתו, הקמת המדינה יצרה מציאות חדשה וצריך 'לחשב מסלול מחדש'.

רוס²³ טוענת כי גם כיום קיים מרחב מסוים לחידוש הלכתי ומחקרה עוסק בעיקר בתחום ענייני הנשים. לדבריה: ²⁴

אסטרטגיות שונות ודרכים של הערמה משפטית עדיין זמינות ועשויות לשמש ככלים רבי עוצמה במתן אפשרות לסטות מנהג הלכתי מקובל. כאשר אלה מנוצלים בדרך הנכונה, הם מסוגלים להפיג מתחים ואף לספק פתרונות ארוכי טווח לפערים המתגלעים בהכרח בין הדין הקיים לבין האתגרים הכרוכים במציאות חברתית משתנה ובתובנות המוסריות החדשות הנלוות אליה.

שרמר²⁵ בחיבורו שיצא לאחרונה בפרק השלישי ניסח כך את תפקיד הפוסק: ²⁶

לפוסק יש עמדות חברתיות ודתיות רחבות ועמוקות, ודעתו נתונה כל העת לאופי החיים היהודיים ולסטנדרטים הדתיים של בני קהילתו. בבוא שאלה הלכתית לפניו אין הוא 'מתייעץ' (כביכול) במקורות ההלכתיים, כאדם שאין לו עמדה ראשונית משלו באשר לאורח החיים היהודי הראוי בנושא הנדון, אלא עיונו בהם נועד לבסס את עמדתו ולתמוך בה.

כלומר: העמדה של הפוסק נקבעת על סמך היכרותו עם קהילתו. המקורות באים לסייע לו כתמיכה כאשר הפוסק יצטט את המקורות הרלוונטיים שנראים בעניו כתומכים בעמדתו "ולא הוא ולא שואליו יחושו כל אי-נוחות בדבר".²⁷

כפי שיוצע להלן, הרב כלפון אכן נדרש, במודע כמו גם באופן אינטואיטיבי, להתייחס בתשובותיו גם לשיקולים רחבים וציבוריים, ובמסגרת שיקולים אלה הכריע את פסקיו. בתוך קהילה בת מסורת ארוכת ימים של שמרנות וקפדנות הלכתית, הרב כלפון היה ער למציאות המשתנה וקשוב

²¹ גולדברגר, דב, לחשב מסלול מחדש, קרית גת: הוצאת דני ספרים, תשע"ט.

²² שם, עמ' 11.

²³ רוס, תמר, ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוכסיה ופמיניזם (תרגום: ר. בר אילן), עם עובד: תל אביב, 2007 (להלן: רוס, ארמון).

²⁴ שם, עמ' 114.

²⁵ שרמר, עדיאל, מעשה רב – שיקול הדעת ההלכתי ועיצוב הזהות היהודית, מחשבות – הוצאת בר-אילן, תשע"ט.

²⁶ שם, עמ' 76.

²⁷ שם. בהמשך מבאר שרמר את האפשרויות העומדות בפני הפוסק כאשר המקורות ההלכתיים אינם מתישבים עם עמדתו. על תפקיד הפוסק ראו בעיקר בסיכום הממצא עמ' 191 – 197.

לצרכי הציבור והצורך להתמודד אל מול תופעות חדשות ומאתגרות כפי שהתמודדו רבנים נוספים עם אתגרי השעה אך גם ידע לשמור בקנאות על מסורות כאשר היה צריך.²⁸

לאור האמור, ננסה לאפיין את הגישה בה נקט: האם הרב כלפון היה פוסק מחדש? האם לקח יוזמה והוביל בהתחשב בנתוני הזמן והמקום? באיזה אופן בחר להתמודד עם דרישות המציאות החדשות, והאם ניתן לשרטט קוהרנטיות ולכידות עקרונית בדרכי הכרעותיו, ההלכתיות ה'טהורות', כמו גם אלה הנדרשות לשאלות הזמן והמקום.

ב. מצב המחקר

במאה העשרים יצאו מספר חיבורים, תורניים כמו גם מחקריים, העוסקים במנהגים ובאופי של קהילת יהודי ג'רבה וברב כלפון עצמו.

נחום שלושץ, חוקר ארצות המזרח, ביקר בג'רבה בשנת 1906 ובשנת 1926, ותיעד את מסעותיו במאמרו *הכהנים אשר בג'רבה* (1924)²⁹ ובחיבורו *האי פליא* (1957).³⁰ במקורות אלה מובא גם תיאור של כמה מהמנהגים וההנהגות בחיי הקהילה באי, שנידרש להם בדיונינו לאורך העבודה. הרב מאיר מאזוז, ראש ישיבת כיסא רחמים החותם גם בשם נאמן ס"ט (נאום מאיר ניסים סיפיה טב [סופו טוב]), כתב ופרסם כמה וכמה מאמרים על אודות מסורות ומנהגים של יהודי ג'רבה.³¹ בדבריו, כלל הרב גם תיאור של מנהגים ייחודיים לפזורה זו, ופעמים רבות ציין שמקורם במסורות קדומות מימי הגאונים או מתקופת התלמוד. חכם זה, שהוא ראש וראשון לחכמי מורשת ג'רבה דהאידנא, פותח בפנינו מבט מקיף ורחב על הנוהגים של קהילת ג'רבה, כמו גם על אופן התקבלותם בקהילה שהתבססה בארץ.

בעשור האחרון התפרסמו כמה וכמה מאמרים הלכתיים על אודות מנהגים ספציפיים ונהגי מועדים מסויימים בג'רבה,³² וכן פרסומים שנכתבו כתיעוד אישי של חיי היומיום באי מהם ניתן

²⁸ דוגמא בולטת להתמודדות שונה בתכלית היא של הרב משה פיינשטיין (1895 – 1986), שחיי בשנים מקבילות לתקופתו של הרב כלפון. ראו: גורדין, הראל, הרב משה פיינשטיין – הנהגה הלכתית בעולם משתנה, הוצאת מכללת הרצוג-תבונות, אלון שבות, תשע"ז. סיכום ממצא ראו שם בפרק שמיני.

²⁹ שלושץ, נחום, *הכהנים אשר בג'רבה*, ירושלים: התור, תרפ"ד (להלן: שלושץ, *הכהנים*).

³⁰ שלושץ, נחום, *האי פליא* (האי ג'רבה), תל אביב: דביר, תשי"ח (להלן: שלושץ, *האי*).

³¹ הרב מאזוז, מאיר, קובץ מאמרים, בני ברק תשס"ג; הנ"ל, שורשים ומסורות ביהדות תוניסיה, לוד תשמ"ו, עמ' 26–38.

³² כגון: כהן, יוסף, 'מנהגי ג'רבה בענייני יום כפור', אור תורה, תנו (תשס"ו), עמ' יח–מ; אליהו כהן, כהן, אליהו, 'מקור מנהג ג'רבה לומר ביום הכיפורים: "בעבור כבוד שמך המצא לנו וכו"', ומקורות לעוד מנהגי ג'רבה בתשרי

ללמוד על מנהגי המקום.³³ עוד נציין, שכתב העת "אור תורה", היוצא משנת תשכ"ח,³⁴ משמש במה גם לחכמים שמוצא פסיקתם והנהגותיהם מעוגן בנהגי ג'רבה.

בשדה המחקר ראוי לציין את עבודתה המקיפה של רבקה נגר מהמחלקה ליהדות בת זמננו מאוניברסיטת בר-אילן.³⁵ עבודתה כוללת התייחסות למבנה הקהילה ולהנהגה הדתית בג'רבה ובעיקר יחסם של דמויות מפתח רבניות בפסיקות ההלכה שיוחסו לתמורות הזמן. בחלק זה נכלל שמו של הרב כלפון כאחד ממנהגי המקום. החלקים הנוספים של העבודה עוסקים בקשרי המנהיגות הדתית עם המנהיגות הפוליטית, סממנים ציוניים, בתי הכנסת בג'רבה כמקור השפעה ועוד. נגר מגדירה את תחום מחקרה כך:³⁶

המחקר [הנ"ל] לא מתמקד בתיאור התרחשויות היסטוריות, אלא בניתוח תגובת ההנהגה הדתית לאירועים אילו [של תמורות חברתיות וטכנולוגיות] דרך ניתוח היסטורי-סוציאלי. המחקר, השייך לתחום ההיסטוריה החברתית והתרבותית, מתייחס לתחומי החיים השונים של בני קהילתה, כדי להבין את מהות השינויים ואת מידת עוצמתם, כרקע להבנת דרכי תגובתה של ההנהגה הדתית.

עבודתה של נגר שונה מעבודה זו המוצעת כאן בכך, שתחום עיסוקנו מתמקד במיוחד בהתחקות אחר עמדותיו ההלכתיות של הרב כלפון. מחקרנו אינו עוסק בניתוח היסטורי-סוציאלי של קהילת ג'רבה כפי שעשתה נגר, אלא באיפיון עקרונות דרכי הפסיקה של הרב כלפון מתוקף תפקידו. יחד עם זאת, חלק מהדברים שהעלתה נגר בעבודתה יסייעו לנו במחקרנו זה.

(ועוד), אור תורה, תמד (תשס"ה), עמ' כו-ל; הרב מאיר מאזוז, 'תולדות היהודים באי ג'רבה ומנהגייהם', אור תורה, רו (תשמ"ה), עמ' תקה-תקיז, ושם מתייחס המחבר לחיי היהודים באי ולכמה נוהגים ייחודיים: לתקוע בשופר לפני כניסת השבת ובליל מ"ט לעומר, להכין ורקת אלעקרב (קמע), ועוד ממנהגי חג השבועות.³³ כגון: אלוש, יצחק, בית התפוז: ירושלים של אפריקה, אשקלון תשס"ז; חדד, בועז, ספר ג'רבה יהודית, ירושלים ללא ציון שנה, עמ' 63-141 (להלן: חדד, ג'רבה יהודית); חדד, שלום, 'ממנהגייהם של יהודי ג'רבה', אשר וסרטיל (עורך), ילקוט מנהגים: ממנהגי שבטי ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 521-533; מזוז, יהונתן, יהדות אי ג'רבה, צפת תשל"ט, עמ' קב-קכז; פרץ, חנה, אחרון הגאונים בתוניסיה (חלק ב), בני ברק תש"ס (להלן: פרץ, אחרון הגאונים).³⁴ הירחון יוצא עד היום ביוזמתו ובעריכתו של ר' ישראל כהן, נינו של הרב כלפון (פרט להפסקות אחדות במהלך השנים שבהן היו עורכים אחרים). סבו, ר' לאלו אליהו הכהן, היה ממונה על קופת אור תורה, קרן לעידוד לימוד תורה – הוקמה לראשונה בשנת תרנ"ד. עם פטירתו בר"ח אדר תשכ"ח ראה ר' ישראל צורך להמשיך מפעל זה על ידי הוצאת ירחון תורני באותו השם. הגיליון הראשון של אור תורה יצא לאור בסיוון תשכ"ח. רוב המאמרים בירחון אינם עוסקים דווקא במנהגי ג'רבה, ואפשר למצוא בו דברי תורה, חידושים ושאלות ותשובות בשלל ענייני הלכה.³⁵ נגר, רבקה, ההנהגה הדתית בג'רבה ויחסה לתמורות הזמן (1914-1945), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ח.

³⁶ שם, עמ' 2.

עבודתה של הדסה ברבי³⁷ נוגעת במישרין בנושא הפסיקה והכרעות הנוגעות למנהג של הרב כלפון. ברבי תיארה במחקרה את המנהגים שהיו מקובלים בקרב יהודי ג'רבה כאשר הפרדיגמה המחקרית שנקטה, בחנה את ההלכות הללו לאור הנהגותיו של החיד"א, מושא מחקרה. על פי ניתוחה, מנהגי ג'רבה הושפעו מפסקי החיד"א³⁸ בעקבות שהותו בתוניס הביירה ובערים קרובות אחרות. בעבודתה כללה ברבי 32 דוגמאות להנהגות שכאלה. לפי דבריה:³⁹

החיד"א שבקר בארצות רבות, ושהה אף זמן מה בתוניס, דומה כי אינו מזכיר כלל בספריו תושבי אי זה. לעומת זאת המעיין בספר "ברית כהונה" לר' משה כלפון הכהן, הנחשב לספר ההלכה החשוב והמחייב ביותר את יהודי ג'רבה, יווכח לדעת שמנהגי הלכה רבים מושתתים על פסקיו, לעיתים אפילו נגד מרן.

כפי שנראה בהמשך, אכן הרב כלפון מציין פעמים רבות את דברי החיד"א, אך זהו רק חלק ממאגר הפוסקים עליהם הוא נסמך. כפי שנציג בדוגמאות השונות במחקרנו להלן, נגלה כי החיד"א אינו מוזכר כמקור פסיקה בלעדי ולא ניתן לקבוע שמנהגי ג'רבה הקדומים מקורם בדברי החיד"א.

זאת ועוד, אין לנו תיעוד בדבר הגעתו של החיד"א לג'רבה,⁴⁰ ומן הראוי לציין שהוא שהה בתוניס כשנה בלבד.⁴¹ ביומנו של החיד"א "מעגל טוב" נמצא תיאור של התרשמותו מיהודי תוניס: אהבתם לתורה, לתלמידי חכמים ותמיכתם בשלוחים המגיעים מארץ ישראל. הוא כולל פרטים רבים על קהילת תוניס, על מצב החינוך (במאה השמונה עשרה) עת שהותו במקום ועל דרך לימודם,⁴² אך כאמור אין הוא מזכיר את קהילת ג'רבה. מה עוד, שברבי כורכת את היחס לקבלה

³⁷ ברבי, הדסה, השפעת פסקי החיד"א על מנהגי ג'רבה, עבודת גמר לתואר שני, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה.

³⁸ ר' חיים יוסף דוד אזולאי (תפ"ד-תקס"ו, 1724-1806).

³⁹ ברבי, החיד"א, עמ' י.

⁴⁰ המרחק בין תוניס (בירת תוניסיה) לאי ג'רבה הוא כ-900 קילומטר. יתכן ותורת החיד"א הגיע לג'רבה דרך שליחים אך ברבי אינה מזכירה זאת בעבודתה.

⁴¹ החיד"א הגיע לתוניסיה כנראה במקרה. ייעודו הייתה ליוורנו שבאיטליה אך תלאות הדרך הובילו אותו לתוניס. על כך כתב בספרו מעגל טוב השלם, ירושלים: מהדורת פריימן, תרצ"ד, עמ' 51-56 (להלן: החיד"א, מעגל). וראו גם אצל מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, חלק ראשון: תולדות חייו, ירושלים תשי"ט, עמ' לו-לוז. לדבריו, החיד"א השאיר רושם גדול בתוניס כדמות הלכתית וסמכותית, ונראה שרק עצם שהותו במקום יצרה זיקה לדבריו ולהנהגותיו. גם בעבודתה של ברבי אין הוכחה שהחיד"א היה בג'רבה וכך נראה לי לקבוע (ראו עמוד יג בעבודתה).

⁴² החיד"א, מעגל, עמ' 63.

שהיא מאתרת בתוניס, ומייחסת אותו גם לקהילה הגירבאית. ממקורות שונים וכפי שיפורט להלן, עמדתה של הקהילה הגירבאית כלפי נושאים רבים, והקבלה בפרט, שונה לא אחת מעמדת הקהילה התוניסאית.

מעבר לכך, עיון בפסקיו של הרב כלפון בספרו *ברית כהונה* מלמד על מסורות קדומות מאוד של מנהגים וקשה יהיה לקבוע, כפי שטוענת ברבי כי מנהגי המקום הושפעו מהחיד"א.

מחקרו של ירון נעים, מהמחלקה לתולדות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן,⁴³ דן בגישתו של הרב כלפון כלפי המודרנה על רקע סביבתו השמרנית. במחקרו נבדקה תפיסת עולמו והגותו של הרב כלפון על פי כתביו, תוך התייחסות למתח שבין שמרנות למודרנה.⁴⁴ המחבר דן בעבודתו בשאלות הללו: מהו יחסו של הרב כלפון לעקרונות המודרנה וכיצד התמודד עם המתח שבין עקרונות אלו למסורת ההלכתית? כיצד ביקש הרב כלפון לאפיין את המערכות הממסדיות? מהי תפיסת עולמו של הרב כלפון ביחס לציונות למטרותיה ולסוגיות לאומיות?⁴⁵ אמנם, בעבודתו של נעים נכללת גם התייחסות לפסקי הלכה אך רק מנקודת מבט של מגמות השינוי סביב התקופה אותה הוא מגדיר כ"מודרנה". עבודתו אם כן, אינה ממוקדת בפסיקת הלכה באופן מעמיק ושיטתי וחלקה הגדול עוסק בהשקפת עולמו ובהגותו של הרב כלפון.

כפי שציין ירון בן נאה,⁴⁶ בעקבות קודמיו – המחקר אודות היהודים בארצות האיסלאם, או ככינויים הרווח: 'יהדות המזרח', ראוי לו שיעמיק ויתרחב. כפי שמציין נאה – לנקודת המבט ה'אירופאית' מתבקשת להתווסף פרדיגמה המונחת במרחב תרבותי קרוב יותר. מחקר כזה עשוי לאפשר (מלבד כמובן גיוון המבט) עמדה שיפוטית-פחות ומדויקת-יותר כלפי חברות אלה. מחקר זה מבקש לצעוד מתוך עמדה זו, וכמצוי בשפה ובמרחב ההקשרי הקרוב לעולם 'יהדות המזרח'.

בעבודה זו, נבקש להרחיב ולהעמיק בעקרונות הפסיקה של הרב כלפון תוך התחקות אחר שיטתו ומגמותיו. עיון זה בכתביו ההלכתיים תפרוס בפנינו את מגמותיו ודרכו בפסיקת הלכה. צורת כתיבתו ומבנה הדברים ישקפו לנו את מחשבתו ההלכתית.

⁴³ נעים, ירון, הרב כלפון משה הכהן מגירבא: בין שמרנות למודרנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ס (להלן: נעים, בין שמרנות למודרנה).

⁴⁴ שם, עמוד 2.

⁴⁵ שם, עמוד 8.

⁴⁶ Ben-Naeh, Yaron, 'The historiography of Ottoman Jewry', *Journal of Jewish Studies*, 69,1 (2018), pp. 109–133

ג. דרך המחקר

במחקר זה נדון בחיבוריו של הרב כלפון הקשורים באופן ברור להלכה ולמנהג: 'ברית כהונה' ושו"ת 'שואל ונשאל'. על חיבורים אלו נרחיב בהמשך. כפי שנראה, חיבורים אלו הם החיבורים המרכזיים מהם ניתן ללמוד על פסקי הרב והשקפת עולמו ההלכתית. כחלק מהצורך לבחון את דרכי פסיקתו, יהיה עלינו לעיין גם בתולדות חייו, בחיי היום-יום בקהילה בג'רבה, באירועי התקופה בה חי ובהתמודדותו עם אירועי השעה.

העובדה כי הרב כלפון היה הראשון שליקט את מנהגי ג'רבה וסידרם בחיבור מאורגן, עיגנה את המסורות של ג'רבה והפכה למקור בעל חשיבות ראשונה במעלה לפסיקה עבור רבני המקום.⁴⁷

לדעתנו, ברור כי לא ניתן להימנע בעבודה בעין זו מלקרוא לעומק את פסקי הרב כלפון כמי שנתפס על ידי חברי קהילתו כבעל סמכות עליונה. דרך המחקר שנציע כוללת בעיקר מיון של המקורות עליהם מסתמך הרב כלפון וזאת בכדי לזהות דגשים, למצוא מכנה משותף ולגלות את גישתו ועקרונות פסיקותיו כפי שהן מובאות בחיבוריו ההלכתיים.

⁴⁷ בהקדמתו לחיבורו של הרב כלפון, 'ברית כהונה' הוא פונה לרבנים ולדיינים למצוא את מבוקשם בספר. אכן, בחיבורים הלכתיים שיצאו ויוצאים לאור, כתבי הרב כלפון משמשים מקור חשוב ומרכזי בעיקר ליוצאי ג'רבה וסביבותיה.

פרק ראשון: הרב כלפון משה הכהן - תולדות חייו:

הרב כלפון נולד ביי"ב בשבט תרל"ד (1874) לאביו, ר' שלום הכהן⁴⁸ באלחארה אלכבירא (הרובע הגדול) בג'רבה, ושימש שנים רבות כדיין עד למינויו כרבה הראשי משנת 1935 ועד פטירתו בשנת תש"י (1950).⁴⁹ למד תורה תחילה אצל אביו ולאחר מכן אצל ר' יוסף ברבי⁵⁰ וכבר אז בלט בין חבריו וניכר כי יועד לגדולות. לאחר שמצבו הכספי של אביו הורע, השכיר עצמו הנער משה כלפון להעתיק ספרים וכך עזר למשפחתו. לאחר שאביו עזב את ג'רבה לשמש כרב בזרזיס, למד הרב כלפון בגיל 17 את מלאכת השחיטה והבדיקה ועזר שם לאביו. במהלך שהותו בזרזיס חלה בקדחת לאחר שעבד כשוחט תחת כיפת השמים. עיניו נפגעו והוא נאלץ לנסוע למלטה לקבל עזרה רפואית ולאחר מכן חזר לג'רבה. ראייתו שנפגעה לא מנעה ממנו להמשיך ולשקוד על לימוד התורה. בשנת תרנ"ה נשא לאישה את בת דודו (אחי אמו), מסעידה ולימים, נולדו להם שני בנים ושתי בנות. כבר בהיותו בן 25 נתבקש לשמש כחבר בבית הדין בג'רבה ואף קיבל הצעות רבות לכהן כרב במקומות שונים, ולכולן סירב.

כבעל השקפה שניתן להגדירה ציונית,⁵¹ הכין עצמו בשנת תרנ"ח לעלות לארץ, אך אביו ביקש ממנו לחכות לגאולה, שעל פי חשבוננו תהיה בשנת תרע"ז. עלייתו נדחתה ולבסוף גם כלל לא

⁴⁸ נולד בג'רבה בשנת תקצ"ה, נפטר בטבריה בשנת תרפ"ו.

⁴⁹ עוד על תולדות חייו ראו בחיבורו ברית כהונה, לאחר הקדמת העורך (ללא עימוד); הרב שושן כהן, שו"ת שואל ונשאל (חלקים א-ב), בני ברק: מכון הרב מצליח, תשנ"ט, עמ' יא-יט; אליעזר בשן, "ר' משה כלפון הכהן, אב"ד ג'רבה – קווים לדמותו", זכר דבר לעבדך (בעריכת שמואל גליק), ירושלים: אוניברסיטת בר אילן ומכללת ליפשיץ, תשס"ז (אסופת מאמרים לזכר דב רפל), עמ' 69-71 ובהערה 3 סקר מקורות נוספים על תולדות חייו; גדעון מאיר גילקרום, האיר המזרח (כרך א), ירושלים: לאור, תשס"ב, עמ' 210-251.

⁵⁰ דיין והרב הראשי בג'רבה (1852-1919). על תולדותיו נרחיב בהמשך. למד עוד אצל חברי בית הדין בג'רבה וראשיו, וביניהם: ר' נסים ביתאן, ר' רחמים חדאד, ר' סאסי כהן, ר' רחמים חורי ועוד. ראו עליהם: כהן, בנימין רפאל, ספר מלכי תרשיש: והוא ספר דברי ימי המלכים... אשר היו במדינת תוניסיה מיום היותה עד יומא דן... מהדורה שנייה, נתיבות תש"ח, עמ' שז (להלן: כהן, תרשיש).

⁵¹ ראו גם במילות הסיכום בחיבורו בהקדמה לברית כהונה: "ויקבץ שה פזורה מארבע כנפות התבל על ארצנו ועל נחלת אבותינו אשר נשבע לאבותינו". ראו תיאורו של הרב יצחק לוי רבינוביץ (1906-1984), שהיה הרב הצבאי של חיילי יהודי צבאות הברית במלחמת העולם השנייה. רישומו על ג'רבה (ועל מקומות נוספים) פורסמו בירחון "ברקאי" שיצא לאור ע"י אגודת הסופרים העברים באפריקה. הירחון הפסיק להופיע ומקבץ תיאוריו של הרב רבינוביץ הודפסו בסוף חיבורו של ר' יששכר חדאד, שהיה יליד ג'רבה ועלה לארץ בשנת תש"ל. הוא הוציא ספר חידושים שכתב בשם: "יהודה יעלה" ויצא לאור בירושלים, תש"ס (חידושי תורה על הש"ס, שו"ע, תנ"ך, מאמרים ודרושים), ובסוף ספרו הוסיף כנספח את התיעוד שכתב הרב רבינוביץ. על היחס לציונות כפי שתיאר הרב רבינוביץ ראו בעיקר עמודים תריג-תרטו. ר' שושן בנו של הרב כלפון מספר בסוף הקדמתו לשו"ת "שואל ונשאל", חלק א, בני ברק תשנ"ט, עמ' יח, כי אביו והרב רבינוביץ נקשרו בקשרי אהבה וידידות. בשנת 1961 עלה לארץ ולימים, כיהן כסגן ראש העיר ירושלים בשנים 1976-1978 והיה חבר בוועד לשמות רחובות בעיר. הוא ניסה ללא הצלחה להעביר החלטה לקרוא רחוב על שמו של הרב כלפון (להלן: רבינוביץ, בתוך: יהודה). עוד על יחסם של רבני ג'רבה והרב כלפון לציונות ולארץ ישראל, ראו אצל מסינג, יהודה, "זיקתם של יהודי ג'רבה לארץ ישראל מראשית המאה העשרים ועד

מומשה. בשנת תרע"ה (1915) לאחר פטירתו של ר' משה זקן מאזוז מאלחארא זג"רא (צגירה), שהיה ראש בית הדין בגירבה, התבקש על ידי ר' ישראל זייתון,⁵² שהיה רבה הראשי של תוניס, לשמש כדיין בבית הדין כממונה על ענייני אישות וירושות. מאחר ולרבני תוניס היה מקום של כבוד והשפעה בגירבה נענה לבסוף הרב כלפון לבקשתו, אם כי רק לאחר שנתיים בהן הפציר בו לקבל את התפקיד.

הרב כלפון התייחס להסכמתו ומהסתייגותו לשמש בתפקיד, וכך כתב בהקדמתו לשו"ת שואל ונשאל:⁵³

ויראתי לנפשי פן אהיה גורם בסירובי להיות ח"ו [חס ושלום] קהלתנו כצאן בלא רועה, לכן הסכמתי להצעתם. ועם כי ידעתי רוב חסרוני ומיעוט ערכי וחולשת גופי ומאור עיני שמתתי בה' מבטחי ואדע כי לא אבוש.

מינויו כדיין התקבל לאחר שהרב מרדכי אמייס⁵⁴ הצליח להשיג מהשלטונות אישור רשמי על מינוי דיין נוסף. עד לזמן הזה הוא עצמו כיהן כדיין עם הרב ציון הכהן⁵⁵ והרב כלפון היה לדיין השלישי. על פי עדותו של הרב כלפון, מינויו כדיין שלישי היה כרוך בפרוצדורה המזיקה תמיכה של הקהילה כמו גם השלטון. תחילה, מינוי הדיינים היה נתון בידי הקהל⁵⁶ אך לאחר דרישת

לעצמאותה של תוניסיה", מנחם זהרי ואחרים (עורכים), הגות עברית בארצות האיסלאם ירושלים תשמ"ב, עמ' 274-253. וראו גם מאמו, ראובן, 'שלושה עשר ניצוצי גאולה במשנתו של רבי משה כלפון הכהן זצ"ל', שמעתין, 163 (תשס"ו), עמ' 168-175. וראו עוד: מאמו, ראובן, תהילה למשה: פרקים במשנתו הציונית של הרב כלפון משה הכהן זצ"ל, ירושלים תשס"ט, בעיקר בעמ' 219-245. ראו עוד זוהר, צבי, "אשרור דתי של הציונות כתנועה לאומית חילונית: פרק במשנת הרב כלפון משה הכהן", ישראל, 2 (תשס"ג), עמ' 107-125. על סממנים ציוניים נוספים בגירבה, ראוי לציין גם את הדפסת הספר מדרש הגדול שכתב בשנת 1919 ר' צמח כהן השני (חי בדיגית בשנים 1740-1813 והיה דיין ומקובל). ספרו כולל פירושים רבים לנוסח ההגדה, ובסופו כלל המדפיס את "שיר התקוה", ההמנון שחיבר נפתלי הרץ אימבר ב-1880 לערך. על נושא זה ועל אי אמירת תחנון בשלושת הימים הסמוכים ליום העצמאות עיינו אצל ארנד, אהרן, "התקוה" בליל הסדר", דף שבועי – בר אילן, 387 (פרשת צו ופסח תשס"א). וכן, נעים, בין שמרנות למודרנה, פרק 4.

⁵² נולד בשנת 1840 בקירוב ונפטר בשנת 1921. בתחילה כיהן כראש בית הדין הגדול בתוניס. בסוף ימיו היה לרבה הראשי של תוניס. התנגד לדרך הנוקשה של רבני גירבה ויחד עם זאת העריך מאוד את הרב כלפון. הסכים כמו רבו, ר' אברהם חגי'גי לפתיחת בייס של כ"ח וכן ללימוד שפה זרה שעה שבועית.

⁵³ הקדמתו לשו"ת שואל ונשאל, חלק א (ללא עימוד).

⁵⁴ הרב מרדכי אמייס הכהן (1886-1974). על תולדות חייו בקצרה נפרט בהמשך.

⁵⁵ הרב ציון כהן יונתן (1872-1931). על תולדות חייו בקצרה נפרט בהמשך.

⁵⁶ ראו בהרחבה: ברית כהונה, יו"ד, מערכת ר ערכים ו-ז. על ימי עבודתם ראו ערך ט.

השלטונות לשינוי המצב, היה צורך להגיש בקשה למינוי באמצעות ועד הקהילה⁵⁷ ובית הדין בתוניס שהיה בעל מעמד מול השלטונות.

בשנת תרצ"א (1931) נפטר בנו הגדול, ר' אברהם, והוא רק בן 33. פטירתו השפיעה עליו רבות וגרמה לו צער רב. כפי שמעיד בנו ר' שושן הכהן בהקדמה למהדורה החדשה של שו"ת שואל ונשאל,⁵⁸ מות בנו היה עבורו שבר גדול. לדבריו, הרב כלפון אף כתב לעצמו דברי תנחומים והיה טרוד להבין על מה מת עליו בנו. הוא לקח על עצמו את העול הכלכלי של אלמנתו וילדיו אפילו במידה גדולה יותר מאשר בניו.⁵⁹

בשנת תרצ"ה (1935) פרש ר' מרדכי אמייס מתפקידו והרב משה כלפון החליפו והיה לרבה הראשי של ג'רבה. שמו של הרב כלפון נזכר ברוב ספרי ההלכה והשו"ת של רבני ג'רבה וספריו משמשים עד ימינו בסיס מוצק לפסיקת הלכה אצל יוצאי ג'רבה וסביבותיה. הוא נחשב כמי שהפיץ את לימוד ההלכה בג'רבה שעד זמנו היה נחלת בודדים. רוב הלומדים עסקו רק בלימוד הש"ס והמפרשים, ורק מי שעמד להתמנות לדיין ומורה צדק החל לעסוק באינטנסיביות בלימוד הלכה. הרב כלפון נחשב כמי שתבע דרך לימוד חדשנית בכך שדגל בלימוד ש"ס בעיון עד ללימוד הלכה ופוסקים.⁶⁰

במהלך השנים קיים הרב כלפון קשרים עם הראשלי"צ ר' יעקב שאול אלישר, הרב בנציון מאיר חי עוזיאל, ר' אברהם פלאגי ראש רבני אזמיר, ר' צדוק הכהן הרב הראשי בצרפת, ר' חזקיה שבתאי אב"ד ירושלים, ר' יעקב זריהן ראש רבני טבריה ועוד.⁶¹

רוב ימיו חי הרב כלפון תחת כיבוש הממשל הצרפתי⁶² בתוניס הבירה ובג'רבה. השלטון האיטלקי שלט בלוב השכנה, ובתקופה זו התפתח והתגבש אופיין הייחודי והשונה של כל תפוצה, ואף נקבעו ונסגרו הגבולות בין המדינות, שעד אז היו חלק של האימפריה העות'מנית הגדולה. בתוך כך, התגבשה הזהות הלאומית הערבית בלוב ובתוניסיה והם זכו ליחס מועדף. בתי הדין היהודים מצאו עצמם מופלים לרעה לעומת בתי הדין המוסלמים והצרפתים אף הגבילו את מידת

⁵⁷ ועד הקהילה כונה בשם "כומיטי". הוועד נבחר ע"י הקהל אך קיבל אישור של השלטון הצרפתי והיה מעין גוף מייצג בפני השלטונות. ראו עוד: ברית כהונה, יו"ד מערכת ו ערך ו.

⁵⁸ בהקדמה לשו"ת שואל ונשאל חלקים א-ב, מכון הרב מצליח, בני-ברק, תשנ"ט, עמ' יג בתוך: תולדות חיי של הרב כלפון.

⁵⁹ שם. עצמות בנו הובאו לארץ בשנת תשס"ד לבית העלמין ונטמנו במושב "איתן".

⁶⁰ שו"ת שואל ונשאל חלקים ג-ד, עמ' יא (בדברי ההקדמה).

⁶¹ שם.

⁶² ראו להלן פרק שני.

האוטונומיה הקהילתית של היהודים.⁶³ לאור הגבלת הסמכות הרבנית מצד שלטון הצרפתים, ירדה קרנה של תוניס מבחינה דתית בעיני רבני תוניס רבתי ובפרט בעיני רבני ג'רבה וזאת גם בשל ההשפעה התרבותית שהייתה זרה בג'רבה ונרחיב על כך בהמשך עבודתנו.

הרב כלפון נפטר ביום ח"י בטבת בשנת תש"י (1950). עצמותיו הועלו ארצה ביום ז' בחשוון תשס"ו (2005), ונטמנו בהר המנוחות בירושלים.⁶⁴

מלבד בנו ר' אברהם ע"ה שנפטר בקיצור ימים ושנים, נפטרה גם בתו אמימה בגיל צעיר.⁶⁵ הרב כלפון השאיר אחריו בן ובת: ר' שושן הכהן, עלה לארץ בשנת 1954 ושימש כרב המושב "איתן" שבדרום עד לפטירתו בתשל"ו (1976). בתו רחל ובעלה ר' רפאל הכהן, עלו לארץ בשנת 1957 והתיישבו בלוד.

בנו של רבי שושן הכהן, ר' שלום הכהן, משמש בשנים האחרונות רב אזורי במועצה האזורית "שפיר".⁶⁶

1.1 רבני קהילת ג'רבה

סלושץ בביקורו בג'רבה בשנת 1928 מספר על מספרם הרב של תלמידי חכמים מובהקים ועל הכבוד הניתן להם מהציבור הנשמע לדבריהם.⁶⁷ על אף עובדה זו הרב כלפון נחשב כדמות למדנית יוצאת דופן הן בשל תפקידו, השפעתו והן בשל אוסף חיבוריו הרבים. ראוי לציין את רבני המקום הנוספים ששימשו בתפקידי מפתח בקהילה והשפיעו על הרב כלפון כמורי הוראה והלכה ישירים או עקיפים. חלקם קדמו לרב כלפון או חיו במקביל לשנות כהונתו:

ר' יוסף בוכריס: נולד בשנת תרמ"ה בקירוב (1884) ונפטר בשנת תש"ט (1949). שימש כרב ומורה צדק בקהילת דיג'ת⁶⁸ וממונה על דיני גיטין והחליצות בג'רבה וסביבותיה. מספר שנים שימש כרב

⁶³ אברמסקי-בליי, עירית (עורכת), פנקס הקהילות לוב ותונסיה, ירושלים: יד ושם, תשס"ח, עמ' 9-11 (להלן: אברמסקי, פנקס).

⁶⁴ התקיים דין ודברים בעניין מקום קבורתו. הרב עובדיה יוסף זצ"ל הביע דעתו שיש להביאו לקבורה בירושלים, ואילו בני משפחתו שקלו להביאו לקבורה בחלקה שהוכנה במושב "איתן", שתושביו הם יוצאי ג'רבה. בנו, ר' שושן כיהן שם כרב המקום עד לפטירתו. על קבורתו וההספדים ראו אור תורה, ג (כסלו תשס"ו), בנספח "ויעל משה", עמ' רו-רכג.

⁶⁵ נפטרה בגיל 25, נקברה בג'רבה אך עצמותיה הובאו מאוחר יותר לקבורה בירושלים.

⁶⁶ מושב "איתן" שבו כיהן אביו, ר' שושן, כרב המושב, הינו אחד המושבים במועצה האזורית "שפיר".

⁶⁷ סלושץ, האי, עמ' 204.

⁶⁸ על חיי שתי הקהילות בג'רבה נרחיב בפרק שני.

העיר זרסיס. חיבר פירושים לתורה ודרושים שיצאו בחלקם לאחר פטירתו. נחשב כבעל זיכרון יוצא דופן ובקי בש"ס ובפוסקים.⁶⁹

ר' מרדכי אמייס (כמוס) הכהן: נולד בערך בשנת תרמ"ו (1886). למרות שבקטנותו לא בלט בלימודיו, מאז נישואיו בגיל 16 החל לשקוד על לימוד התורה ובשנת תרע"ב (1912) היה חבר בבית הדין בג'רבה לגיטין חמורים. שלוש שנים לאחר מכן מונה לראש רבני ג'רבה ושימש בתפקידו עד שנת תרצ"ה (1935) למרות שכבר שנים קודם לכן רצה להתפטר מתפקידו. סלושץ בביקורו השני בשנת 1928 מספר על רצונו זה של ר' אמייס להתפטר מאחר שלא נתקיימו דרישותיו לחזק את לימוד התורה. לפי עדותו של סלושץ הסיבה האמיתית לרצונו להתפטר הייתה קשורה לעסק אותו ניהל עם שותף, ונתגלו מעשים שהטילו צל על כבודו ור' אמייס הורחק מתפקידו.⁷⁰ לאחר שעזב את ג'רבה עבר עם בנו לתוניס, ובשנת תש"י (1950) קיבל על עצמו את תפקיד אב בית הדין הגדול בתוניס. חמש שנים לאחר מכן התמנה גם לראש הרבנים ושימש בשני התפקידים עד מותו בשנת תשל"ד (1974). היה חביב ונערץ גם על ידי נשיא תוניסיה. אחד מבניו נישא לבתו של הרב כלפון.⁷¹

ר' יוסף ברבי: רבו של הרב כלפון ושל רבים מרבני ג'רבה וסביבתה. נולד בשנת תרי"ב (1852) ונפטר בשנת תרע"ט (1919). נשא שלוש נשים אך לא זכה לילדים, ולכן בחרו תלמידיו לתת שמות לספרים שחיברו בשמות המכבדים אותו, כגון: "ילדי יוסף" - מוסר, דרושים ולבושים, "בן פורת יוסף" - חידושי תורה, ש"ס ושו"ת. מונה לדיין בבית הדין בג'רבה אך בשנת תרע"א (1911) לערך הופסקה כהונתו עקב מאבק עם נשיא הקהילה שדעתו לא הייתה נוחה מהשתדלותו של ר' יוסף לטובת אחד משלוחי ארץ ישראל שהגיע לג'רבה כשד"ר כדי לאסוף כספים. נשיא הקהילה פנה לשלטונות המקומיים שפיטרוהו ממשרתו כדיין.⁷²

ר' ציון כהן יונתן: נולד בשנת תרל"ב (1872) ונפטר בשנת תרצ"א (1931). בגיל 25 מונה לחבר בית הדין בג'רבה ובגיל 40 בשנת תרע"ב (1912) היה לראש אב בית הדין עם הרב כלפון ור' מרדכי אמייס הכהן איתם למד אצל ר' יוסף ברבי. חיבר כמה ספרים הכוללים חידושים בש"ס, תנ"ך ופרקי אבות. בכתבי הרב כלפון ור' רחמים חי חויתה הכהן הוא מוזכר כדרשן המזכה את הרבנים, ענוותן גדול, שקדן ואוהב שלום.⁷³

⁶⁹ כהן, תרשיש, עמ' רמח.

⁷⁰ סלושץ, האי, עמ' 205.

⁷¹ כהן, תרשיש, עמ' שא-שד.

⁷² שם, עמ' רנג - רנה.

⁷³ שם, עמ' שלא.

ר' **סאסי מעתוק כהן יהונתן**: נולד בשנת תקצ"א (1831) ונפטר בשנת תרס"ה (1905). כבר בשנת תרכ"ח (1868) התמנה לדיין ובשנת תרס"א (1901) מונה כראש אב בית דין בגירבה עד לפטירתו. היה שותף למתקני תקנות רבות בגירבה ובכללן: שלא יתראו חתן וכלה לפני הקידושין, סדר גיטין, איסור מכירת יין כשר לגויים ועוד. מוזכר רבות אצל ר' כלפון כמי שחיבר חיבורים על הש"ס והפוסקים, ואכן רבים מחיבוריו הודפסו.⁷⁴

ר' **יעקב כהן גדישה**: נולד בדיגית בשנת תרי"ב (1852) וכיהן כרב ראשי באחלארה אלכבירה משנת תרס"ה (1905) ועד לפטירתו בשנת תע"ר (1910). לאחר פטירתו הודפסו רבים מחיבוריו. בלט בהתנגדותו לפתיחת בי"ס "כל ישראל חברים" והוזכר על כך לשבח בספרים שהודפסו בגירבה במהלך השנים.⁷⁵

ר' **משה זקן מאזוז**: נולד בשנת תרי"א (1851) בדיגית ונפטר בשנת תרע"ה (1915). כבר בגיל 24 היה לדיין. בשנת תרס"ו (1906) שימש כבר כרב ראשי בדיגית ובמקביל כיהן ר' יעקב כהן גדישה כרב ראשי באחלארה כבירה עד לפטירתו בשנת תע"ר (1910) ומאז היה אחראי על שתי הקהילות בגירבה עד פטירתו. ספריו "שערי משה" ו"שערי תורה" הודפסו שנתיים לפני מותו ופסקיו שם שימשו כמקור לפסיקה של הדיינים ואבות בני הדין לאחר מכן. חלק מחיבוריו הרבים זכו להדפסה אחרי מותו.⁷⁶

1.2 כתביו של הרב כלפון:

הרב כלפון עסק בכתיבת הלכה, דרשות, חידושי תורה וענה על שאלות רבות. הוא ראה חשיבות רבה בהדפסת חידושי תורה וחיבר ספרים וקונטרסים רבים. ייתכן שהושפע גם מהסובבים אותו כמו ר' חיים הכהן⁷⁷ מגירבה, שהיה אב בית דין טריפולי. בספרו של ר' חיים הכהן, *לב שומע*⁷⁸ ליקט המחבר דברי ראשונים ואחרונים ואף את דברי הזוהר. הוא ייחד שבעה עמודים לנושא חשיבות כתיבת חידושי תורה והבאתם לדפוס. ייתכן שהיכרותו של הרב כלפון עם המחבר ועם הספר היוו עבורו השראה לעיסוקו בכתיבה. שנים לפני מינויו של הרב כלפון לתפקיד רשמי, עוד בשנת 1904 היה בין מקימי החברה "ברית ותורה", שדאגה להוציא לאור כתבי יד עתיקים של

⁷⁴ שם, עמ' שלד – שלו.

⁷⁵ שם, עמ' רצד – רצז.

⁷⁶ שם, עמ' שמא – שמד. עוד על תולדות חלק מהרבנים שהזכרנו, ראו: אברמסקי, פנקס, עמ' 336–337.

⁷⁷ ר' חיים הכהן נולד בדיגית ונפטר בשנת תרס"ה; חיבר ספרים רבים והיה ידוע אצל חכמי ירושלים ורבני אשכנז.

⁷⁸ ר' חיים הכהן, לב שומע, ליוורנו: בדפוס ישראל קושטא וחברו – מדפיס ומוכר ספרים, תרמ"ה, עמ' ב-ה (העימוד לא מסודר). עניינו של החיבור הוא כללי ש"ס. הספר הודפס שוב ע"י מכון הרב מצליח – בני ברק: תשל"ז.

הרבנים הראשונים.⁷⁹ עיסוק זה מעיד גם הוא על החשיבות שייחס הרב כלפון לנושא הכתיבה והפרסום.

ארון ספריו של הרב כלפון כלל עושר גדול של ספרות פוסקים, שהייתה נגישה לו כנראה בזכות קשריו ההדוקים עם ליוורנו שבאיטליה. אפשר ללמוד על כך מהדברים שכתב על דרך הלימוד הנכונה והרצויה:⁸⁰

לכן כל תלמיד חכם אשר הוא מכיר בעצמו שבאמת גמר עיונו התלמודי, והערך המובהק לזה הוא בהיותו בהרבה פעמים מתכוין לדברי הראשונים התוספות הרשב"א^[81] הריטב"א^[82] והר"ן^[83] ולשאר דברי המפז"ל [המפרשים זיכרונם לברכה] מהרש"א^[84] והמש"ך^[85]... ומראשית יקח לו ספק אחד מספרי התשובות המפורסמים כמו ה' [הספר] בית יהודה^[86] ה' זרע אמת^[87] ה' חיים שאל^[88]... וראש כל פנה יפנה אל השי"ע [השולחן ערוך] ולבית יוסף^[89] ולכנה"ג^[90] ואח"כ לשאר פוסקים ובוזה על הרוב ילך לבטח דרכו בעה"ו [בעזרת ה' וישועתו]. והנה כללי הלימוד בפוסקים הם נחלקים לב' אופנים.

א' קביעות לימוד בשי"ע ומבאריו ולכתוב המתברר לו ע"פ ס' מרן ז"ל וזו היא הדרך שהלך בה החיד"א ז"ל בברכ"י [ברכי יוסף] ובשיו"ב [שירי ברכה],^[91] והעה"ש^[92] בספריו ורבים זולתם שהלכו בדרך זו.

⁷⁹ אברמסקי, פנקס, עמ' 337.

⁸⁰ ברית כהונה, מערכת ל, ערך טו.

⁸¹ ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת, מחכמי ספרד, ד'תקצ"ה-ה'ע (1235-1310).

⁸² הרב יום-טוב בן אברהם אלאשבילי, מחכמי הפוסקים הספרדים, ה'י-ה'צ (1250-1330).

⁸³ הרב ר' נסים, מגדולי פוסקי ספרד, ה'פ-ה'ק"מ (1320-1380).

⁸⁴ מורנו הרב שלמה אליעזר אלפנדרי, מחכמי תורכיה, תקפ"ו-תר"צ (1826-1930).

⁸⁵ ר' אברהם הכהן יצחקי, מגדולי חכמי תוניסיה, נקרא על שם חיבורו על השי"ס משמרות כהונה, שיצא בשנת תרכ"ד (1864).

⁸⁶ ר' יהודה עיאש, מגדולי רבני אלגיריה, מחבר שו"ת בית יהודה, ת"ס-תקכ"א (1700-1761). ספרים נוספים שחיבר: אות ברית, זאת ליהודה, בני יהודה, קול יהודה.

⁸⁷ ר' ישמעאל בן אברהם הכהן, מחכמי ליוורנו שבאיטליה, תפ"ד-תקע"א (1724-1811). ספרו זה כולל שני חלקים: חלק א - שו"ת בחלק או"ח של שולחן ערוך (להלן שו"ע) וחידושים לשי"ס, וחלק ב - חידושים לשי"ס וביאור לרי"ף, לרמב"ם ולר"ן.

⁸⁸ שחיבר החיד"א.

⁸⁹ ר' יוסף קארו חיבר את הבית יוסף לפני שחיבר את השו"ע. חיבורו כולל בירור המקורות ההלכתיים בשי"ס ובפוסקים עד ימיו, והוא מבוסס על ספרו של ר' יעקב בן אשר הטור.

⁹⁰ רבי חיים בנבנישתי, מחכמי איזמיר, שס"ג-תל"ג (1603-1673), חיבר את כנסת גדולה על הטור ועל הבית יוסף.

⁹¹ חיבוריו של החיד"א.

⁹² ערך השלחן, ר' יצחק טייב, תקי"ג-תק"צ (1753-1830), ראש אב בית דין בתוניס.

ב' לקבוע הלימוד בספיקות הבאים אליו ובדרך זו הלכו רבים מהפוסקים כמו ה' בית יהודה עיניאש ז"ל⁹³ וה' זרע אמת⁹⁴... וכן ה' מור וקציעה⁹⁵ על הטור⁹⁶ ועוד ב' חבורים שאלת יעבי"ץ⁹⁷ וכן ה' שולחן גבוה⁹⁸ על הש"ע...

ספרי הפסיקה שמונה הרב כלפון כוללים פוסקים שרובם בני המאות ה-17 עד ה-19. נראה שהדפסתם הביאה להפצתם, וששימושם היה נפוץ יותר לעומת פסיקות שהיו עדיין בכתבי יד. מכאן נראה, שהזכרת הספרים הללו אינה רק עניין טכני. ייתכן שהרב כלפון מנה אותם כדי לציין כי דרך הלימוד ובירור ההלכה דורשת מאיתנו למידה מקיפה ומעמיקה. אין ספק אפוא שלרשות הרב כלפון עמדו שלל ספרי פסיקה של פוסקים רבים וכתבים רבים שבהם נעזר. גישה זו של שימוש בספרות הלכתית ענפה אינה יוצאת מן הכלל ומוזכרת גם אצל לאו⁹⁹ ביחס לפסיקתו של הרב עובדיה יוסף. שלמה הבלין¹⁰⁰ עמד על שתי השיטות ביחס לשימוש בפוסקים קודמים. האחת, כוללת עיון וחשיפת דעות שונות של פוסקים, ושיטה זו מזכירה את האמור לעיל ביחס לפוסקים הרבים שמנה הרב כלפון. האחרת, כוללת עיון מעמיק בתלמוד ובפוסקים עיקריים בלבד.

סביר להניח לדעתנו כי הרב כלפון היה ער למציאות שבה נחשפו היהודים לספרות לא תורנית¹⁰¹ ומשום כך בחר לפרסם הלכות כתובות בספרים מודפסים. הימצאותם של בתי דפוס בגרבה הקלה על מלאכת הפצת הכתוב והרב כלפון ניצל זמינות זו על מנת לפרסם את הוראותיו וכתביו. את בית הדפוס הראשון והגדול שבדפוס גרבה היהודיים הקים בשנת תרע"ב (1912) ר' דוד עידאן (1873-1955), שהיה נשיא קהילת גרבה במשך 15 שנה. מאהבתו וכמיהתו לארץ ישראל אף קרא לבית הדפוס "בית הדפוס הציוני".¹⁰² עד אז פרסמו חכמי התורה של גרבה את יצירותיהם

⁹³ שו"ת שחיבר ר' יהודה עיאש מאלגיריה, ת"ס-תקכ"א (1700-1761).

⁹⁴ חיברו ר' ישמעאל בן אברהם הכהן מליורנו, תפ"ד-תקע"א (1811-1724).

⁹⁵ חידושים על השו"ע שחיבר ר' יעקב בן צבי עמדין, מחכמי אשכנז, תנ"ח-תקל"ו (1698-1776).

⁹⁶ חיבור שמקיף הלכות ומנהגים רבים והיה בסיס לחיבור השו"ע. חיברו ר' יעקב בן אשר, כ"ט-ק"ג (1269-1343).

⁹⁷ חיבר את השו"ע משפט וצדקה ביעקב של ר' יעקב אבן צור (1673-1773). היה אב בית דין בפאס שבמרוקו.

⁹⁸ חיבורו של ר' יוסף בר אברהם מולכו, מחכמי סלוניקי וירושלים, תקכ"ב-? (1762-?).

⁹⁹ לאו, להחזיר עטרה, פרק שני, עמ' 79-112, ובדגש על הסיכום בעמ' 91, 105, 111-112.

¹⁰⁰ הבלין, שלמה זלמן, "רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו: חכם אשכנזי בארצות האסלם", שלם: מחקרים בתולדות

ארץ

ישראל ויישובה היהודי, ספר שביעי (העורך: יוסף הקר), ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ב, עמ' 71-92.

¹⁰¹ סלושץ, האי, עמ' 81-82.

¹⁰² על בית דפוס זה עיינו אצל הטל, אברהם, "על הדפוס העברי במגרב", ממזרח וממערב, ב (תש"ס), עמ' 121-129;

ינאי, משה וחדד, אפרים, שורשים ביהדות תוניסיה, באר שבע תשל"ח, עמ' 15; וראו עוד: סעדון, חיים (עורך),

תוניסיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 20: "היקפה ואיכותה של היצירה הדתית שהתחברה במקום יצרו מסורת למדנית

שהלכה והתרחבה לאחר הקמת בית הדפוס בשנת 1912" (להלן: סעדון, תוניסיה); ועוד אצל בר-אשר, שלום,

'הספרות הרבנית בצפון אפריקה 1700-1948: לוב, תוניסיה, אלגיריה ומרוקו', פעמים, 86-87 (תשס"א), עמ' 233-

בליוורנו, בתוניס או בירושלים.¹⁰³ לאחר הדפסת ספר ההלכה הראשון שהודפס מעיל יעקב של ר' יעקב גדישא,¹⁰⁴ ושערי משה של ר' משה זקן מאזוז,¹⁰⁵ ליקט הרב כלפון מאות מתשובותיו של ר' משה שתרוג,¹⁰⁶ שהיה הרב הראשי בתוניס, והדפיסן בשני חלקים שנקראו ישיב משה בשנים תרפ"ד ותרצ"ב. ייתכן כי הדפסת ספרי הקודש הראשונים חיזקה והציתה את הלהט אצל הרב כלפון להביא לדפוס את הדברים.

בערך "לימוד" ברית כהונה, שהזכרנו לעיל, ניתן אף ללמוד כי נושא כתיבת דברי תורה והלכה היה נושא חשוב מאוד לרב כלפון. הוא הציע לרבנים לתת לתלמידים מראה מקום על החומר הנלמד ולבקש מהם לכתוב שאלה ותשובה על פי הבנתם ורמתם. על התלמידים להגיש לבדיקה את הדברים והרבנים יעלו את רמת הדרישות בהתאם, עד שהרב לא יצטרך לכתוב מראה מקום. המטרה היא, שהתלמידים יצליחו בכוחות עצמם לברר נושא הלכתי. דרך זו לדעת הרב כלפון היא יסוד ועיקר הלימוד וכך כתב:¹⁰⁷

ולימוד כזה כמעט הוא יסוד ועיקר הלימוד, כי כל פרי הלימוד הוא לדעת מצות ה' חקיו ומשפטיו אם לעצמו או גם להורות לרבים אם הוא ראוי לכך. ואם אין גדיים אין תיישים והוא צורך גדול ליחיד ולרבים ובפרט בדור יתום זה למען דעת מה יעשה ישראל.

הרב כלפון אינו מסתפק בפנייה לרבנים כיצד עליהם ללמד, אלא מציע גם להם למידה ממוקדת סביב פסיקה הלכתית דרך התנסות בכתיבה:¹⁰⁸

257. בעמ' 234–242 מובאת סקירה רחבה על רבנים מתוניס ומגירבה ועל חיבוריהם, ובעמ' 234–235 מצוי תיאור על גירבה, שבה נתחזקה התורה ופרח מפעל הוצאת ספרי רבני הקהילה שבאי עם הקמת בית הדפוס, וכן על הסיור להנהיג לימודי חול ופתיחת בית ספר של כ"ח. וכך תיאר את השפעת הדפוס: "בד בבד התחילה בגירבה (וכן בתוניס) החתמת מנויים אשר שילמו מראש את הוצאתו של ספר מסוים, וכאשר הספר יצא לאור זכו בעותק מוקדש וחתום בשמם בספר, בליווי ברכה שהעתירו עליהם הרבנים. בשנת 1916 הוקמה קופה בשם 'קרן דוד', שהדפיסה חידושים של רבני גירבה, אך גם היא לא התקיימה זמן רב" (עמ' 236). מהקמת הדפוס הראשון ועד היום הודפסו למעלה מ-600 ספרים בגירבה. עוד על בתי הדפוס עיינו אצל חדד, בועז, ספר גירבה יהודית, ירושלים (הוצאת המחבר ללא שנה), עמ' 63–57. בשנת 1936 היה המחבר עצמו שותף לקבוצה שיזמה הדפסת ספר הזוהר בחלקים, ולשם כך גויסו מנויים ששילמו על הכרך הראשון מראש. מלאכי (שרף), מיכל, 'השתקפות יחסם של יהודי גירבה לרעיון הציוני (על פי כתב-העת התורני "הירחי")', מהות, כד (תשס"ב), עמ' 155–165. על ריבוי הירחונים בתוניס בכלל ראו ברשימה שמביא אברהם הטל, כתבי עת ועיתונים יהודיים בצפון אפריקה (חוברת), תל אביב 1996.

¹⁰³ אברמסקי, פנקס, עמ' 338.

¹⁰⁴ אב בית דין גירבה (תרי"ב-תר"ע). חיבר את הספרים כוכב יעקב, דברי יעקב ועוד.

¹⁰⁵ על תולדותיו כתבנו לעיל.

¹⁰⁶ (1928–?) שימש בשנותיו האחרונות כראש רבני תוניס. היה מומחה בדיני טרפות ומליחה וחיבר בנושא זה את הספר "שבת אחים" (יחד עם אחיו ר' ישועה חי שתרוג), שזכה להתקבל אצל כלל מורי הוראה.

¹⁰⁷ ברית כהונה, או"ח, ערך לימוד אות טו.

¹⁰⁸ שם. דברים דומים כתב הרב כלפון בספרו תורה וחיים (תרס"ה) חלק א', מערכת ל אות ט.

ומראשית יקח לו ספק אחד מספרי התשובות המפורסמים... וירשום בקונטרסו אותה השאלה. וכן ירשום ציוני מראה המקומות בפוסקים הנזכרים... והוא עצמו ישתדל אח"כ לברר זה מאותם הציונים הנמצאים אצלו לעיין במקורן של דברים למצוא פתרון לשאלה הנז' ויכתוב המתברר לו בזה ואח"כ יעריך דבריו עם דברי התשובה אשר שאב ממנו השאלה וציוני בירורם ואם יראה כי המכוון אחד מה טוב, ואם לאו יעיין למצוא הסיבה לזה וכן ינסה כזאת בכמה תשובות מחלק או"ח, יו"ד, אה"ע, ח"מ. עד אשר יראה את עצמו מוכשר למצוא בירור שאלתו גם בלתי ציון מראה המקומות. ואז ירשום בקונטרסו רק השאלה לבד. והוא עצמו יטרח למצוא מיפוי הדין ועומק ההלכה... ואחרי ההרגל בזה אזי ירגיל עצמו ג"כ [גם כן] למצוא פתרון ותשובה אל איזה ספק אשר יבוא לידו הוא או ישמע איזה ספק מזולתו.

דרך הלימוד העצמי שמציע הרב כלפון לרבנים, מלמדת כי הוא מייחס לכתיבה חשיבות רבה. נראה כי התרגול בכתיבה אותו הוא מציע, יכול לשיטתו לקדם את תחום פסיקת ההלכה. הרב כלפון מתייחס לכך בחלק מתשובותיו והוא מחזק את שיטת הלימוד אותה הציע כאשר הוא עונה לשואל.

באחת מתשובותיו בהלכות שחיטה פותח הרב כלפון את תשובתו בעצה וחיזוק לר' בן ציון פרגוין השואל. וכך ענה הרב כלפון:¹⁰⁹

שמחתי על כי הוא שם לבבו ללמוד בספיקות הבאים אליו ולכתוב את דעתו ובטוח אני בעה"ו [בעזרת ה' וישועתו] שכאשר יתמיד בדרך זו יבוא למטרה רוממה להבין ולהורות ובלבד שיתן לבבו לחפש ולפשפש אחרי כל ספק לבררו ולכתוב בפנקס מיוחד הנדון.

גם לשאלת חתן לפני חופתו, פותח הרב כלפון בדברי חיזוק על דרך לימודו של החתן וחבריו. בהמשך התשובה, מציע הרב כלפון דרך מעשית המקדמת למידה לטובת הבנה והוראה:¹¹⁰

מאד שמח לבי ויגל כבודי כי הוא וחבריו הי"ו שוקדים על לימודם בלימוד דרכי ההלכה והפסק כי זה כל פרי הלימוד להבין ולדעת חקי האלהים ותורותיו ועם כי ודאי נחוץ להם לאחוז בזה עיון הש"ס התוניסי¹¹¹ וגם מזה אל יניחו ידיהם מללמוד בפוסקים ושו"ת

¹⁰⁹ שואל ונשאל, חלק א יו"ד, סימן צא.

¹¹⁰ שם, חלק ב או"ח, סימן נא.

¹¹¹ העיון התוניסי או שיטת העיון הספרדית היא דרך לימוד שהפיץ הרב סאסי מעתוק הכהן יהונתן (1832 - 1905), ששימש כדיין בגירבה לאחר שלמד בדרך זו אצל רבותיו, הרב יצחק צדיקא והרב מנחם מאזוז. על עיקרי שיטת

וכיוצא עכ"ז [על כן זה] אנכי הרואה כי בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] חדלו לומדי הלכה

ופוסקים כמעט לגמרי ולכן בראותי שאתם שמים לב לזה ששתי כעל כל הון יקר ועתיק

{...}

הלימוד הזו כתב הרב כלפון מאמר בשם "עץ חיים" בהקדמה לספרו שו"ת "ישיב משה" (גירבה, תרפ"ד): "ומראשית כזאת ישים הרב על תלמידיו עין פקוחה להיות להם כוח "עיון תלמודי" ישר ואמיתי הנודע בשם "העיון התוניסאי", וכולל הוא ההבנה להבין בצדק ובקלות. כל דבר עמוק וסתום. גם כולל הוא כוח התופס להיות משתמש בכוח זכרוננו להגיד בעל פה בקלות את אשר שמע או קרא בלתי כל מעצור גם כי יהיה העניין מצד עצמו סובל אריכות ועומק. ובראות הרב כי כבר באו תלמידיו באמת וצדק למידה זו יחיל ללמד עוד איזה סימנים ב"שולחן ערוך" – "אורח חיים" ו "יורה דעה" עם דברי הטור ומרן בב"י, ולפעמים גם שורש הדבר ומקורו בש"ס ופוסקים לפי העניין והשעה ויבכר ראשונה אותם הדינים השכיחים ומצויים תמיד. ואחר כך ינסה לקרוא לפניו דברי ה"שולחן ערוך" ויגידו גם כן בעל פה מקורם של דברים ובירורים. ואחר כך ינסה להציע לפניו שאלה מאיזה ספר של רב ועצום ולרשום להם גם המקורות שבספר ההוא בקצרה ספר פלוני סימן פלוני וספר פלוני דף פלוני אות פלונית וכיוצא. ויזרזם לעיין בדבר ולערוך עלי גיליון בכתב ידם נוסח תשובה על זה כפי מה שתקיף ידיעתם מאותם המקורות ולהביא איש איש מה שכתב בזה לפניו ויקח בידו את כל הכתוב מהם וישאל לכל אחד מסקנתו בזה טעמו ונימוקו וכל אחד ישיב לפניו הנראה לו בעל פה. ואחר כך יראה אם מה שכתוב ממנו מתאים אל מה שאמר בעל פה. ואחר כך יערוך מסקנתם עם מסקנות הרב הפוסק בעל התשובה שבספר ההוא. ואם באמת כיוונו אל דבריו מה טוב ואם לאו יחקור איך ובמה ולמה ומדוע לא ראי זה כראי זה? ואחר כך ילמדם איזה סימנים זולתם ויבחר תמיד ללכת באופן זה ללמדם הקל הקל ואחרי כן מן הקל אל היותר חמור. ויעשה הניסיונות הנזכרים. וכן יוסיף עוד ללמדם הלכות הקלים השכיחים באה"ע (=ב' אבן העזר) וח"מ (=ו' חושן משפט) וינסה הנזכר. ובראותו כי כבר קבלו כשרון ההוראה. ינסה עוד פעם ללמדם היותר חמור ואחר כך ינסה לתת להם רק שאלה בלתי כל רשימת מראה מקום ההוראה. ויערוך אחר כך דבריהם עם דברי הרב בעל התשובה הנזכר וכאמור. ואחר כך ינסה אותם עוד בשאלות הבאים יום יום להלכה ואחר כך גם למעשה ויזרזם מאד להיות מתונים בדין ובהוראה וכן להיות לכל אחד מהם ספר רשום ולהקציע בו בספר איזה דפים לרשום בהם בקיצור נמרץ כל הספיקות והשאלות אשר תראינה עיניהם ואזיניהם תשמענה ע"פ סימנים למען יוכלו לקבוע להם זמן ולבררם אחר כך לאט לאט. ובשאר מרחבי הספר יכתבו כל ספק מהנ"ל עם בירורו בארוכה ע"פ סימנים. ויעיר אזנם למען ישאו ויתנו בהלכה פנים אל פנים אחרי העיון והמסקנא וכן בחליפות מכתבים זה עם זה ועמו ועם הרבנים המורים ויושבי כסאות למשפט ויורה להם את חוקי הלשון הכתב והמכתב ובאופן כזה ילכו לבטח דרכם. ובלי תפונה כי גם הרב עצמו המלמד עם כי איננו מורה הוראות אם ילך בדרך זו עימהם ישיג גם הוא דרכי הדין וההוראה. גם לעת זקנה ושיבה וכן אם התלמיד אין לו רב ומורה אם ישית לב על עצמו ויבין ויראה כי כבר השיג "העיון התלמודי" כראוי בקל יוכל לנסות את כוחו כפעם בפעם בניסיונות ובחינות אלו ובימים לא כבירים יהיה למורה הוראה בישראל בלתי עזרת כל רב ומורה דרך לזה. והנני עד ראייה ומגיד בצדק כי עיני ראו לאיש ת"ח (=תלמיד חכם) פשוט אשר התהלך בדרך זו עם איזה תלמידים וראה ראינו בחוש ממש כי בעה"ו (=בעזרת ה' וישועתו) בימים מועטים מאד קבלו תועלת מרובה בדרכי ההוראה. מהם כבר יכולים לדון ולהורות ומהם אשר כבר הוכשרו ובעוד ימים אחדים גם הם ישיגו זה עם כי רוב לימודם בזה ככלו איננו רק מיום שבת קודש ליום שבת קודש. וממילא מובן כי המלמד בכל ימי השבוע ישיג כהנה וכהנה לפי מספר הימים. ולהיות כי עיקר גדול לזה ג"כ להיותם בעלי מעלות המדות ומעלות השכליות לכן נכון מאד להרגילם ללמוד לפניו מס' אבות אשר היא מסכתא כוללת כל מעלות המידות ומעלות השכליות האמת והאמונה הצדק והמשפט. ויבאר להם הוא ולפעמים יבארו גם הם דברי התנא באופן מספיק ומושכל עד אשר יקנו להם כל הטוב וכל הישר בעיני אלוקים ואדם". ראו עוד: גבריאל, יצחק רוונה, שיטת העיון הספרדית כמכשיר לאהבת תורה, שנה בשנה, הוצאת היכל שלמה, תשס"ג. עמ' 189–201. במאמר מזכיר המחבר את המאמר של הרב כלפון: "עץ חיים" העוסק בשיטת הלימוד הרצוייה וכן את הרב מאיר מאזוז (ראש ישיבת כסא רחמים בבני-ברק ובנו של הרב מצליח מאזוז, שהיה ראש ישיבת כסא רחמים בתוניס) המונה חמישה יסודות עליהן בנוי העיון התונסאי (עמ' 191, 195–196). ראו עוד: אמסלם, חיים (ליקט וערך), דרכי העיון – לקט הדרכה בדרכי קניית העיון ופסיקת הלכה, הוצאת כסא רחמים, בני-ברק, תשע"ב (מהדורה שלישית), ראו בעיקר: עמ' 23–27, 28–32, 67–76. וכן, ארנד, אהרון, פרשנות גירבאית לתלמוד: "כסא רחמים" לר' רחמים חורי, שנתון המשפט העברי, כרך כב, תשס"א, עמ' 1–44.

ולדעתי כה תעשו כל אחד יקבע לו פנקס ובו ירשום בדפים אשר יקציע בסופו כל ספק שישמע או שיראה לו בקיצור נמרץ בלא תשובה ובראשו יושם השאלות והתשובות והמכתבים במילואם ובזה לעי"ד [לעניות דעתי] יגדל חשקם ומרצם וידיעותיהם.

באופן שיטתי הרב כלפון בוחר להנחיל את שיטתו הדוגלת בכתיבה. בתשובות נוספות¹¹² הוא פונה בדברי חיזוק לשואל ודורש להקצות פנקס ולכתוב את הספקות והתשובות. גם לאור דברים אלו, נראה, שנושא הכתיבה היה חשוב מאוד לרב כלפון. הוצאה לאור של חידושי תורה תפסו גם הם מקום של כבוד, אם בשל זמינות הדפוס בג'רבה ואם משום הצלחתו של הרב כלפון בהעברת המסר כי הדבר חשוב מאוד. רוח הדברים משתקפת גם מדברי הרב רבינוביץ' בתיאורו את נושא חשיבות הכתיבה ומפעל הדפסת הספרים:¹¹³

הדפוס של ג'רבא הוא הדפוס של ג'רבא! זאת אומרת שכמעט בלי יוצא מהכלל הם מדפיסים אך ורק את ספריהם הם. לא בתי-דפוס כללים הם אלא בתי-דפוס ג'רבים, ומשמשים המשכה טבעית לשטת למוד התורה השורר שמה. את פרי למודיהם כותבים בכתב, ומכתב לדפוס. ומזה כוון מיוחד ג"כ [גם כן] לאופן כתיבתם.

ראשית כל יש המשכה של השטה של רב ותלמיד. התלמיד רואה חוב של עצמו להדפיס את ההלכה של רבו, ולהוסיף על הלכת רבו הערות ופולפולים משלו. ומזה נוצר השלשלת של זהב. תלמיד מקבל תורה מרבו ומוסרה לדפוס עם הערות שלו, וכשהוא עולה לגדולת רב, ואחר שמתפטר מן העולם, תלמידו מדפיס את תורתו עם הערותיו וכך הלאה, דור דור ודורשיו, דור דור ומדפיסיו.

דשן¹¹⁴ מציין כי פרסום חידושי תורה נחשב בעיני הציבור ואף העלה את מעמדו החברתי של המחבר. פרסום דברי תורה של נפטר הבהיר בציבור כי למדנות וחכמה הן חלק ממורשת המשפחה. לדבריו של דשן,¹¹⁵ יהודי ג'רבה, יותר מעדות אחרות, תפסו ופיתחו הלכה למעשה עמדה קבלית בנוגע להוצאת ספרים לאור. רבים מיהודי ג'רבה ראו בהדפסת חיבוריהם ערך ואף גמילות

¹¹² כגון: שואל ונשאל, חלק ג' או"ח, סימן קעז וחלק ה או"ח, סימן קיט וחלק ו יו"ד, סימן קסה.

¹¹³ רבינוביץ', בתוך: יהודה, עמ' תרכג.

¹¹⁴ שוקד, משה, ודשן, שלמה, דור התמורה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 125–127.

¹¹⁵ שם.

חסדים כאשר מדובר באדם שנפטר. המספר הגבוה של הדפסת ספרים היה בעל משמעות לאור העובדה שכל אוכלוסיית ג'רבה מנתה כ-4000 איש בשנות עיסוקנו במחקר זה.¹¹⁶

הרב רבינוביץ' ציין את מהפכת הדפוס כאחד מהדברים המשמעותיים:¹¹⁷

שלשה דברים אלה, רוח ציונית, רוח של מדע ובתי הדפוס של אי-ג'רבר הצליחו יחד להכניס רוח של תחיה לאומית בקהלה עתיקת-יומין ההיא.

בג'רבה הודפסו - וממנה הופצו - חיבורים רבים של חכמי המקום ותלמידיו,¹¹⁸ עד שנחשבה עיר דפוס לכלל יהודי העולם והייתה ליורשתה של ליוורנו.¹¹⁹ עובדה זו והפנייה לרבני ג'רבה לשמש כרבני ערים ותוניס בכללן, תרמו להפיכת ג'רבה למרכז רוחני בעל שם.¹²⁰

1.3 חיבוריו של הרב כלפון:

חיבוריו של הרב כלפון רבים ומגוונים וכוללים גם קונטרסים בנושאים שונים שהודפסו בג'רבה בעיקר בדפוס "עידאן" ובדפוס "בועז חאדד". רבים מהם ראו אור בשנים האחרונות בהדפסה מחודשת מאירת עיניים בהוצאת מכון הרב מצליח בבני-ברק וכן על ידי אשר חדד מנתיבות ששם לו למטרה להפיץ ברבים את כתביו ותורתו של הרב כלפון. חלק גדול של הקונטרסים והחידושים

¹¹⁶ סעדון, תוניסיה, עמ' 32.

¹¹⁷ רבינוביץ', בתוך: יהודה, עמ' תרכג.

¹¹⁸ הקמת הדפוס תרמה רבות לכתיבת חיבורים לאורך שנים. ועיינו עוד אצל שוקד, משה, ודשן, שלמה, דור התמורה, ירושלים תשנ"ט, פרק עשירי, "כתביהם של חכמי תוניסיה בישראל", עמ' 124-137. כמו כן עיינו אצל טובי, יוסף, וטובי צביה, הספרות הערבית-יהודית בתוניסיה (1850-1950), תל אביב תש"ס, עמ' 240: "כקהילה מסורתית-שמרנית, שדחתה בעקשנות השפעות תרבותיות זרות - כך גילתה התנגדות עזה להקמת בתי ספר של כ"ח - נדפסו בה בעיקר ספרי תפילה, תרגומי מקרא וספרות רבנית מסוגים שונים, ובכלל כן כתבי עת שהוקדשו לשאלות דת ועיון בבעיות הלכתיות ופרשנות תלמודית. אישיה היו מחד גיסא חסרים אותה פתיחות רעיונית אל התרבות הסובבת, אבל מאידך גילו זיקה עמוקה מאוד ללשון העברית ולרעיונות הציוניים הלאומיים, תכונות שלא אפיינו במיוחד את קהילות הצפון". במרוצת השנים יצאו לאור גם עלונים תורניים רבים, בהם אוצר התורה - ירחון חודשי תורני בנושא הלכה והגדה שיצא בשנת 1929 בעריכת שושן הכהן; כתר תורה - ירחון חודשי תורני שמטרתו להגדיל כתר של תורה, יצא בשנים 1938-1939 בעריכת בוגיד סעדון; מקבציאל - ירחון חודשי תורני שמטרתו לקבץ נדחי כתבי הקודש, יצא בשנים 1935-1936 בעריכת שלמה מאזוז. גם משנות החמישים ואילך יצאו לאור עיתונים וירחונים שונים בג'רבה. עיינו אצל לוי, יצחק, ספר אוצר כתבי-עת תורניים: ביבליוגרפיה של כתבי-עת תורניים שהופיע בארץ ישראל, מזרח ומערב אירופה, רוסיה, סין (שנגהאי), צפון אפריקה וצפון אמריקה בשנות תנ"א-תש"ח, ניו יורק תש"ס, עמ' 30-31 ("אוצר התורה"), עמ' 115-116 ("הירח"), עמ' 160-161 ("כתר תורה"), עמ' 196-197 ("מקבציאל"), ומציין המחבר שגם רבנים אשכנזים ממזרח אירופה כתבו לירחון זה.

¹¹⁹ עיינו אצל הירשברג, תולדות היהודים, עמ' 161. על קשרי יהודי ליוורנו ותוניס עוד במאות ה- יג'-יח', עיינו עוד: אברהמי פואה, חנה, יהודי ליוורנו וקשריהם עם תוניס במאות ה- יג'-יח', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשל"ט.

¹²⁰ כהן, תרשיש, עמ' מב.

לא הודפסו בנפרד והם קובצו בספריו.¹²¹ לפי עדויות רבות ישנם עדיין כתבי יד שלא הובאו לדפוס ויש שלא נמצאו עדיין.

להלן חיבוריו של הרב כלפון שהודפסו:

א. *אגודת אזוב* – עוסק במידות האדם והדרך לתקנם.

ב. *אגרת הפורים* – חידושים על מגילת אסתר.

ג. *אהבה וחסד* – חידושים על הש"ס.

ד. *אמת ואמונה* – קונטרס שו"ת בעניני הזמן הזה.

ה. *אשת חיל* – דברי מוסר לעקרת הבית על פי הפסוקים של "אשת חיל".

ו. *באר משה* – הסברים ובאורים על חלקי השו"ע הכוללים מנהגים בג'רבה.

ז. *ברית יעקב* – חידושים על התנ"ך.

ח. *ברית אבות* - חלק ראשון משנת תרס"ה הכולל את מסכת פרקי אבות ופירוש ברטנורא וחידושים דרך הדרוש והמוסר. חלק שני יצא בשנת תרצ"ח והוא כולל רק חידושים על פרקי אבות.

ט. *ברית כהונה* – אוסף מנהגי ג'רבה, תקנות והלכות (נרחיב על חיבור זה בהמשך פרק זה).

י. *גאולת משה* – קונטרס מאמרים על ישוב ארץ ישראל.

יא. *דרכי משה* - דברי מוסר על סדר פרשות השבוע. המשך לספר זה (חלק ב') כולל עשר פרשיות בלבד. הרב כלפון לא הספיק לסיימו והמו"ל הוסיף מאמרים של הרב כלפון על התורה.

יב. *דרש משה* – ח"י חידושים על פרשת זכור.

יג. *הלכה למשה* – כללי הפוסקים וכללי הוראה.

יד. *ויגד משה* – חידושים על ההגדה של פסח.

טו. *ויקהל משה* – קונטרס לקט רעיונות ועצות לתועלת היחיד והרבים במגוון נושאים.

¹²¹ כגון: הספר "ברית משה" בהוצאת אשר חדד, נתיבות, תשל"ט הכולל שבעה חיבורים או "תורת משה" בהוצאת אשר חדד, נתיבות, תשנ"ג הכולל עשרה חיבורים של הרב כלפון.

- טז. ומשפטיו עם ישראל – הלכות וסדרי בית הדין.
- יז. זבחי כהונה – הלכות שחיטה וטריפות על פי סדר האותיות אל"ף-בי"ת.
- יח. זבחי רצון – חיבור על הלכות שחיטה על פי שיר שחיברו ר' ישראל נג'ארה.
- יט. חופת משה – דיני נידה וצניעות.
- כ. חיים ועושר – קונטרס על הלכות מעשר כספים.
- כא. חכמה ומדע – קונטרס בעשרה שערים על הנהגות האדם.
- כב. טעמי כהונה – טעמי המצוות בדרך השכלית.
- כג. יד בתשובה – קונטרס מוסר ודינים בנושאים שונים (תלמוד תורה, נישואין, שבת ועוד).
- כד. יד משה – חידושים על התורה לרוב בדרך של קושיות ותירוצים.
- כה. ידי משה – חידושים על הרמב"ם (בעיקר על הלכות תשובה ודעות).
- כו. כתר תורה – חלוקת תרי"ג מצוות לפי ימות השבוע (מאחר שנכתב בשנותיו האחרונות לא הספיק לסיימו).
- כז. לב אבות – קונטרס על פרקי אבות מסודר לפי סדר האותיות אל"ף-בי"ת.
- כח. לבושי כהונה – מאמרים על הש"ס.
- כט. לקט משה – מאמרים בנושאים שונים.
- ל. מאזני צדק – הנהגות ומידות האדם מהם צריך ללכת ולהתרחק.
- לא. מגן גיבורים – קונטרס בו תרי"ג מצוות מחולקים לפי נושאים (חיבור חסר מאחר שהרב כלפון לא השלימו).
- לב. מטה משה – י"ג דרושים בנושאים שונים.
- לג. מעשה צדקה – דברי אגדה מהגמרא וממדרשים על מצוות צדקה.
- לד. מצוה ומדע – סיכום על פי הרמב"ם בנושא מוסר ומידות, מחולק לעשרה סימנים.
- לה. משה ידבר – חידושים על הנ"ך והגדה של פסח.

לו. נר מצוה – תרי"ג מצוות בחלוקה על פי כל דיבר מעשרת הדברות.

לז. נתן משה – קונטרס על חמש מתנות.

לח. סתרי משה – ספר זכרונות שכתב הרב כלפון על עצמו.

לט. עיני משה – מוסר ותיקון המידות.

מ. פקד משה – 45 הספדים.

מא. פרשת העיבור – ביאור על כללי עיבור השנה, הכולל קונטרס קצר משלים בנושא העיבור בשם "פרי חדש".

מב. צדקה ומשפט – קונטרס בהלכות צדקה.

מג. צדקה ורחמים – שקלא וטריא בדברי הפוסקים.

מד. קול משה – חידושים על הש"ס.

מה. ראשי חדשים – חיבור בנושא עיבור השנים.

מו. שואל ונשאל – שו"ת ט' כרכים עליהם נרחיב בהמשך הפרק.

מז. שולחן ערוך קטן - לקט דינים מאו"ח (בנו ר' אברהם החל לחברו אך לאחר פטירתו השלימו הרב כלפון).

מח. שפתי כהן – חיבור על כללי הדקדוק.

מט. תהילה למשה – חידושים על ספר תהילים.

נ. תורה וחיים – ספר הכולל מוסר, מידות, עצות ועוד.

כאמור, במחקר זה נתמקד בחיבוריו ההלכתיים של הרב כלפון: "ברית כהונה" ושו"ת "שואל ונשאל", מהם ניתן ללמוד על עקרונות פסיקתו.

1.4 מאפייני החיבורים 'שואל ונשאל' ו'ברית כהונה'

1.4.1 ברית כהונה - מבנה

ברית כהונה הינו ליקוט מנהגי ג'רבה הכולל כאמור את מנהגי המקום, הלכות ואף סדרי קהילה. מאז צאתו, החיבור נפוץ בקרב יהודי ג'רבה ואף הודפס בכמה מהדורות.¹²² החיבור מסודר ומובנה על פי ארבעת חלקיו של השו"ע ומחולק למערכות שמסודרות בסדר אלפביתי. כל מערכת מורכבת מסימנים לפי סדר אלפביתי פנימי במגוון נושאים. כל סימן כולל תמצית קצרה וברורה של שורות אחדות, פרט למקרים יוצאים מן הכלל, שבהם ביקש הרב כלפון לבסס או לשלול מנהג, והביא לשם כך בירורים הלכתיים מקיפים וארוכים יותר באופן יחסי לרוב הסימנים בספר. החיבור נכתב עברית,¹²³ וזאת כדי לחייב את לימוד לשון הקודש על ידי הקוראים, ובלשונו של הרב כלפון:¹²⁴

במקומותינו שהשפה הרגילה לכל ההמון היא ערבית ורוב ככל היוצאים מבית הספר אינם משיגים הבנת לשון הקודש וממילא מתפללים ומברכים בלתי שום הבנה כלל... ובכלל זה גם כן ראוי לקבוע עת ללמוד בו הנערים שפת קדשנו.

בניית החיבור בסדר אלפביתי אמנם אינה יוצרת סדר הגיוני של הערכים תחת נושאים ראשיים (כדוגמת סדר הסימנים בשו"ע), אך ההתמצאות בו נוחה, והקורא לומד בשטף על מנהגי ג'רבה.

¹²² הספר הודפס לראשונה בג'רבה בשנת תש"א ע"י מעתוק בשירי; ובהוצאה שנייה בג'רבה בשנת תשכ"ז בדפוס חי בן החה"ש ר' ישועה חדאד. המהדורה האחרונה הודפסה באותיות מרובעות בשנת תש"ן ובשנת תשנ"ח בהוצאת מכון הרב מצליח בבני ברק.

¹²³ שלא כמו ספרות הלכתית אחרת שנכתבה בג'רבה, הכתובה ערבית או שילוב של ערבית ועברית, כגון ספר בני ציון על מסכת אבות, הכולל תרגום ערבי שחיברו ר' ציון כהן יהונתן (תרפ"ח), דפוס דוד עידאן ויעקב חדאד), ותקול גפיצה - נוסח בערבית של סיפור לנשים על אברהם אבינו לפסח (תרצ"ט), כתאב טביב אלמג'רר - ספר רפואות וסגולות בערבית (תרצ"ט, דפוס דוד סעדון), סדר ימים נוראים עם סגולות בנוסח עברית ויהודית-ערבית (תרצ"ט, דפוס חדאד), ספר ערבי נחל - על שמירת הגוף והנפש וסגולות בנוסח יהודית-ערבית (תרצ"ט, דפוס דוד סעדון), ספר טוב וחסד - מוסר ודינים בנוסח יהודית-ערבית (תש"ב, דפוס כמיס עזיזי כהן). וראו עוד: Fraenkel, Jacqueline, *L'imprimerie Hebriaique a Djerba, Thèse de doctorat de troisième cycle, présentée à l'Université de Paris, 1982* כמו כן, עיינו אצל כהן, תרשיש, בעמודים שסה-שפו מובאת רשימת ספרים, ובכללם ספרים בערבית, כגון עיני צדיק, שחיבר ר' משה זקן מאזוז בענייני שחיטה בעברית ובערבית (תרע"ו), מעשה הגדולים - הכולל מעשיות מהתלמודים מתורגמים לערבית שחיברו ר' מאיר הכהן והרב בועז חדד (תש"ח), פראיץ' לקלוב - תרגום ליהודית-ערבית של חובת הלבבות (תרע"ד) ועוד. ראו עוד: הנשקה, יהודית, 'עיתונות עברית בערבית יהודית: "הארץ" ו"הדואר" בג'רבה - לאופיים של שני תרגומים', מסורות, יג-יד (תשס"ז), עמ' 89-104.

¹²⁴ ברית כהונה, מערכת ל, ערך כא. והוסיף הרב כלפון שיש בלימוד זה תועלת לכלל ישראל כדי לקשר אותו לארץ ישראל.

חלק אורח-חיים היה החלק הראשון שסיים הרב כלפון לכתוב ביום י' באייר תשי"א. את יתר החלקים של החיבור סיים הרב כלפון לאחר מכן.¹²⁵ חלק או"ח כפי שמופיע בברית כהונה בהוצאת מכון הרב מצליח כולל קרוב ל-500 ערכים.¹²⁶ בהוצאה המקורית משנת תשי"א מספר הערכים קטן יותר,¹²⁷ וזאת משום שבמהדורה האחרונה נכללו ערכים שנאספו בכתבים נוספים של הרב כלפון.¹²⁸ כמעט בכל ערך מביא הרב כלפון כמה וכמה פוסקים שמוצאם מפזורות שונות המהווים אסמכתא למנהג הנוהג בג'רבה, וכמובן אם יש ביסוס למנהג שמקורו בשולחן ערוך. דבר מעניין נוסף הוא, ריבוי ההפניות בסוף הערכים, לחיבורו של ר' יעקב סופר, *כף החיים*.¹²⁹

מדברי הרב כלפון בשער חיבורו אפשר ללמוד על קהל היעד שאליו כיוון את חיבורו:¹³⁰

הרבנים המורים והדיינים בלי תפונה [=בלי ספק] כמה פעמים נצרך להם איזה פרט ממנהגי פה עירינו אי ג'רבה יע"א, ואין בידם ספר מיוחד לזה לעמוד עליו, ולכן אמרתי אל לבי ובטחתי בשם ה' ונשענתי עליו ברוך הוא לאסוף ולקבץ מנהגי עירינו תוך ספר מיוחד...

דברים אלו מפתיעים במקצת, מאחר שניתן היה לצפות כי החיבור ייועד לכלל הציבור, ולא כך. דבריו המפורשים של הרב כלפון מלמדים על פנייה ממוקדת לקהל יעד של מורי הלכה בתפקיד ציבורי רשמי בתוך הקהילות. בהערותיו להקדמה כתב הרב כלפון:¹³¹

¹²⁵ חלק יורה דעה של ברית כהונה נחתם בשנת תשי"ג, אבן העזר בשנת תשי"ח, וחושן משפט בשנת תשי"א. כל החלקים הודפסו בפעם הראשונה בג'רבה, כל אחד בנפרד, בשנים שבהן נחתמו.

¹²⁶ חלק או"ח בברית כהונה כולל 493 ערכים; יורה דעה כולל 423 ערכים; אבן העזר כולל 232 ערכים; חושן משפט כולל 197 ערכים.

¹²⁷ לדוגמה, בחלק או"ח במערכת ס במהדורה המקורית יש רק יג ערכים, לעומת יט בהוצאת מכון הרב מצליח. כמו כן, בהדפסה משנת תשכ"ז מערכת צ כוללת י ערכים בלבד, לעומת מערכת זו בהוצאת המכון, שם יד ערכים (ויש עוד דוגמאות רבות להבדלים בין ההוצאות במספר הסימנים).

¹²⁸ ועיינו עוד בהקדמת העורך (עמוד שני למטה, [ואין עימוד במקור]). דברים דומים שמעתי ביום ג' בתמוז תשס"ח גם מפי ר' שמעון כהן, נין הרב כלפון, שההדיר את שו"ת שואל ונשאל וכתב על תולדות חיי הרב כלפון בברית כהונה בהוצאת מכון הרב מצליח.

¹²⁹ ר' יעקב חיים סופר מבגדאד (1870-1939), בן תקופתו של הרב כלפון. חיבורו כולל מגוון רחב של מנהגי ארץ ישראל מדברי ראשונים ואחרונים, ובייחוד מדברי מקובלים בכלל ומישיבת בית אל בירושלים בפרט. מבנהו דומה לספר משנה ברורה, והוא התקבל בעיקר אצל בני עדות המזרח. שמונת הכרכים שהוציא עד פטירתו (בעיצומה של הכתיבה) הם כהערות על חלקיו של השו"ע אורח חיים וחלק מיורה דעה. לכל סעיף בשו"ע מביא כף החיים הערות שמסומנות באותיות על פי העניין. מאחר שחיבורו הקיף מגוון מנהגים, הסדר היה לעזר רב כמקור שאפשר להפנות אליו את הרבנים שלמענם נכתב ברית כהונה. ואכן, נראה שכף החיים היה מונח תמיד על שולחנו של הרב כלפון, והוא הרבה להפנות לכרכיו ולמקור המדויק בתוכם. על השלמת חיבורו של כף החיים על ידי הרב עובדיה יוסף ראו אצל לאו, ממרן עד מרן, עמ' 76-77.

¹³⁰ לקראת סוף דברי הקדמתו לברית כהונה, [ללא עימוד].

¹³¹ שם.

ולכן מנהיגיה ותקנותיה גדריה וסייגיה והכרעותיה ראויים לתשומת לב ולהיות על ספר לזכרון כי מזה יראו וכן יעשו רבני עירינו האחרונים ורבני כסה [המקומות, האזורים] עיירות הנגרים אחר עירינו.

אם כן, הרב כלפון מדגיש שפנייתו מיועדת לרבנים, למורים ולדיינים גם מחוץ לגירבה הנוהגים כמנהג גירבה. הדברים עולים בקנה אחד עם עמדתו ופעולות שנקט כדי להכשיר תלמידי חכמים מתאימים לכהן במקומות מחוץ לגירבה¹³² וגם אליהם הוא מפנה את חיבורו.

מאידך גיסא, למרות שקהל היעד ברור לנו על פי דברי הרב כלפון, בניית הספר בשיטה מסודרת ותמציתית, לשונו הבהירה ודרך הכתיבה של הרב כלפון מלמדות על רצון להקל את השימוש בו גם עבור בעלי בתים למרות שהדברים לא מובאים כאמור בדברי ההקדמה. אכן, השימוש בספר קל בשל אופן סידורו (לפי סדר האותיות אל"ף-בי"ת) ולרוב, הדברים אף מובאים במספר שורות וללא פירוט ארוך ומורכב. הקריאה בו מזמינה: בהירותו נהירה גם למי שאינו נחשב תלמיד חכם, ותעיד על כך תפוצת הספר גם בקרב הציבור הרחב.

בהקדמתו לחיבורו מבקש הרב כלפון מתלמידי החכמים לעבור על הדברים בעיון ולהעיר לו על מנת לתקן במקרה הצורך. כלומר, הרב יוצא מנקודת הנחה כי התוצר אינו מוגמר ונראה כי הוא מקבל על עצמו להוציא מהדורות נוספות מתוקנות. ככל שהדברים יתקבלו בקרב הציבור כך יהיה תוקף מחייב לחיבורו. הוא פונה בהקדמתו:¹³³

ועתה אחי ורעי חכמי ורבני עירינו וסביבותיה אליכם המצוה לעבור בין בתרי קונטרסיו זה ואם נראה לכם בזה איזה הערה או איזה השמטה מאיזה סעיף הודיעוני והנני לתקן.

ניתן לשער לדעתנו כי הרב כלפון אף ראה בחיבורו זה דרך באמצעותה ניתן לעצב את חיי הקהילה, וזו חלק ממטרת חיבורו למרות שהדבר אינו מובא בהקדמה במפורש. ייתכן לדעתנו, כי הרב כלפון לא רצה להצהיר על כך ולעורר את התנגדות השלטון הצרפתי עליו נרחיב בהמשך, אך זו היתה דרך נוחה ויעילה להפיץ את השקפת עולמו ההלכתית לרבים. נגישות הדפוס בגירבה גם היא תרמה לאפשרות לעגן את השקפתו בכתב ולהפיצה. חיבורו משמש במה לחזונו בהקשר זה של חיי קהילה כאשר יש עידוד למעורבות חברתית ושאיפה משותפת במטרה ללכד את הקהילה ולשמר את המסורת. ניתן להיווכח כי הרב כלפון בחר לשלב הנהגות שאינן מנהגים, שמטרתן ומגמתן שיפור וביסוס של סדרי חיים כלכליים בקהילה. שני תחומים הבולטים בנושא זה וניתן ללמוד

¹³² תורה וחיים, מערכת ה סעיף א.

¹³³ בהקדמתו ל ברית כהונה.

מהם על חיי הקהילה ובוודאי שהדברים השפיעו גם על פסיקותיו. האחד: המערכת החינוכית הלימודית, השני: צדקה ותמיכה בחלש.

במערכת לי מצויים מעל עשרה ערכים העוסקים בסדרי הלימוד.¹³⁴ לדוגמה, על חשיבות לימוד השפה העברית כתב:¹³⁵

ובכלל זה גם כן ראוי לקבוע עת ללמוד בו הנערים שפת קדשנו. כי מלבד שהוא תועלת כלליית לכל ישראל בכלל ולנער עצמו בפרט אשר יהיה מאוגד וקשור עם כל ישראל בכל מקום ומקום, ובפרט עם תושבי ארצנו אשר שפתינו הקדושה שם שפה קבועה בארץ גם מצד המלכות. עוד בה כי בזה יוכל להיות בטוח הרב על התלמיד שיבין תפלותיו וברכותיו.

בדברים אלו אנו לא מוצאים מנהג אלא עצה טובה או בקשה, הנחיה, הוראה שאינה קשורה למסורות גרבה אלא לחינוך בני הדור ולהנחלת לשון הקודש אולי כהכנה לקיבוץ גלויות לקראת עלייה לארץ ישראל. גם במערכת צי נמצא ערכים שאינם בגדר מנהג המבוסס על מסורות קדומות. בערכים אלו נמצא רעיונות העוסקים במצוות הצדקה וכוללים המלצות ותיאור קופות הצדקה הקיימות, תוך הנחיות וסדרים לאיסוף וחלוקה. משנתו הסוציאלית של הרב כלפון מובאת בלשון ברורה ומפורטת וראוי לצטט חלק ממנה על מנת ללמוד על השקפתו בנושא מעורבות ואחריות חברתית ועיצוב חיי הקהילה. ייתכן שבדרך זו ניסה הרב כלפון להשפיע ולהציע השקפת עולם חברתית היונקת מבסיס הלכתי כחלק מקירוב רחוקים:¹³⁶

ימים רבים עלה ברעיוני יסוד ותמיכה לעניים ואביונים ועם כי לא עלה בידי להוציאו מן הכח אל הפועל עכ"פ ראיתי להציגו פה אולי יעזרני ה' להוציאו לפועל או יהיה זמן מוכשר לאיזה יחידים להוציאו לפועל. {...} אך מוסד זה מטרתו להשתדל ללמד מי שאין לו מלאכה ועני ודל להחזיק בידו עד אשר ילמוד ויעמוד ברשות עצמו {...} והממונים ע"ז [על זה] נשיא, מזכיר, סופר, גבאי ושאר חברים ישתדלו להתקבץ פעם לשבוע לראות מה שצריך לזה.

¹³⁴ על משנתו החינוכית ראו: מאמו, ראובן, "עיון במחשבה הפדגוגית של ר' משה כלפון הכהן צ"ל", מים מדליו - שנתון מכללת ליפשיץ, 5 (תשנ"ד-א), עמ' 145-170.

¹³⁵ ברית כהונה, או"ח, מערכת ל, ערך כא.

¹³⁶ שם, מערכת צ, ערך יג. עוד בנושא צדקה, ראו: מערכת צ ערך יא, יב. ראו עוד במערכת ת ערך כו. הרב כלפון כותב רבות בנושא צדקה גם בחיבוריו השונים, ראו לדוגמה: דרכי משה, הוצאת מכון אורות הנאמן - מהדורה שלישית, בני-ברק, תשס"ו. בחיבורו זה 45 דרושים על פרשת השבוע כאשר חמישה מתוכם עוסקים במישרין במצוות הצדקה.

רעיון מקורי זה ורעיונות אחרים נוספים, מלמדים על רצונו של הרב כלפון לשנות או לבנות מערכת חברתית בריאה ומבוססת בכדי לשמור על לכידות אורח החיים באי. דרך חיבורו ברית כהונה ניתן לראות כי הרב משלב בין ההנהגות סדרים חברתיים וזו אחת ממטרותיו, למרות שהדברים לא מובאים מפורשות מצידו. נזכיר, כי החיבור נועד לרבנים ותלמידי חכמים המנהיגים את הציבור במסגרות המשפחה ובוודאי משפיעים על התנהלות התושבים בחיי היום יום. בדוגמה הבאה גם ניתן ללמוד על ההנהגות והסדרים בקהילה אותן רוצה הרב כלפון לבסס. בנושא כלי זמר בבית כנסת אותם אוסר הרב להכניס, כתב:¹³⁷

ולא נכון הדבר כלל בעיני דאין זה מן הראוי לכבוד בית הכנסת ומוראו {...} והסיבות שיש לאסור מצדן הם חמש: א) מצד זמרה בבית כנסת וכבודו. ב) מזכרון בית קדשנו ותפארתינו החרב וזה בית מקדש מעט. ג) מצד עשיית מלאכה בבית כנסת. ד) מצד דגורם שחוק וקלות ראש. ה) מצד בלבול האנשים המתפללים אשר קדמו ובאו לפניהם ועוד מתפללים.

הסיבות אותן מונה הרב משלבות גם התייחסות לסדרי המקום שלא בהכרח קשורות למסורת מנהגים אלא להלכה בתוך בית הכנסת. דוגמה זו ואחרות יכולות גם הן לשפוך אור על מגמה ברורה של הרב כלפון בכתיבת חיבורו זה, לקבוע סדרים ולהשפיע על אופייה הדתי של הקהילה. בבסיס הרעיון לדעתנו, להובלת הקהילה בדרך זו של קביעת סדרים חברתיים ברורים, יתכן והרב כלפון מונע מתוך חשש מפני תופעת החילון והמודרנה. אתגרי השעה שיבשו את ידיעת המנהגים ואת אורח החיים הדתי ונוצרה מציאות חברתית שאינה במיטבה הלכתית מבחינתו.

כפי שצוין לעיל, תפוצתו ותוקפו של החיבור ברית כהונה קשורה גם למהפכה שהתרחשה בגירבה אחרי הקמת בתי הדפוס. ההתפתחות של הקריאה והכתיבה הביאה לעליית קומה בשימוש יצירות תורניות¹³⁸ ומכאן כמובן היקף השימוש בחיבור זה שנכתב בידי רבה הראשי של ג'רבה.

לסיכום נביא מדבריו של הראשון לציון, בן ציון מאיר חי עוזיאל המתייחס לחיבור ברית כהונה:¹³⁹

¹³⁷ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך לא.

¹³⁸ תהליך דומה התרחש גם בארצות אשכנז מהמאה ה-11 ואילך, וראו בהרחבה אצל י" תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350, ירושלים: מאגנס, תשנ"ו, עמ' 15-16.

¹³⁹ הרב כלפון היה ידוע בקשריו הענפים עם רבנים ועם פוסקים, בהם הראשון לציון הרב עוזיאל, רבה הראשי של ארץ ישראל. ראו: שואל ושאל חלק ב, חושן משפט סימן יז ובסוף הסימן מעיד הרב כלפון ששלח תשובתו לרב עוזיאל. וראו עוד: מאמו, תהילה למשה, בעמ' 26 מובא צילום מכתב מהרב עוזיאל לרב כלפון בשנת תש"ה. תוכן

מפני חשיבות הספר כשהוא לעצמו שהוא אוצר בלום דבר דבור על אופניו בלשון צחה והסברה נעימה ובמעט המחזיק את המרובה... הנאה מיוחדת היתה לי בקוראי בספרים אלה תקנות הקהילה בענייני חסד וצדקה ועוד יותר בהחזקת לומדי תורה ודרך תלמוד תורה לעומקה והיקפה לתלמידים השוקדים באהלה של תורה.

1.4.2 שו"ת שואל ונשאל – מבנה :

ספרות השאלות והתשובות (שו"ת) מאופיינת בכך שהיא כוללת את כל ההחלטות והמסקנות אותם רצה הפוסק לכתוב על מנת להפיצם ברבים. אלון¹⁴⁰ מציין כי התופעה של שאלות ותשובות שנשלחו ממקום למקום מצויה כבר בספרות התנאים והאמוראים אך ברור שעיקרה מתקופת הגאונים. בשונה מספרי הלכה בהם מובאת מסקנת ההלכה, הרי כאשר נשאל הפוסק שאלה עליו לעמוד ולעיין בעיצומה של מציאות משפטית חיה. כברוב ספרי שאלות ותשובות, גם הרב כלפון עונה בהרחבה בכתב על שאלות מתחומים שונים, שהעסיקו את הרבנים והתושבים בג'רבה ומיחוצה לה. כנראה, אף שהדבר לא מצוין במפורש על ידי הרב כלפון, אחת ממטרות הכתיבה הייתה להפיץ את ההלכה הנוהגת בג'רבה מפני שלדבריו היא מחייבת עוד ערים כגון: גאבס וצי'פאקס מפני שתושביה יוצאי ג'רבה ועליהם לשמר את המסורת.¹⁴¹ חלק מהשאלות חוברו והובאו כשאלות בעילום שם על ידי הרב כלפון עצמו או מי מטעמו, וחלקן מג'רבה או ממקומות קרובים או רחוקים מג'רבה עם ציון מקור השואל. חלקן, שהגיע מחוץ לג'רבה כפי שנציג, מעידות על גדולתו ומעמדו של הרב כלפון. בהקדמתו לשו"ת שהודפס לראשונה בשנת תשי"ב כותב הרב ארבע סיבות לליקוט התשובות:¹⁴²

(א) כי ע"י הכתיבה והאסיפה אוסיף דעת, לדעת דבר הלמד מענינו והדבר הלמד מסופו. (ב) כי זה גורם לי שלא אשכח מה שלמדתי ואם אשכחתי יהיה מצוי אתי ללמדו שנית. (ג) גם כי לא יועיל לחכמי הדור לגדולים אשר בארץ יועיל לאנשים אשר כגילי. (ד) אולי

המכתב מלמד על קשר שאינו חד-פעמי. בעמ' 112 וכן בעמ' 166–167 מובאים צילומי מכתבים מהארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, המעידים על קשרי התכתבות גם עם הרב קוק. דברים אלה נכתבו על ידי הראשון לציון ביום כ"א באדר תש"ד, לאחר שקיבל לידיו את החלקים אורח חיים ויורה דעה. דבריו הודפסו בהקדמה לברית כהונה בהוצאת מכון הרב מצליח [ללא עימוד].

¹⁴⁰ אלון, מנחם, המשפט העברי – חלק ג', ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ב, עמ' 1213 (להלן: אלון, המשפט).

¹⁴¹ רשימת הערים מובאת בברית כהונה, יו"ד מערכת ק, ערכים ה-ט. הרב כלפון מפרט את שמות מוצא הקהילות בג'רבה ודורש מהן לשמר מסורות של מוצאהן.

¹⁴² הקדמתו ל שואל ונשאל.

יחנן ה' אותי דעת ותבונה וכאשר אחזור עליו בעה"ו לעשות לו מהדורא תניינא לסדרו ולתקנו, יהיה מועיל ומהני לקטן ולגדול בעה"ו ולי תהיה צדקה.

דברים אלו מצד אחד, מלמדים על ענוותנותו של הרב כלפון, שלדבריו, התשובות הכתובות נועדו בעיקר להוסיף דעת ולחידוד הזיכרון. מאידך, הרב כלפון מודע לכך שפסקיו יילמדו ויופצו והוא מייעד אותם לאנשים כמוהו. תקוותו היא, שיצליח להוציא מהדורה המתאימה לכלל הציבור. בהמשך להקדמתו נמצא, כי הרב כלפון המודע לכך שדבריו ישמשו מקור פסיקה, מעיר למי שקורא מתשובותיו, שלא לסמוך על דבריו ללא עיון:¹⁴³

והנני כמזכיר וכמזהיר את כל החכמים השלמים הי"ו לבל יסמכו על דברי ועל הכרעתי, רק אם הם בעצמם אחרי עיונם ובירורם הכריעה דעתם כדעתי... אך חולשת גופי ומאור עיני, שגם בבתי עינים אני לומד בקושי גם ביום, וכן חסרון הפנאי עול היחיד והציבור עצרו בעדי, ומבחר עלומי עברו כמעט בשוקים וחנויות למצוא טרף לביתי שלא אצטרך לידי מתנות בשר ודם...

הרב מונה שלוש סיבות המביאות אותו לחשש מפסיקה בעקבות תשובותיו: חולשת הגוף וקשיי הראיה, זמן פנוי וקושי הפרנסה, עלולים להביא לחוסר העמקה והרחבה ולכן יש להשלימם בעיון נוסף. אופי סגנון תשובותיו משלב בין הבאת תקדימים דומים בספרות ההלכתית ולא יהיו בתשובותיו משום חידוש לבין סקירת הדעות הקיימות בספרות ההלכה הקודמת לו, מהם ניתן להסיק ולחדש את ההלכה כפי שהוא מוצא לנכון לראות את פני הדברים.

אוסף השאלות והתשובות הודפסו בתשעה חלקים ובכל כרך סודרו על פי סדר השו"ע. השאלות הן מכל תחומי החיים ובתשובות הרב ניתן למצוא גם התייחסות לסדרי חיי הקהילה שאינן רק הלכה. בדרך זו רצה הרב להשפיע על עיצוב פניה של הקהילה וזו הייתה חלק ממטרותיו כפי שהצגנו לעיל גם בחיבורו ברית כהונה.

גליק¹⁴⁴ מציין כי לספרות השאלות ותשובות פנים רבות. רוב תשובותיו של הפוסק נסמכות על פסקים שקדמו לו והן עוגן לפסיקתו העכשווית. לכל פוסק זוויות ראייה שונות: ההיסטוריון יחפש מידע היסטורי, חוקר הלשון יבחן מטבעות לשון וחוקר המשפט העברי יבחן היבטים הלכתיים-משפטיים הקרובים למשפט הישראלי. במחקרנו זה, נבחן את העקרונות המנחים של הרב כלפון בפסקי ההלכה בשו"ת שואל ונשאל ובחיבורו ברית כהונה. התשובה ההלכתית חשובה כשלעצמה,

¹⁴³ שם.

¹⁴⁴ גליק, שמואל, אשנב לספרות התשובות, ניו יורק וירושלים, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשע"ב. עמוד 5.

אך מטרתנו תהיה לגלות את אותם העקרונות הגלויים או המסתתרים בתשובות. רוב השאלות בשו"ת שואל ונשאל נשאלו על ידי זיהוי השואל ומקום מגוריו ופרטים אלו מצויים בפרטי השאלה, דבר שלעצמו מלמד על מעמדו של הרב כלפון כפוסק גם מחוץ לגרבה. ייתכן שניסוח השאלות עבר עיבוד כלשהו אך הדבר אינו ברור מאחר שאנו מוצאים פעמים שאלות עם ריבוי פרטים. תשובות הרב כלפון פונות לשואל אך לפעמים השתמש הרב כמקובל בשמות "ראובן ושמעון" כדי לשמור על פרטיות.¹⁴⁵

אלון¹⁴⁶ מציין כי מסוף המאה התשע-עשרה, מידת ההשפעה של המשפט העברי הייתה שונה במרכזים האשכנזיים לעומת אלו שבמרכזי טורקיה וצפון אפריקה. דיני "חושן משפט" במרכזים שבפולין ואשכנז נעשו יותר ויותר עניין שבעיון ותיאוריה ולא היו קשורים לחיי המעשה וזאת בשונה מהמרכזים בארצות טורקיה וצפון אפריקה. שם, הם הוסיפו להיות נוהגים להלכה ולמעשה מאחר שבהן לא היה שינוי מכריע בחיים המדיניים והחברתיים. היהודים המשיכו ליהנות מאוטונומיה ולכן השאלות והתשובות המשיכו לעסוק גם בתחומי חלקי "חושן משפט". אכן, בשו"ת שואל ונשאל נמצא שאלות רבות ממגוון הנושאים על כל חלקי השולחן ערוך.

1.5 סיכום

בחלק זה הצגנו את תולדות חייו של הרב כלפון והצגנו את תפיסתו העקרונית ביחס להלכה, הן מצד עושר שימושו בספרות תורנית ענפה והן מצד חיבוריו הרבים הכוללים מגוון רחב של תחומי עיסוק. נראה כי הרב כלפון מלבד רצונו לשפיע על תחום ההלכה, מטרתו הייתה גם לבנות לקבע הנהגות חברתיות. פריחתם של בתי הדפוס באי, העצימה את מקומם בתרבות האי, וכן את היכולת לבסס השפעה והנכחה של רעיונות ועמדות. אין ספק שהדברים נכונים גם ביחס לכתביו של הרב כלפון – שהצטרפו בהם הן עומקי דעת, הן תפוצה בעקבות הדפסתם וממילא הביאו להשפעה ועניין רב בקרב הקהילה הגררבאית.

¹⁴⁵ בנושא פרטיות השואל ע"ע שם, עמודים 89-93.

¹⁴⁶ אלון, המשפט, עמ' 1246-1249. על ספרות השאלות והתשובות בהרחבה ע"ע בכל פרק שלושים ותשעה, עמ' 1213 - 1289.

2.1 תוניסיה:

מדינת תוניסיה ממוקמת בצפון אפריקה בלב אגן הים התיכון, בין אלג'יריה ולוב ומול חופי איטליה. לאורך חופיה שוכנות ערי נמל בתוניס הבירה, ביזרטה, ספקס, גאבס, זרזיס וסוסה (סוס). אף שבאופן יחסי לשכנותיה, תוניסיה צרה ושטחה אינו גדול, איזורי המחיה המרכזיים וההתנהלות הכלכלית מצויים דוקא בצפון המדינה, הפורה יותר. לעומת הצפון העשיר, בדרומה של תוניסיה נמצא מדבר סהרה (ומדינות אלג'יריה ולוב).

בשנת 1574 העותמנים כבשו את תוניסיה לאחר שנישלטה בידי הערבים. קרוב לשלוש מאות שנים הם שלטו עד לכיבושה בידי הצרפתים בשנת 1881¹⁴⁷ ככלל ניתן לומר שהחסות הצרפתית הוציאה את תוניסיה מסדרי החיים של ימי הביניים וחשפה אותה להלכי הרוח והחומר האירופאים.¹⁴⁸ תוניסיה הוגדרה כפרוטקטורט צרפתי וריבונות השלטון המקומי - הביי (bey) המשיך להתקיים, אך בפועל צרפת שלטה בכל ענייני הממשל וטיפול בסוגיות מדיניות וצבאיות. יחד עם זאת, בכל הקשור למוסדות הדת במדינה והמצב החברתי, הדגישו הצרפתים את רצונם לכבד את הקיים.¹⁴⁹ לא אחת אירע, שהשלטון הצרפתי רצה לרצות ולקדם את האוכלוסייה המוסלמית והדבר בא על חשבון פגיעה באוטונומיה של הקהילה היהודית.¹⁵⁰ עם זאת, במבט רחב ואף בהשוואה לגלויות אחרות, כפי שמנסח זאת גולדברג, ניתן לאפיין את היחס של המוסלמים כלפי המיעוט היהודי, כפטרונאי אך גם מתוך תודעת שירותיות.¹⁵¹ ניתן לומר כי עם הכיבוש הצרפתי נהנתה תוניסיה

¹⁴⁷ סעדון, תוניסיה, עמ' 13.

¹⁴⁸ על שלטת צרפת בתוניסיה עיינו עוד אצל שוראקי, נתן א', קורות היהודים בצפון אפריקה, תל אביב: עם עובד, 1975, עמ' 147-151 וכן עמ' 165-170 (להלן: שוראקי, קורות). וראו עוד: הירשברג, ח.ז., תולדות היהודים באפריקה הצפונית (חלק ב), ירושלים, מוסד ביאליק, תשכ"ה, עמ' 164-167 (להלן: הירשברג, תולדות היהודים). וראו גם: סעדון, תוניסיה, עמ' 13-37 ועמ' 77-83.

¹⁴⁹ ארליך, חגי, המזרח התיכון בין מלחמות העולם, חלק שני ספר ה, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, תשנ"ב, עמ' 294-295.

¹⁵⁰ אברמסקי, פנקס, עמ' 6-9. ראו גם אצל הירשברג: Hirshberg, Haim Zeev, *A History of the Jews in North Africa*, Vol. II, Leiden 1981, vol. II, pp. 80-105. ראו גם: י' צור, סיפורי תרבות: יהודי תוניסיה וארצות מוסלמיות אחרות, ירושלים תשס"ג, פרק ח.

¹⁵¹ מאמריו של הארווי גולדברג, מאפיינים את מערכת היחסים של יהודי צפון אפריקה, אמנם במיקוד על היהודים והמוסלמים בלוב תחת הכיבוש האיטלקי, כיחסי פטרון-לקוח. ראו: Goldberg, Harvey E., 'Patronage as a model for Muslim-Jewish relations in North Africa: contributions of anthropological field research and a case from Libya', *Religion Compass*, 6,2 (2012), pp. 152-162.

על קולות אחרים ביחס לאופי הקשר בין האוכלוסיות ראו: ממי, אלבר, 'על מיתוס 'האחוה הערבית-יהודית' בתקופה שקדמה לציונות', האומה, יד (1975), עמ' 43-46, וכן שנער, פנחס, 'יחסי יהודים ומוסלמים במגרב בן זמננו בראי המחקר והספרות', פעמים, 1 (תש"ס), עמ' 3-38.

מגבולות ברורים, ביטחון בדרכים, פיתוח החקלאות, פיתוח התעשייה, מוסדות ושירותים מודרניים ופיתוח כלכלי.¹⁵²

בשנת 1956 זכתה תוניסיה לעצמאות.

2.2 ג'רבה

האי ג'רבה ממוקם סמוך לחוף הדרומי-מזרחי של תוניסיה ומרוחק כ-500 קילומטר מעיר תוניס הבירה. שטחו של האי 514 קילומטר, אורכו כ-32 קילומטר, ורוחבו 15 קילומטר. האקלים באי נחשב נוח: בקיץ כ-25 מעלות ובחורף כ-15 מעלות והאזור עשיר בעצי פרי ובגידולים שונים.¹⁵³ תושבי האי ג'רבה נשלטו לאורך השנים בידי הרומאים, הוונדאלים, הביזאנטים, הערבים ונורמאנים מסיציליה.¹⁵⁴ רוב תושבי האי הם צאצאי המורדים של הכת האיבאדית, שהגיעו לאי כבר בשנת 910. בשנת 1480 קיבלו התושבים עצמאות ולאורך השנים השליטים היו שיחיים מקומיים. מהמאה השמונה-עשרה ועד הכיבוש הצרפתי בשנת 1881 שלטו בו נציגים מטעם השושלת החוסנית ששלטה בכל תוניסיה. מאז הכיבוש הצרפתי מונו מושלים צרפתיים עד לקבלת עצמאותה של תוניסיה בשנת 1956.¹⁵⁵ בתקופת השלטון הצרפתי האי ג'רבה התפתח מבחינה כלכלית אך בתחילה כמעט ולא חדרה לתוכו השפעת התרבות הצרפתית אך לאורך השנים ההשפעה גברה כפי שנציג בהמשך.¹⁵⁶

2.2.1 היהודים בג'רבה

קיימות מסורות שונות בהקשר להמצאותם של יהודים באי ג'רבה. יש הגורסים כי היישוב היהודי באי הוא מימי שלמה המלך ובית ראשון,¹⁵⁷ אחרים טוענים כי הוא מימי בית שני,¹⁵⁸ ומקורם בשבט זבולון¹⁵⁹ ועזרא הסופר.¹⁶⁰ האי זכה לכינויים: "האי פליא"¹⁶¹ או "ירושלים דאפריקא".¹⁶²

¹⁵² סעדון, תוניסיה, עמ' 11 ואברמסקי, פנקס, עמ' 9.

¹⁵³ סלושץ, האי, עמ' 26.

¹⁵⁴ על ההיסטוריה של ג'רבה ראו: אנציקלופדיה עברית, כרך יא, עמודים 193–195.

¹⁵⁵ שם.

¹⁵⁶ אברמסקי, פנקס, עמ' 325 ועמ' 329–331.

¹⁵⁷ סלושץ, האי, עמ' 142 ו-147.

¹⁵⁸ ראו הערת המדפיס להקדמתו של הרב כלפון בברית כהונה: "כי עירינו אי ג'רבה היא עתיקה מאוד וישוב אחינו בית ישראל בה להשערת מז"ק [מורי זקני] מהרש"ך [מורי הרב רבי שלום כהן] ז"ל הוא מחורבן בית ראשון. ולהשערת מוהר"א אדאדי ז"ל מחורבן בית שני". כמו כן, סלושץ מביא את דברי ר' שאול הכהן, שהיה גדול חכמי ג'רבה: "ואולי ישראל הדרים במקומות אלה הם מחורבן ראשון כי נבוכדנצר כשהחריב ירושלים עלו עמו מלכי ספרד וכל אחד נטל חלקו... וג'רבה היא אחת מערי ספרד" (סלושץ, האי, עמ' 145).

מספר היהודים בג'רבה בשנת 1909 היה כ-3,000 ובישיא תיפארתה בשנת 1921 מנתה הקהילה 4,294 יהודים. לעומת זאת, מספר המוסלמים היה כ-85 אלף¹⁶³ ומן הראוי לציין כי יחסי השכנות בינם לבין יהודי האי היה מכבד ואהוד.¹⁶⁴

קהילת יהודי ג'רבה בתקופה בה אנו עוסקים נחשבה כשמרנית, ונודעה כקהילה של תלמידי חכמים כפי המתואר אצל י' וצ' טובי:¹⁶⁵

[ג'רבה נחשבה] כקהילה מסורתית-שמרנית, שדחתה בעקשנות השפעות תרבותיות זרות – כך גילתה התנגדות עזה להקמת בתי ספר של כ"י"ח – נדפסו בה בעיקר ספרי תפילה, תרגומי מקרא וספרות רבנית מסוגים שונים, ובכלל כך כתבי עת שהוקדשו לשאלות דת ועיון בבעיות הלכתיות ופרשנות תלמודית. אישיה היו מחד גיסא חסרים אותה פתיחות רעיונית אל התרבות הסובבת, אבל מאידך גילו זיקה עמוקה מאוד ללשון העברית ולרעיונות הציוניים הלאומיים, תכונות שלא אפיינו במיוחד את קהילות הצפון.

אברמסקי מדגישה אף היא את ייחודה של קהילת ג'רבה:¹⁶⁶

אחד התחומים המאפיינים ביותר את ג'רבה, שאף זיכרה בכינוי "ירושלים דאפריקא", היה החינוך היהודי בה. שיטות ההוראה ומערכת החינוך בג'רבה התפתחו על רקע של עיונים ומחקר רציני בספרות הרבנית. דווקא לאחר הכיבוש הצרפתי ותהליך

¹⁵⁹ סלושץ, האי, עמ' 144.

¹⁶⁰ ראו חדד, בועז, ספר ג'רבה יהודית, ירושלים, הוצאת המחבר ללא שנה, עמ' 17-18, ומובא שם מה שכתב ר' צמח הכהן, שכיחן כאב בית דין טריפולי (לוב) עד שנת תרס"ה, המביא בספרו נאווה קודש על שיר השירים רשימה של 25 דורות, ובסוף דבריו הוא מעיד שהיה בידיו ייחוס עד עזרא הסופר, אך הוא נמחק. על המסורת שעזרא הסופר קילל את תושבי האי ג'רבה בשל סירובם לקריאתו לעלות לארץ ישראל, ראו עוד משה ינאי והרב אפרים חדד, שורשים ביהדות תונסיה, עזתה: באר שבע, תשל"ח, עמ' 45. על חיי היהודים והתנהלות הקהילה ראו הרב פרופ' לוי יצחק רבינוביץ, 'יהודי האי ג'רבה', מחניים, צג-צד (תשכ"ד), עמ' 100-101. ראו עוד: שוקד, משה, ודשן, שלמה, שוקד, משה, ודשן, שלמה, דור התמורה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 32; דשן, שלמה, "קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום טוניסיה מסוף המאה הי"ט עד לעליות ארצה", ציון, מא (תשל"ו), עמ' 97-108.

¹⁶¹ סלושץ, האי, עמ' 15.

¹⁶² שם, עמ' 114.

¹⁶³ סעדון, תוניסיה, עמ' 32 ועמ' 35.

¹⁶⁴ Sabille, Jacques, *Les juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation*, Paris 1954.

¹⁶⁵ טובי, יוסף וצביה, הספרות הערבית - יהודית בתוניסיה (1850-1950), תל אביב: אורות יהדות המגרב, תש"ס, עמ' 240. במרוצת השנים אף יצאו לאור גם עלונים תורניים רבים, בהם אוצר התורה - ירחון חודשי תורני בנושא הלכה והגדה שיצא בשנת 1929 בעריכת שושן הכהן; כתר תורה - ירחון חודשי תורני שמטרתו להגדיל כתר של תורה, יצא בשנים 1938-1939 בעריכת בוגיד סעדון; מקבציאל - ירחון חודשי תורני שמטרתו לקבץ נדחי כתבי הקודש, יצא בשנים 1936-1938 בעריכת שלמה מאזוז. גם משנות החמישים ואילך יצאו לאור עיתונים וירחונים שונים בג'רבה. עיינו עוד לעיל, הערה 118, הפניה לספרו של יצחק לוי, אוצר כתבי-עת תורניים, ובמצוין שם.

¹⁶⁶ אברמסקי, פנקס, עמ' 335.

המודרניזציה המואץ שחל בקרב הקהילות היהודיות בצפון תוניסיה, ובעיקר בתוניס – עלה קרנה של ג'רבה. ככל שהלך וגדל הפער בין החינוך המודרני בצפון לבין הדבקות במורשת האבות בדרום, כך התבסס מעמדה של ג'רבה כמקום שממנו יצאו תלמידי חכמים ורבנים ליתר הקהילות. ככל שירד מספר תלמידי החכמים בצפון, כך ירדה רמת הלימודים התורניים שם, וישיבותיה של ג'רבה זכו ליתר מוניטין.

המאה העשרים אופיינה במידת מה גם בזכותו של הרב כלפון כתקופת מעבר בה ג'רבה הפכה למרכז רוחני במקומה של תוניס.¹⁶⁷ עד אז, חכמי ג'רבה היו כפופים לחכמי תוניס וקיבלו את מרותם. כאשר החינוך המסורתי בתוניס נפגע ורמת הלימודים התורניים ירדה והחילון גבר, קשה היה למצוא בתוניס מלמדים ראויים לתלמודי תורה. רבני תוניס נאלצו להביא מלמדים מג'רבה, שם מנעו הרבנים את חדירת ההשכלה ולימוד התורה היה במרכז העשייה.¹⁶⁸ אחת הדוגמאות המפורסמות היא מינויו של הרב מרדכי אמייס הכהן אשר כיהן בשנים 1915–1935 כרב ראשי בג'רבה ולאחר מכן עבר לתוניס. שם, משנת 1950 כיהן כאב בית דין ומ-1955 עד למותו בשנת 1974 כיהן כרב ראשי של תוניס.¹⁶⁹

דשן מונה מספר סיבות לסגירותה ושמרנותה של ג'רבה: הריכוז הפיזי של התושבים, קרי מקורות פרנסה שהיו באי עצמו אפשרו ליהודים ליטול חלק מחיי הקהילה בשונה מקהילות יהודים אחרות, פיקוח תקיף יחסית בתוך הקהילה שהטיל מרות, וריבוי משפחות הכהנים הרבות, שהשרה תודעת עדה קדושה, מובהקת ומיוחדת.¹⁷⁰ מאידך, דשן בחר במקום אחר לתאר את קהילת יהודי המזרח – צפון אפריקה כמאמינים גם ללא הקפדה על כל כללי ההלכה. לדבריו, האמונה היא עיקר ולא דווקא קיום המצוות המעשיות הדורשות ויתור על חלק מהנוחות והקידמה.¹⁷¹ במאמרו "עירנו אי-ג'רבה"¹⁷² מוסיף דשן סיבה נוספת לשמרנות הקהילה, ומזכיר את מחקרו של פסח שנער אותו מביא הרוי גולדברג, כי המוסלמים בג'רבה היו בני אחת הכתות

¹⁶⁷ עוד על התמורות בתוניס ראו י. צור, "בעיות יסוד בהשכלת היהודים בארצות האסלאם: תוניסיה כמקרה מבחן", ש. פיינר וי. ברטל (עורכים), ההשכלה לגונויה, ירושלים תשס"ה, 201–222.

¹⁶⁸ ראו סקירתו של י. נעים, "בין כך ובין כך תאבד בת יפתח! הרב כלפון משה הכהן מג'רבה ומעמד האשה", ב. בראון, ר. ליכט וא. ברק (עורכים), מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כה (תשע"ח), עמ' 205–221.

¹⁶⁹ סעדון, תוניסיה, עמ' 101–102.

¹⁷⁰ דשן, שלמה, "קיום למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום תוניסיה מסוף המאה הי"ט עד לעליות ארצה", ציון, מא (תשל"ו), עמ' 97–108.

¹⁷¹ שוקד, משה, ודשן, שלמה, דור התמורה, ירושלים תשנ"ט, עמודים 237–249.

¹⁷² דשן, שלמה, "עירנו אי-ג'רבה", תרשיש – מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה (עורכים: אפרים חזן וחיים סעדון), רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט, עמ' 361–362 (להלן: דשן, עירנו אי-ג'רבה).

שנדחו על ידי המוסלמים הסונים השולטים. עקב כך, הם נעשו קנאים ומסוגרים בג'רבה כלפי העולם החיצוני וכך גם קהילת היהודים.

סלושץ תיאר את ההסתגרות הדתית בג'רבה ומעלתה כך: ¹⁷³

אותה שעה נגלה לפני סוד פירסומה של ג'רבה בקרב יהודי אפריקה: על כל השפלות מאונס או מרצון, על כל הניוון ועל קנאות יושביה וביחוד רבניה, כיסתה סגולה אחת – הכבוד לתורה ולנושאי דגלה. "החרה הכבירה" היא עיר ואם בישראל והשפעתה נודעה על כל ערי תוניס הדרומית וטריפולי הפנימית. בכל ארצות אפריקה לא מצאתי קהילה מסוגרת ומכונסת בתוך קליפתה וחייה המסורתיים כקהילה הזאת. מספר בעלי הבתים המתנהגים בחסידות לומדי תורה ויודעיה היה גדול מאשר ברוב קהילות היהודים המערביים, והשפעת רבניה וחכמיה היא גדולה גם הרחק מעבר לאי.

גם מעדות זו של סלושץ ניתן כאמור ללמוד על ייחודה של קהילת המקום, שמרנותה ושמה שיצא למרחקים. הקנאות הדתית אם ניתן להגדיר זאת כך, לא נוצרה בחלל ריק. התקופה יצרה מציאות ממנה לדעתנו חששו רבני המקום והרב כלפון ולא בכדי.

גם הרב רבינוביץ', שהיה הרב הצבאי של חיילי יהודי צבאות הברית במלחמת העולם השנייה כפי שהזכרנו, כתב תיאור ממצא המלמד על טיבם של יהודי ג'רבה: ¹⁷⁴

היהודים האלה הם חיים את חיי-התלמוד במלא מובן המלה [המילה]. אין להם תרבות אחרת, והתרבות הזאת חדרה לתוך לבם ובתוך מעמקי הנפש. כל מה שלמדנו בישיבה מהמדות של חכמי התלמוד, למדנו והערכנו אבל לא הלכנו בעקבותיהם, מפני שבמדות מושפעים אחנחו מהחיים שסביבותנו. אבל – יהודי ג'רבה חיים אך ורק בתוך ד' אמות של הלכה, סייג התורה מצמצם אותם ואינם יוצאים החוצה. וכל הזמן שבילנו על האי-המקסים כמדומני שהלכנו בשבילי סורא ונהרדעא יחד עם רב ושמואל!

2.2.2 הקהילות היהודיות בג'רבה

אף שמבחינה מדינית וכלכלית, תיפקד האי ג'רבה כחלק ממדינת תוניסיה, הרי שבהיבט הפנים-יהודי התקיים קשר דליל ולא משמעותי בין קהילות האי ליהודי תוניסיה עצמה. חרף עדויות

¹⁷³ שם, עמ' 78–79.

¹⁷⁴ רבינוביץ', בתוך: יהודה, עמ' תרכא.

לחלופת קשרים בין הקהילות, הן המרחק הגיאוגרפי הן המוטיבציה לשמר זהות ומסורות, הובילו להשפעות מינוריות בין הקהילות.

שתי קהילות של יהודים חיו באי ג'רבה, אשר שכנו במרחק של כשבעה קילומטרים זו מזו. מקום מושבה של הקהילה הגדולה כונה אלחארא אלכבירא (הרובע הגדול), רובע שרובו מוסלמי. קהילה זו כללה בתוכה גם את היהודים הגרים בתחומי השוק של העיר,¹⁷⁵ מתחם בעל מאפיינים מודרניים יותר. היהודים בשכונה זו היו סוחרים בעלי אוריינטציה מערבית יותר מתושבי האי האחרים.¹⁷⁶

קהילה זו כללה בתוכה את היהודים משכונת חומת א-סוק¹⁷⁷ והם היו מסונפים לקהילת אלכבירא. אוכלוסייתה העיקרית של חומת א-סוק מנתה בעיקר נוצרים אירופיים, שלצדס חייתה קהילה יהודית קטנה ועשירה. קהילה זו היגרה מאיטליה לג'רבה בסוף המאה ה-18 ומוצאה היה מגלות ספרד. יהודי חומת א-סוק עסקו בעיקר במסחר בינלאומי ורובם ככולם היו דוברי איטלקית וצרפתית ורחוקים מהמסורת.¹⁷⁸ סלושץ כתב ביחס אליהם: ¹⁷⁹ "הם מתנשאים על אחיהם ילדי הארץ דוברי ערבית ורואים עצמם כמעמד של אצילים ומשכילים". בהמשך כתב: ¹⁸⁰ "שהם מתרחקים משמירת המצוות שהן העיקר בדת היהודית". הרב כלפון התייחס אליהם כחלק מיהודי אלחארא אלכבירא למרות אופיים השונה: ¹⁸¹ "קהל אלחארה ותושבי חומת השוק מיום הוסדה ועד עתה, הם קהל אחד" ולא זו בלבד, אלא מזהיר הרב כלפון: ¹⁸² "והמפריד ביניהם הוא נכוח בגחלתם של שבעה אריות שואגים".

בחלקו הפנימי של האי ובמרחק שבעה קילומטר כאמור, שכנה הקהילה השנייה, הקטנה יותר - קהילת הדיגית.¹⁸³ מקום מושבה היה באלחארא זג'ירא (צגירה = הרובע הקטן). רוב תושבי השכונה, כמו בני משפחת כלפון, היו כהנים ולכן כונה הרובע גם בשם "עיר הכהנים". קהילה זו נחשבה למסורתית ושמרנית יותר בהשוואה לאלחארא אלכבירא, שהושפעה מחבריה המודרניים

¹⁷⁵ החלוקה עפ"י התיאור בברית כהונה, יו"ד מערכת ק, ערך ג.

¹⁷⁶ אברמסקי, פנקס, עמ' 329.

¹⁷⁷ כיום, לא רחוק משם פועל שדה תעופה של ג'רבה.

¹⁷⁸ אברמסקי, פנקס, עמ' 329.

¹⁷⁹ סלושץ, האי, עמ' 55.

¹⁸⁰ שם, עמ' 58.

¹⁸¹ ברית כהונה, יו"ד, מערכת ק, ערך ה. בערכים הבאים מונה הרב כלפון ערים נוספות (מחוץ לג'רבה), שעליהם לנהוג כמנהג אלחארא אלכבירא או כמנהג שכונת אלחארא זג'ירא.

¹⁸² שם.

¹⁸³ בשנת 1951 למשל, חארא אלכבירא מנתה 2,720 יהודים לעומת 1,718 בקהילה הדיגיית. שוראקי, קורות, עמ' 186.

מחומת א-סוק.¹⁸⁴ ראוי לציין כי חרף ההבדלים בסגנון ובעולם הערכים, אנשי חומת א-סוק קיימו קשרים חמים עם קהילת זג'ירא, כפי שניתן להתרשם מהשתתפותם בהקמת בית הכנסת או מהענקת שירותי רפואה ליהודי המקום.¹⁸⁵

שני מוסדות יהודיים עיקריים פעלו בג'רבה במשותף לטובת הקהילה.¹⁸⁶ המוסד האחד הוא ועד הקהילה ובשמו המעורב בעברית וצרפתית "ועד הקומיטה", שהיה בעל אופי כלכלי-פוליטי. תפקידיו התרכזו בשלושה תחומים: מינוי בעלי תפקידים בקהילה, ניהול קופת הקהילה וייצוג הקהילה מול השלטונות המוסלמיים והצרפתיים. המוסד השני שפעל בג'רבה הוא בית הדין הרבני, שקבע את הנורמות בענייני אישות, במשפט המסחרי ואף במשפט הפלילי. ועד הקהילה אמנם ראה עצמו אחראי גם לנושאים דתיים, אך זאת תוך התייעצות עם חברי בית הדין הרבני.¹⁸⁷ מלבד זאת, פעלו בג'רבה מספר ועדות של מתנדבים שעסקו בתחומי רווחה. אחת הוועדות והבולטות ביניהן היה ועד "אור תורה" – מעין ועדת חינוך, שנוסדה בשנת 1918. תפקידה היה לתת סיוע כספי לחכמי תורה נצרכים כדי שיוכלו להקדיש את זמנם למחקר התורה. הוועד גם סייע כלכלית לילדים עניים כדי שיקבלו חינוך בסיסי ואף סיפק ספרי לימוד.¹⁸⁸

הכיבוש הצרפתי בשנת 1881 הביא לשינויים במערכת היחסים בג'רבה ובמצבה הכלכלי. באזור חומת סוק בג'רבה הוצבו חיילים צרפתיים והדבר הביא לצמיחה של העיר כמרכז שלטוני ומסחרי ואף לגידול דמוגרפי של האוכלוסיה היהודית. האזור קיבל מראה אירופי הכולל גנים ושטחי ירק, בתי קפה, חנויות ובתי מלון.¹⁸⁹ מציאות זו גרמה להתבצרות יתר של היהודים ב"חארות" מחשש להשפעה שלילית על המסורת הדתית. האופי היהודי נשמר ועל קו האופק בלטו כיפות בתי הכנסת, מבני ישיבות, תנורי אפייה ציבוריים ועוד.¹⁹⁰ יחד עם זאת, השלטון הצרפתי נתפס כגורם בעל השפעה רעה בכל התחומים.¹⁹¹

המאפיינים הייחודיים של הקהילה כפי שסקרנו לעיל ובעיקר סגירותם, הצריכו בכל זאת ממנהיגי המקום רגישות וערנות לשמירת קהילת חיי היהודים בעיקר משום ההפרדה בין קהילות היהודים באי כפי שנציג להלן. אתגרי התקופה יצרו מציאות ייחודית בה נדרש הרב כלפון להנהיג את כלל

¹⁸⁴ אברמסקי, פנקס, עמ' 329.

¹⁸⁵ שם.

¹⁸⁶ אברמסקי, פנקס, עמ' 332.

¹⁸⁷ שם.

¹⁸⁸ שם, עמ' 333.

¹⁸⁹ אברמסקי, פנקס, עמ' 329.

¹⁹⁰ שם.

¹⁹¹ שם, עמ' 330.

יהודי האי ג'רבה. פסיקתו ההלכתית של הרב כלפון מושפעת כמובן מכל האמור לעיל ועל כך ניתן דעתנו בבחינת הדברים בעבודה זו.

2.2.3 מנהג ומסורת בג'רבה :

בחלק זה נעמוד, על השווה והשונה בין שתי קהילות היהודים באי בכל הקשור למנהגים בכדי ללמוד על המסורת והתרבות, ובדרך זו לעמוד על עמדתו ההלכתית של הרב כלפון ביחס לקהילות אלו.

החוקר שלמה דשן מציין כי המרחק הגאוגרפי והפיזי לא יצרו שוני רב בין הקהילות מבחינה חברתית אך פעמים וכן היו הבדלים בצד ההנהגות והמסורת:¹⁹²

בקהילות ג'רבה שררה הומוגניות חברתית: לא היו בה שכבות חברתיות, קבוצות עדתיות, או חברה מובחנת. היו רק כמה הבחנות רופפות. {...} הייתה גם הבחנה בין סוחרים לבין בעלי מלאכה, שבאה לידי ביטוי בסדרי ההערכה להטלת מסי קהילה. נציגים של שתי השכבות השתתפו בשומה שעל פיה נקבע גובה המס האישי. עם זאת לא נודעו לנו חיכוכים בשל תחרות בין קבוצות בעלי מעמד או עיסוק שונה, שמהם אפשר להסיק על קיומן של קבוצות מגובשות של סוחרים ובעלי מלאכה. {...} יוצאת מן הכלל הייתה קהילת חארה זעירה, שבה לא הוטל מס על בשר, כי הקהילה מימנה את הוצאותיה מתרומות שהגיעו אליה בעת הילולת ל"ג בעומר בבית כנסת העיריבה.

שנים רבות קודם לתיאור שהובא לעיל, שררה מחלוקת גדולה בין הקהילות בעיקר בנושא תשלום המסים.¹⁹³ עד המאה השמונה עשרה שתי הקהילות קיבלו את סמכותן של בית הדין בתוניס. לאחר שהחל השינוי הרוחני בתוניס כל קהילה פעלה בנפרד כאשר לכל אחת מהקהילות בית דין נפרד ורב ראשי. רבני אלחארא אלכבירה פעלו במגמה לקבוע ולהשפיע הלכתית על תושבי הדיג'ת ואלו, פנו פעמים רבות וביקשו את עזרת רבני תוניס להתערב ולפסוק בכל ענייני המחלוקת.

¹⁹² דשן, עירנו אי-ג'רבה, עמ' 368–369.

¹⁹³ על היחסים הטעונים בין שתי הקהילות ראו בספר מעשה בית דין שיצא לאור בג'רבה בשנת 1915. הספר מאגד 51 תשובות מרבני תוניסיה במגוון נושאים שקשורים לחיים בג'רבה ולמחלוקת בין הקהילות. וכן ראו: סעדון, תוניסיה, עמ' 76; בר-אשר, שלום, 'הספרות הרבנית בצפון אפריקה 1700–1948: לוב, תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו', פעמים, 86–87 (תשס"א), עמ' 233–257. בעמ' 235 מתאר המחבר בקצרה את היחסים המורכבים בין הקהילות על רקע תשלום מסים ועבודות הממשלה, וכן את הניסיון ליישב את המחלוקת עוד בשנת 1805 בפני בית הדין בתוניס. ראו עוד, מאזוז, שורשים, עמ' 28.

כאמור, נושא תשלום המיסים היה ויכוח עקרוני בין שתי הקהילות וכדי לא לעורר מחלוקת, קובע ומקבע הרב כלפון בערך בפני עצמו את הנוהג הקיים ביחס לתשלום מסים: ¹⁹⁴

והמנהג פשוט בימינו אלה ובדורות שלפנינו כי בענין נדבת הכוללים או האורחים, קהל אלחארה אלכבירה ובני השוק משלמים שני שלישים וקהל הדיגית משלמים שליש.

חלק מההתייחסויות לשתי הקהילות מובאות גם בשו"ת שואל ונשאל: אחת מהשאלות מתארת בקצרה את המחלוקת בעניין המסים שנפתרה: ¹⁹⁵

ומזה קרוב לשלושים שנה דבר ראש הועד הכומיתי עם השר הצרפתי בזה ונתן צו שבני הדיגית שבאלחארה יהיו עם אנשי אלחארה. ובני אלחארה שבדיגית יהיו עם אנשי הדיגית {...} ומאז והלאה נעשו כל אנשי אלחארה לגוף אחד ואנשי הדיגית לגוף אחד וכל אחד יבוא על מקומו בשלום כאחד שלא יתפרדו.

פיתרון זה הושג בעקבות יחידים שעברו מהדיגית לאלחארה אלכבירה וכן להפך, והגביה הכספית מכל קהל בנפרד יצרה קושי וצער בעיקר בקהילת הדיגית.

השאלה המוצגת לאחר הקדמה זו מתייחסת לערעור הבא מאנשי אלחארה הגרים בדיגית ולטענתם: "ולכן בדברים הדתיים שאין לממשלה מבוא בהם אינו רוצה ליגרר רק אחרי אנשי הדיגית". ¹⁹⁶ כלומר, בעניין תשלום מסים או תקנות השלטון, ברור לכולם שיש לנהוג על פי החלטת השלטון. הטענה באה רק כלפי הנהגות מהצד הדתי בהדגשה שאין סמכות בענייני דת לשלטון המקומי. החשש בו מסיים השואל, הוא מפני היפרדות הקהילות וחזרה למצב בו היו לפני שלושים שנה.

כבר בפתח תשובתו של הרב כלפון אנו מוצאים קביעה חד משמעית כפי שראינו בחיבור ברית כהונה, וכך כתב: ¹⁹⁷

¹⁹⁴ ברית כהונה, יו"ד, מערכת ק, ערך ג.

¹⁹⁵ שואל ונשאל, חלק ה או"ח, סימן קי.

¹⁹⁶ שם.

¹⁹⁷ שם.

כיון שמתחילה לא היו בתור קהל רק יחידים והיו מעורבים ונגררים אחרי אנשי אלחארה אינם יכולים להפרד לקהל בפני עצמם כלל בשום דבר. ומה שנפרדו אין זה רק מפני המחלוקת וא"כ {ואם כן} עתה שחזרו ונתערבו ונגררו אחרי אנשי אלחארה והם דרים ברוב עז ושלוים כאחים ממש אסור ליחיד או ליחידים לגרום ולחדש מחלוקת ובלבולים להפריד קהל זו לשנים בעיר אחת או להפריד הקהל השני בעיר אחת לשנים.

הדברים הברורים והנחרצים מלמדים על מגמה ברורה של הרב כלפון ביחס לשתי הקהילות. לשיטתו, אין לחזור למצב בו היו שתי קהילות נפרדות מבחינת ההלכה וההנהגות. הדגש בדבריו על השלוים והאיסור לגרור מחלוקת ובלבול, לא משאירים מקום לספק.¹⁹⁸ הרב כלפון מנסה להראות את האחדות בין הקהילות גם באחת המחלוקות, שכמעט וגרמה לפילוג בגירבה גם בשלהי המאה התשע-עשרה בענייני שחיטה. הנושא מוזכר בכתב באוסף כתבי היד שלו¹⁹⁹ ויתכן והוא אינו מזכיר אותו לדעתנו בכוונה כדי לא לעורר את הדברים שוב.²⁰⁰ הרב כלפון מספר על האחדות בין הקהילות בשנים שלאחר המחלוקת:²⁰¹

אמנם מזה כשלושים שנה ויותר עפ"י חקי ונימוסי הממשלה יר"ה [ירום הודה] התאחדו אנשי הדיגית הדרים באלחארה אלכבירה או בשוק עם תושבי אלחארה אלכבירה ונעשו לגוף אחד ממש בכל דבר. וכן בני אלחארה אלכבירה הדרים בהדיגית נעשו לגוף אחד ממש עם הק"ק [הקהל הקדוש] תושבי הדיגית בכל דבר {...} מ"מ {מכל מקום} כיון דעתה נעשו קהל אחד המפרידים הוא כמפריד קהל אחד לשנים ממש ונכוה בגחלתם של הגאונים.

נדגיש כי בתיאור של הרב כלפון על אחדות הקהילות, מסיים הרב באזהרה כללית, שלא לגרום לפירוד ביניהן. למרות שההפנייה בדבריו ללא ציון נמען וללא ציון נושאי המחלוקת, ברור לדעתנו כי הדברים מתייחסים לרבנים ותלמידי החכמים אליהם נכתב חיבור זה. הרב כלפון לא מציין

¹⁹⁸ וראו עוד בהמשך תשובתו של הרב כלפון: "והם דרים כאחים" או "ודאי דהמצב הזה שיהיה גוף אחד הוא היותר רצוי בעיני אלקים ואדם" וכן, "ועתה הם בתכלית האחוה" ועוד. השימוש בלשון זו מלמד ומדגיש את גישתו של הרב כלפון בדבר הצורך לשמור על גירבה כקהילה אחת.

¹⁹⁹ על מחלוקת זו ראו: הנשקה, יהודית, פרשת מחלוקת השחיטה בגירבה: היסטוריה, לשון והלכה – על פי שו"ת מכתבי יד, בתוך: מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה (עורכים: משה בר-אשר וסטיבן פראד), ירושלים תשע"א, עמודים 69–105 (ובעיקר עמודים 69–72).

²⁰⁰ שם, הערה 10 במאמר.

²⁰¹ ברית כהונה, יו"ד, מערכת ק, ערך ד.

נושא מסוים עליו יש או עשויה להיות מחלוקת בין הקהילות, והוא בוחר להזהיר מראש באופן כללי את אלו המחפשים לעורר הפרדה בין הקהילות.

כושר מנהיגותו של הרב כלפון בא לידי ביטוי גם באחד האירועים יוצאי הדופן עת הגיעו הגרמנים לג'רבה. בשבת פרשת תרומה, ח' אדר א' ה'תש"ג הגיעו הגרמנים לבית הכנסת בו התפלל הרב כלפון. היהודים נדרשו לשלם 50 קילו זהב תוך פרק זמן של שעתיים וחצי. כל הקהילה נדרשה להביא תכשיטים וזהב והרב כלפון אף אולץ לנסוע עם החיילים לאלחארה זג'ירא (הרובע הקטן). מאחר שחסרו שבעה קילו, ראש הוועד של הקהילה באלחארה כבירא השתמש במשכון שהיה מופקד אצלו. בעל המשכון לאחר זמן דרש את כספו והרב כלפון נשאל על כך וכך פסק:²⁰²

והתשלומים שמשלם ראש הוועד יהיה רק מכיס הקהל כי הוא הציל בכלל המצילים את אנשי כל העיר, ולכן צריכין אנשי העיר לשלם לו מה שמפסיד נגד זה.

נצרכנו לסיפור זה מאחר שמתשובתו של הרב כלפון ניתן ללמוד על מגמתו להראות כי מדובר בקהילה אחת המחויבת יחד להחזיר את הכסף. הרב כלפון ניסה למזג בין הקהילות ולהימנע ממצב של נתק וריחוק ביניהן, אמנם נראה כי היו נושאים בהם כן היו הבדלים והרב כלפון כן קיבל אותם. דוגמה לכך נמצא בערך תקנה:²⁰³

שאנשי אלחארה ובית דינם אינם פושטים את ידיהם לקרוא ולהזמין שום אחד מאנשי הדיגית על שום דבר קטון או גדול ולדיין הדיגית דבר המשפט לדין ולשפוט באנשי מקומם.

הדברים מתייחסים לעניין דיני ממונות. על פי דברים אלו יש חלוקה ברורה בין הקהילות. היו גם הבדלים אם כי מעטים, במנהגים והנהגות באורח חיים שנשתמרו. כפי שנציג להלן נראה את התייחסותו של הרב כלפון כאשר מדובר על אנשי שתי הקהילות שחיו בנפרד, כל אחד במקומו. ההבדלים וההתייחסות לנוהג הקהילות אינם בולטים והדוגמאות ספורות בלבד אך ראוי בחיבורנו זה לעמוד עליהם מאחר שהדברים חשובים לבירור מקור ושימור המסורת. בדוגמה

²⁰² שואל ונשאל, חלק ג חושן משפט, סימן תעח.

²⁰³ ברית כהונה, יו"ד, מערכת ת ערך טו. וראו עוד בהמשך דברי הרב כלפון בערך זה, שיש אפשרות בה דיני שתי הקהילות מתאחדים לדון בדיני ממונות כאשר בעל הדין רוצה ג' דיניים ואין בדיגית. והייתה גם הסכמה בין שתי בתי הדין שאין להם להתערב אחד בדיני השני.

הבאה נראה כי הדברים לא ברורים ביחס לרצון של הרב כלפון למצוא הנהגה שווה וברורה בשתי הקהילות.

בערך ספר תורה כותב הרב כלפון כי המנהג, שלא יעלה עיוור לתורה מבוסס על דברי מרן. בהתייחסותו לשתי הקהילות כתב:²⁰⁴

ועי' [ועיין] לה' ויען משה ז"ל²⁰⁵ בהשמטות אות א' דבדיגית נהגו שם מקדמי ארץ שלא להעלות הסומא לס"ת [לספר תורה], וכן תושבי אלחארה לא שמענו שנהגו להעלות את הסומא לס"ת, ושוב כתב ששמע מאיזה תושבי אלחארה שנהגים להעלות סומא לס"ת ושם נסתפק אם כנים דבריהם.

בהתייחסותו לדברים אלו כותב הרב כלפון בהמשך:²⁰⁶

ולענ"ד אין כאן ספק והאומרים כן לא דייקי בזה דאולי ראו מי שעלה אחד או שנים ולא מיחו בו וחשבו שכן המנהג, וקושטא קאי דהא דלא מיחו אינו אלא כדי שלא לביישו ברבים או דהעומדים שם מחסרון ידיעתם שתקו דלדינא ולמנהגא אינו עולה.

מקרה יוצא הדופן אליו התייחס בעל ספר ויען משה, אינו יכול ללמד על הכלל גם לדברי הרב כלפון. לכן, המקרה ששמע מוסבר על ידי הרב כלפון כמצב של אי רצון לפגוע בעולה או מתוך חוסר ידיעה לאחר שהעלוהו לתורה. בסוף הדברים בערך זה מסכם הרב כלפון בעניין מנהגי שתי הקהילות ומהם ניתן ללמוד על יחסם למנהג:²⁰⁷

ועוד דמן הסתם נראה דאין חילוק בין אלחארה והדיגית וכמו שכן ברוב המנהגים שוים אלחארה והדיגית. ורק במקום שידוע שמחולקים הם, כי אז י"ל [יש לומר] דהרבנים של אלחארה והרבנים של הדיגית כל אחד הנהיג כדעתו.

²⁰⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ס ערך ט.

²⁰⁵ חיברו ר' משה זקן מאזוז, שהיה ראש אב בית דין בג'רבה. חיבר ספרים רבים וביניהם שו"ת ארבעה חלקים על השו"ע. שמותם: ויאמר משה, וידבר משה, קול משה, ויען משה. נדפסו בשנת תרע"ג בג'רבה.

²⁰⁶ שם.

²⁰⁷ שם.

נראה, כי הרב כלפון מכיר בהבדלי המנהג כאשר הם קיימים בין הקהילות, והוא לא יוצא בקריאה לשנות את המצב. ניתן ללמוד כי מגמתו זו, באה מתוך הקביעה שיש לתת למנהג עדיפות מעל כל שיקול אחר, גם אם הדבר משמר הנהגות שונות בתוך גירבה.

בערך זימון²⁰⁸ מובא דיון ארוך, שאינו אופייני לכתיבתו בעניין צירוף קטן לזימון. תחילה, מציין הרב כלפון כי קטן היודע למי מברכים, ניתן לצרפו כפי שכבר כתבו הרי"ף והרמב"ם וכך פסק גם מרן. הרב כלפון מציין כי כך המנהג באלחארה אלכבירה בשונה ממנהג קהילת דיגית. לחיזוק מנהג קהילתו מביא הרב כלפון עדות אישית ומוזכרים שמות רבים של רבני המקום שכך נהגו בעניין זימון בשלושה ובעשרה. כנגד מנהג קהילת אדיגית, שמנהגם דומה לדעת רמ"א, שכתב שאין מצרפים קטן לזימון, כתב הרב כלפון: ²⁰⁹

אינהו בדידהו ואנן בדידן { ... } דהאשכנזים כן נוהגים, אבל הספרדים נוהגים כדברי מרן.

הדיון שמובא בהמשך מתייחס למסורת השונה שעברה כנראה בין הקהילות וייתכן שהדבר נבע מטעויות דפוס או הבנה. ²¹⁰ בסוף הערך כותב הרב כלפון לסיכום ההבדל בין הקהילות במנהג זה: ²¹¹

ושם בהדיגית יעמדו במנהגם שכתבו הרבנים שם ואין כל חדש וכידוע דיש איזה פרטים שאין מנהגינו פה ושם בהדיגית שוים עם כי על הרוב שפה אחת ודברים אחדים. והסיבה לזה נראה דהוא כמש"ל [כמו שנראה לעיל] כי פה נגררו אחרי מה ששמעו ממוז"ק מהרי"ך [הרב יעקב כהן] ז"ל ובהדיגית נגררו אחרי מה ששמעו ממוז"ק מהרש"ך ז"ל.

בערך ספר תורה²¹² לגבי קטן לא מציין הרב כלפון שיש הבדל בין שתי הקהילות, אלא שנהגו שקטן לא עולה לתורה כחלק מהקרואים או לקריאת מפטיר, והדברים הם בניגוד לדעת מרן²¹³. בהמשך

²⁰⁸ ברית כהונה, או"ח, מערכת ז ערך ג.

²⁰⁹ שם. עמוד מה.

²¹⁰ שם. עמוד מו.

²¹¹ שם. עמוד מז.

²¹² ברית כהונה, או"ח, מערכת ס ערך ח.

²¹³ שו"ע, או"ח, סימן רפב סעיף ג.

הדברים בערך זה מביא הרב כלפון את נוהג קהילת אדיג'ית שגם רווק לא עולה לקריאה בשבת בין שבעת הקרואים לתורה:²¹⁴

וכן שמעתי דבקי"ק [שבקהילת קודש] אדיג'ית יע"א אין הבחור עולה לסי"ת [לספר תורה] כלל אפילו אחר שהגדיל ונעשה בר מצוה. וכן מצאתי כתוב בכ"י [בכתבי יד] אבי מורי מהרש"ך ז"ל {...} אבל פה אלחארה המנהג דמעת שנעשה בר מצוה עולה לסי"ת כשאר אנשים.

נמצאנו למדים כי הרב כלפון אינו מסתפק בשמועה בעל-פה ששמע על קהילת אדיג'ית, ולכן הוא מביא אסמכתא מכתב ידו של אביו שכך נהגו שם בשונה מאלחארה אלכבירא. בתוכן דבריו נמצא גם אסמכתא לקביעה שמנהג המקום מחייב את הקהילה.

שאלה נוספת בשו"ת שואל ונשאל ממנה ניתן ללמוד על השונה בין הקהילות, מצאנו בעניין אכילת עוף בשבת שלפני ט' באב. ר' מכילוף עידאן שאל על מי שעבר דירה מאלחארה אלכבירה, ששם נהגו לאכול עוף בשבת לפני ט' באב, לקהילת אדיג'ית שאין אוכלים שם עוף. האם צריך לנהוג לפי מנהג המקום ולא לאכול עוף בשבת זו?²¹⁵ בתשובתו מביא הרב כלפון את ההלכה שאסור להימנע מלאכול עוף ולשתות יין בשבת שלפני ט' באב. מאחר שמנהג קהילת אדיג'ית קדום, המנהג הוא הקובע. אדם הבא לחדש מנהגו, לשנותו או להחזיקו, אינו יכול לעשות כן מאחר שהדבר נוגד את ההלכה:²¹⁶

והגם דאין כוונתו לאבילות רק שלא ישנה ממנהג מקומו כיון דמנהגו הוא כדין. ומנהגם הם שלא כדין אין לו לזוז ממנהגו. ויש פנים לומר דגם הם ראוי להם לבטל מנהגם אלא דיש ללמד עליהם זכות דכיון דמשום מנהגא אתו עלה ולא משום דהוא עצמו בא לנהוג אבילות, לא הויא עבירה.

²¹⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ס ערך ח (בסוף הערך עמי קכה-קכו). ראוי לציין כי בערך זה מביא הרב כלפון חיזוק לכוחו של מנהג מקום והחובה לציית לו וראוי לעיין באריכות בדיון המובא שם.

²¹⁵ שואל ונשאל, חלק א או"ח, סימן כג.

²¹⁶ שם.

הרב כלפון מלמדנו עיקרון חשוב בעניין המנהג. נראה כי המנהג מקבל כח גדול יותר מהפסיקה, למרות שמנהג הדיג'ית שונה. בכל זאת כותב הרב כלפון, שיש ללמד זכות על מנהגם ואין הדבר עבירה למרות כי לדעתו יש לשנות את המנהג. מכאן, שאכן כוח המנהג גדול יותר מההלכה הכתובה.

בספר *חקת משה*²¹⁷ העוסק בליקוט החוקים והתקנות שאסף ר' ניסים הכהן, אנו מוצאים התייחסות שונה בנושא אכילת בשר בשבת שלפני ט' באב. המחבר מעיד כי מי שנמנע מלאכול בשר בשבת חזון, נוהג מנהג טעות מפני שטעה בהבנת דברי מרן ויש לבטל את המנהג וכך כתב:²¹⁸

ונראה שא"צ [שאין צריך] התרה כלל מאחר שהמנהג בטעות הוא ודבר איסור נהגו. ומצטער אנכי שבביתנו נמנעים מאכילת בשר בשבת חזון, אך יש צד היתר אם גם בשאר שבתות לפעמים אוכלים כל השבת דגים ולא בשר, וכן הוא בביתנו לפעמים, ולכן אינו ניכר. ועכ"פ אם אמצא דרך אטרח לבטלו בעה"ו.

ייתכן שהרב שינה את דעתו וגישתו או שתשובתו הקודמת הייתה מיועדת לכלל הציבור ואילו כאן, בדומה לחיבור *ברית כהונה*, הדברים כווננו דוקא לתלמידי חכמים ורבנים ולכן יש הבדל בין התשובות.

בעניין מכירת יין מספר הרב כלפון בערך יין על תקנה בחרמות ונידויים, שלא למכור יין כשר לגוי. הדברים מבוארים בתוספת עדות אישית למסורת קביעת התקנה ולתוקף התקנה והחומרה שיש בסייגים שרבני המקום קיבלו. בסוף הדברים מזכיר הרב כלפון את שתי הקהילות בעניין תקנה זו:²¹⁹

כי מתחלה הסכמה זו נתקנה רק בק"ק אדיג'ית מקום דירתו של מז"ק מהרש"ך ז"ל, ואחר זמן הסכימו רבני אלחארה בזה ועשו התקנה וההסכמה הנז' [הנזכרת] גם לבני אלחארה אלכבירה.

²¹⁷ החיבור נדפס בברית כהונה לקראת סוף חלק ב' בהוצאת מכון הרב מצליח, התש"ן. בדברי ההקדמה לספר כותב הרב ניסים הכהן על טיב עבודתו בחיבור זה מספר שורות: "והנה הנם מפוזרים ומפורדים בספרים אחדים זעיר שם וזעיר שם יטרח הקורא למצוא מבוקשו, לכן טרחתי לקבצם ולסדרם ולהדפיסם פה במקום אחד להקל על הקורא למצוא דברי חפץ בעה"ו".

²¹⁸ חוקת משה, תקנות, מערכת ט', ערך ט"ב (עמ' תקמז).

²¹⁹ ברית כהונה, או"ח, מערכת י ערך ו.

נראה, כי החשש ממכירת יין כשר לגוי נובעת ממקור האיסור של יין נסך. ההחמרה בגירבה על מכירת יין כשר לגוי, באה כדי למנוע את המפגש של יהודי וגוי השותים יחד ועלול היהודי להיכשל באיסור. תחילה, מעיד הרב כלפון כי התקנה התקבלה בקהילת הדיגית ולאחר מכן גם באלחארה אלכבירה. ייתכן שההסכמה לתקנה התקבלה בשל צורך המציאות. בערך מצה כותב הרב על הסכמה בשתי הקהילות בעניין מצה כפולה.²²⁰ הכפל בבצק המצה יוצר לכאורה בעיה של חמץ, ויש להוריד או לחתוך את החלק הכפול ואת יתר המצה ניתן לאכול. וכך מובאים הדברים בלשונו של הרב כלפון:²²¹

כי פה אי גירבה באלחארה אלכבירה היה מורה מז"ק מהרי"ך ז"ל במצה כפולה תוך הפסח ליטול אותו מקום ומעט סביב לה ואינו אוסר כולה, ושכן נוהגים בקהל קדוש הדיגית יע"א {...} ושמהר"ם חדאד ז"ל בבוא לידו נדון כזה היה שולח הנדון למז"ק מהרי"ך [מורנו הרב יעקב כהן] ז"ל עד כאן שמעתי ועד כאן מצאתי כתוב אצלי לזכרון.

ייתכן שהצורך בהדגשה שהדין שווה בין הקהילות, בא מתוך כך שבקהילת אדיגית נהגו לרוב להחמיר יותר, ופעמים ההחמרות היו כמנהג רמ"א. גם בערך זה מבאר הרב את קבלת נוהג זה על פי רבני המקום תוך הזכרת שמם וניתן ללמוד על סמכותו של מהרי"ך, שאף מהר"ם חדאד מקהילת הדיגית קיבל הוראותיו.

נמצאנו למדים כי לרוב, ההנהגות בשתי הקהילות דומות וגם מבחינה חברתית אין מתחים. יחד עם זאת, חלק מהמסורות עדיין מראות על השוני בין הקהילות והדברים נשמרו וכל אחד מחזיק בהנהגותיו. כפי שהזכרנו, הרב כלפון נחשב כדמות בעלת סמכות הלכתית ונראה כי ראה בתפקידו גם כמעצב את חיי הקהילה.

זה המקום להדגיש את ייחודה קהילת האי דרך היכרות עם מנהגים ומסורות ייחודיות. הללו, מבליטים במידת מה לא רק את הייחודיות אלא גם את המסורת הקדומה המאפיינת את יהודי גירבה:

א. **סעודת יתרו** – ביום חמישי בערב, לפני קריאת פרשת יתרו, עורכים סעודה מיוחדת לכבוד התורה, שכן בפרשה זו נקראים עשרת הדיברות. וכתב הרב כלפון: "וכן מזה זמן נתחדש

²²⁰ שו"ע, או"ח, סימן תסא סעיף ה. בדברי הרמ"א מובאות אפשרויות שונות של מצה כפולה, דבוקה והחשש מבצק שלא נאפה כראוי ויכול להחשב כחמץ.

²²¹ ברית כהונה, או"ח, מערכת מ ערך יא.

מנהג זה פה אי ג'רבה יע"א [יגן עליה אלהים], וביחוד לתלמידים של בית הספר".²²² חשיבות הסעודה היא לעורר את לבבות התלמידים ולהדגיש את חשיבותו של לימוד התורה.

ב. **לבוש החתן** – בליל שבע הברכות לובש החתן מעין כובע שחור שנכרך על ראשו. מנהג זה מקורו במסורת שעברה מדוד לדור,²²³ וכתב הרב כלפון: "ונראה לי דמנהג זה יסודתו בהררי קודש זכר לחורבן".²²⁴

ג. **קידוש ארוך** – בליל פסח מנהג ג'רבה לומר את נוסח הקידוש הארוך ומנהג זה מוזכר בסידור רב סעדיה גאון. וכותב הרב כלפון: "ובאמת כל מתבונן בדברי ומבטאי הקידוש הנז' {הנזכר} מרגיש כי הוא מתוקן מהרבנים הקדמונים חוצבי להבי אש חיבת האל לישראל ורוב הנסים אשר עושה עמנו תמיד".²²⁵

ד. **הפטרה** – בפרשת דברים²²⁶ נהגו להפטיר בג'רבה את "משא גיא חזיון" ולא את חזון ישעיה כמקובל.²²⁷ כמו כן, הפטרת פרשת שמות היא מיחזקאל ("הודע את ירושלים") ולא דברי ירמיהו.²²⁸

ה. **שאלת גשמים** – בג'רבה, כמו בארץ ישראל, מתחילים לבקש גשמים ביום ז' במרחשוון. הרב חיים פאלאצ'י בספרו 'ארצות החיים', מציע למנהג ייחודי זה, לבקש גשמים כמנהג ארץ ישראל, סיפור אודות אורח מארץ ישראל שעלה לפני התיבה והתפלל כמנהגו. הקהילה אימצה את המנהג מאהבת הארץ ומצורך גדול לגשם. הרב פאלאצ'י עצמו הסתייג מהמנהג, ואף התפלא על כך שחכמי האי לא מחו. השערות היתה כי הצורך לגשם היה גדול ולכן השפיע על שינוי המנהג. ארנולד ודניאל לסקר, במאמר נרחב אודות מנהגי אמירת תפילת הגשם, משערים כי לפנינו ניסיון פרשני לגשר על פערי המנהגים, בעוד

²²² ברית כהונה, או"ח, מערכת ס, ערך יט. ועיינו בדבריו בעניין שם הסעודה, שאין שמה סעודת יתרו לכבוד הסעודה שערך יתרו למשה, אלא שבפרשה זו ניתנו הדיברות והיא קרויה על שם הפרשה.

²²³ על מנהגי חתונה באי עיינו אצל אפרים בן-חור (חדד), "מנהגי חתונה בג'רבה", ידע עם, יא 30 (תשכ"ו), עמ' 34-38.

²²⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ח, ערך יב. לפי ערך זה, בג'רבה נהגו גם לשבור כוס זכר לחורבן, כמקובל בקהילות רבות.

²²⁵ ברית כהונה, או"ח, מערכת פ, ערך טו. ועיינו בערך זה בתיעוד המעשה המובא, שביקש ר' יהושע בסיס בתוניס לשמוע את נוסח הקידוש. ראו עוד בהערה 38 בערך זה, שמובאת התייחסות בסידור הרס"ג למנהג זה. הרב רבינוביץ (בתוך: יהודה, עמ' תרלא – תרלב) גם התייחס למנהג הקידוש הארוך וציין אף את הנוסח שלו מרוב התפעלותו.

²²⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת ה, ערך ו. הרב כלפון מספר על מגילה שנמצאה, שכוללת עדות למסורת ההפטרת בג'רבה.

²²⁷ על ההבדל ועל המנהג הייחודי בהפטרה עיינו שלושה, הכהנים, עמ' מד-מו; בעניין המנהג בארץ בנושא ההפטרה בשבת לפני ט' באב ראו אצל הרב מאיר מאזוז, 'שואל ומשיב', אור תורה, רלג (תשמ"ז), עמ' תשפ-תשצ, וכן במאמר של רפלד, מאיר, "משלים' לתלתא דפורענותא", דף שבועי – בר אילן, 566 (ראש השנה ושבת שובה תשס"ה).

²²⁸ עיינו בדברי ר' אליעזר בבבלי, מגילה כה ע"א. מנהג ג'רבה הוא בניגוד לנאמר בשמו.

שסביר להניח כי מדובר במנהג צפון אפריקה הישן, להיצמד לתאריכי ארץ ישראל בתפילת הגשם.²²⁹

אמנם, המנהג להתחיל בבקשת הגשם בז' במרחשוון, התלווה למנהג נוסף בג'רבה שלא לומר תחנון ביום זה. על כך כתב הרב כלפון:²³⁰ "אולי יסוד מנהגינו בזה בנוי מתוך השמחה על היות מצב ארצנו ומזג האויר כמצב א"י [ארץ ישראל] ת"ו [תיבנה ותיכונן]. וכן שמעתי מאיזה כוללים שבאמת ארצנו דומה במזג אוירה לאויר א"י ת"ו ולכן הנהיגו כן הראשונים לחיבת הארץ לברכה". ומציין הרב כלפון שיש בסיס למנהג זה מדברי הגמרא בבבלי, תענית, ח' ע"ב: "אמר רבי יוחנן: גדול יום הגשמים כיום קבוץ גלויות". ייתכן שהרב כלפון נותן טעם והסבר לחשיבות המנהג ואינו מסתפק בציונו בלבד, כיוון שהוא מכיר את דעתו של הרב פאלאצ'י, התולה את מנהג המקום של מועד בקשת הגשמים בהשתרשות של אירוע, ולכן מתאמץ לתמוך את המנהג ביסודות הגיוניים ועתיקים.²³¹

הרב רבינוביץ' תיעד מנהגים נוספים אליהם נחשף בג'רבה שהיו בעיניו ייחודיים וכך סיכם:²³²

כללו של דבר, במנהגים של אי-ג'רבה רואים קהלת עתיקת-יומין קהלה של לומדים שלא מפחדים מלהביע דעתם הם אף על פי שדעה זו מתנגדת לדעה המוסכמת בכל העולם היהודי.

נראה לנו, שדוגמאות אלו ממחישות את הקביעה כי מנהגי ג'רבה ייחודיים ובעלי מסורת קדומה, ומהווים רקע לגאוותה של פזורה זו.

Lasker, Arnold A. and Lasker Daniel J., 'The Jewish prayer for rain in the post-talmudic diaspora', *AJS Review*,²²⁹

9,2 (1984), pp. 141–174. וראו בעיקר סביב הערה 57 שם.

²³⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת ג, ערך ב.

²³¹ יש להעיר, דווקא אי אמירת תחנון מצביעה על אפשרות שאכן יש לקהילה מודעות על ייחודיות המנהג לבקש בז'

במרחשוון, שלא כמסקנות הפרופסורים לסקר.

²³² רבינוביץ', בתוך: יהודה, עמ' תרלז.

2.3 כי"ח וקהילת ג'רבה:

תופעת החילון ותרבות צרפת הייתה למקור הבעיה בתוניס בכלל ובג'רבה בפרט. כמו יתר הקהילות, גם ג'רבה הייתה נתונה ללחצים חברתיים וכלכליים אך היא הצליחה להדוף השפעות חיצוניות הודות להנהגה הרבנית. זו, הגיבה בדחייה מוחלטת של כל ניסיון לחינוך חילוני אך מאידך, פעלה לחיזוק שיטתי של החינוך המסורתי.²³³

אחד הנושאים המרכזיים בהם הייתה הסכמה באופן גורף וחד משמעי בג'רבה, היה לגבי סירובם של ראשי הקהילה לפתוח בית ספר של אגודת כל ישראל חברים (כ"יח Alliance Israelite Universelle) וכשמו כן הוא: אחריות הדדית ליהודים. הארגון נוסד בפריז בשנת 1860 בעידוד הממשל הצרפתי ע"י קרל נטר שהיה סוחר עשיר יחד עם עוד שבעה עשר שותפים יהודים. עם הקמת הארגון, קבוצת פעילים מהמייסדים פרסמו והפיצו את מטרות הארגון בכמה שפות. עקרונות הארגון כללו: סולידריות, שחרור והתחדשות. פעילי כ"יח ראו ביהודי ארצות האסלאם כמי שזקוקים לשיקום בכל הקשור לחיים המודרניים. מטרתם הייתה להפוך את יהודי צפון אפריקה למערביים.²³⁴ צבי זוהר מציין אף הוא, שיהודי מערב אירופה התגייסו לשפר את מצב אחיהם שבארצות האסלאם על ידי הקמת ארגונים כמו כ"יח.²³⁵ הרעיון היה להעלות את רמתם האינטלקטואלית והמוסרית של יהודי ארצות המזרח ואפריקה.²³⁶ משנת 1890 ניתנה הוראה למורי כ"יח לפעול בדרכי שכנוע כדי להשיג שיתופי פעולה עם הקהילות. הכוח המניע היה לתת ליהודים ידע והשכלה כדי לרכוש מקצוע. וייל²³⁷ מציין כי תפיסה זו דומה לזו של תקופת ההשכלה. החינוך היה לאמצעי בעזרתו יכלו אנשי כ"יח להשפיע על התושבים ולכן נושא הקמת בתי הספר היה אחד המוקדים של פעילותם.²³⁸ כבר בשנת 1862 נוסד ביה"ס הראשון של הארגון

²³³ אברמסקי, פנקס, עמ' 333.

²³⁴ ראו: Deshen, Shlomo A., 'Southern Tunisian Jewry in the early twentieth century: elements of Franch, Arab and Jewish culture', *Journal of North African Studies*, 10 (2005), pp. 183–199.

²³⁵ זוהר, עצמאות הפוסק, עמ' 306.

²³⁶ וייל, ג'ורג', 'אגודת כ"יח ומצבן החברתי של הקהילות הים-תיכונית בסוף המאה הי"ט (1860 – 1914)', שמעון שוורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי: מדיוני הקונגרס הבינלאומי השני לחקר מורשת יהודי ספרד והמזרח – תשמ"ה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 7–14. צבי זוהר מסתייג מחלק מקביעותיו של וייל, ראו: זוהר, צבי, אודות השפעת כ"יח על קהילות ישראל בארצות האסלאם ואודות מאפייניה כתנועת מסיון, שמעון שוורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי: מדיוני הקונגרס הבינלאומי השני לחקר מורשת יהודי ספרד והמזרח – תשמ"ה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 31–35.

²³⁷ שם, עמ' 7–8. על המורכבות בפתיחת ב"ס בתוניס ראו עמ' 10–11.

²³⁸ על כ"יח עיינו עוד: גרץ, מיכאל, הפריפריה הייתה למרכז: פרקים בתולדות יהדות צרפת במאה הי"ט, ירושלים תשמ"ג, עמ' 281–322.

במרקו והחלו ללמד בו מקצועות מודרניים – כלליים.²³⁹ עם השנים החלו להישמע קולות אחרים. במרקו לדוגמא, קמה התנגדות לארגון בטענה כי רמת המורים אינה ראוייה וכן כי הלימודים מעודדים את תופעת החילון.

הרב כלפון ייחד לנושא כ"ח סימן מיוחד - בית ספר - וכך כתב בו:²⁴⁰

מימי הרבנים הראשונים נ"ע [נשמתם עדן] נתקן פה אי ג'רבה יע"א [יגן עליה אלוקים] בכח חרם והסכמה חמורה שלא תהיה בית ספר כ"ח פה בשום אופן.

למרות הדברים התקפים של הרב כלפון, היו יחידים בג'רבה שכן רצו בלימודי שפה זרה ולימודים במסגרת של בית ספר ממשלתי-מודרני. בעניין זה נשאל הרב כלפון על אפשרות להתרחק מסביבת הקהילה היהודית ולפתוח בית ספר שכזה. האם הקמת מוסד מעין זה במיקום מרוחק אפשרי?²⁴¹ מתברר לאור התשובה כי אכן היה בית ספר שהוקם עוד לפני תקנת החרם ליד השוק ("חומת א-סוק") במרחק מה מאלחארא אלכביא ואזור זה אינו בכלל החרם כפי שכותב הרב כלפון:²⁴² "דבשיעור כזה לא תפוג תורה כל כך" ואם כן, אין ממש חשש לפגיעה רוחנית של בני הקהילה בשל המרחק. נראה לנו כי הרב כלפון נמנע מלצאת למלחמה כנגד בית הספר שכבר הוקם ואולי משום חשש פוליטי או מחשש שדבריו לא יישמעו, וייתכן שהקשר בינו לבין הציבור יתערער. הרב כלפון בוודאי הכיר את בית הספר כפי שתיאר שלושה,²⁴³ וידע כי לימודי הקודש נלמדו רק אחר הצהריים ושהמורה שם אינו יהודי, ושתכנית הלימודים כללה לימודי צרפתית, ערבית ולימודי חשבון. ברור היה שהמסגרת הלימודית הייתה מודרנית ושונה מאוד מהרצוי. שלושה מתאר את מפגשו עם ילדי המקום בכניסה לבית הכנסת:²⁴⁴

ועד מהרה נוכחתי כי במשך השנים אירע בעיר הכהנים מה שאירע בדורות האחרונים ברוב מושבות בני ישראל בגלויות: בית הספר המעניק לתלמידיו ראשית לימודים בלע את התלמוד תורה, אף שלא כל הילדים ואפילו לא רובם התחנכו בו. משנפטרו תופשי תורה ושרידיהם יצאו, היתה תורה משתכחת והולכת.

²³⁹ בשנת 1870 נפתח ביה"ס החקלאי הראשון בארץ ישראל – מקווה ישראל. בלוב כ"ח פתח ב"ס בשנת 1890.

בטהרן נפתח ב"ס בשנת 1898. בשנת 1912 היו כבר לכ"ח קרוב 90 בתי ספר!

²⁴⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך יט.

²⁴¹ שואל ונשאל, חלק ו' יו"ד, סימן קעב.

²⁴² שם.

²⁴³ שלושה, האי, עמ' 208–209.

²⁴⁴ שם, עמ' 209.

התופעה אותה מתאר שלושץ יצרה קושי רב בהתמודדות הרבנים עם צעירי הדור וקושי זה נשמע גם בארצות מערב אירופה ואמריקה כפי שמרחיב שלושץ בהמשך.²⁴⁵

אגודת כ"י"ח כבר ניסתה להקים בית ספר באי בעזרת הרב ישראל זייתון, שהיה רבה הראשי של תוניסיה. הוא ניסה עוד בשנת 1905 לשכנע את רבני ג'רבה לפתוח את בית הספר, אך העלה חרס בידו. לעומת זאת, כבר בשנת 1878 נפתח המוסד הראשון של כ"י"ח בתוניס, ונרשמו אליו יותר מאלף תלמידים בניים.²⁴⁶ למרות ההצלחה כמה שנים לאחר מכן נשמעה ביקורת קשה נגד מוסדות החינוך של כ"י"ח בטענה כי מצב לימודי היהדות ורמת המורים אינה כפי שסוכם.²⁴⁷ מעניין לציין כי באלג'יריה השכנה, ארגון כ"י"ח סירב לפתוח בית ספר בטענה שמערכת החינוך הצרפתית כבר נותנת להם מענה חינוכי כצרפתים בעלי זכויות. ארגון כ"י"ח רצה להיכנס רק למקומות שבהם היה צורך לסייע לאוכלוסיות היהודיות שנשללו מהן זכויות. רק לחץ הקהילה באלג'יר עזר ובסופו של דבר כ"י"ח פתח בהדרגה בתי ספר וזאת כאמור על פי בקשתם.²⁴⁸ התעקשותם של רבני ג'רבה שלא לאפשר פתיחת מוסד דומה בקהילתם הביאה את הציבור לחשוך בכל מבקר כאילו היה שליח כ"י"ח. האיום החמור בהטלת חרם מלמד אף הוא על תוקפו של הסירוב ועל המתח שנוצר בעקבות הלחצים שהופעלו על קהילת ג'רבה.

שלושץ כאמור התייחס לכ"י"ח כבר בביקורו באי בשנת 1906 וכתב מנקודת מבטו:²⁴⁹

אבל בדרך כלל נחשבו בתי הספר למקומות של הסתה והדחה בעיני רוב יהודי החארות. ספרו לי, כי כאשר בא מר עוזיאל מנהל ביה"ס של הכ"י"ח לג'רבה ויציע לפני יהודי החארא כי ירשו לו לפתוח בית ספר במקומם, פנה אליו רב העדה רבי יעקב הכהן בשאלה הדפלומטית הזאת: וכמה תרצה החברה שנשלם לה מדי שנה בשנה רק שלא תפתח בית ספר בג'רבה?

²⁴⁵ ש.ס.

²⁴⁶ בית ספר לבנות הוקם ע"י כ"י"ח בשנת 1912. על לימודי בנות בבתי ספר ראו: שלי-נוימן, אסתר, 'בית הספר כציון דרך בחיי קשישות תוניסאיות', טובה כהן ושאל רגב (עורכים), אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח, רמת גן תשס"ה, עמ' 233–248.

²⁴⁷ על מאבקה של כ"י"ח לביסוס מעמדה, ראו עוד בהרחבה: סעדון, תוניסיה, עמ' 90–94.

²⁴⁸ שוורצפוקס, שמעון, 'ההשפעה הצרפתית על יהודי אלג'יריה: שבעים וחמש השנים הראשונות', משה חלמיש, משה עמאר, מוריס רומני (עורכים), יהודי אלג'יריה ולוב, רמת גן תשע"ד, עמ' 131–132.

²⁴⁹ שלושץ, הכהנים, עמ' י-יא, ובעמ' טו ו-כג מתאר שלושץ את החשדנות כלפיו שהוא שליח כ"י"ח. עוד סיפר על יהודי סוחר חשוב ממשפחת פאריאנטי שהיה גלוי ראש ובין הראשונים ששלחו את בניהם לבית ספר של אליאנס (עמ' ח - י).

העיסוק בנושא עוד בשנת 1906 מלמד ומחזק את הטענה כי העניין העסיק מאוד את פרנסי הציבור וסלושץ זיהה כי אכן יש כאן מחלוקת עקרונית באפשרות לפתוח מוסד של כ"יח בגירבה. בשנת 1904 היה זה הניסיון השלישי בו כ"יח ניסו לפתוח בית ספר בגירבה וכאמור, הדברים העסיקו את רבני המקום לאורך שנים רבות עד הניסיון האחרון בשנת 1937. נראה כי השפעת מוסדות החינוך הללו יצרו בגירבה לכידות דתית מסוגרת בשונה מהפתיחות הדתית שהייתה בתוניס. דבריו של סלושץ מבטאים יפה את החששות הגדולים והניסיונות שהיו לטובת פתיחת בית ספר של כ"יח.

כאמור, הרב כלפון אמנם בחר שלא להתעמת עם המוסד הקיים אך הדברים חידדו אצלו כפי הנראה את הסירוב לאפשר פתיחת בית ספר של כ"יח. גם הרב רבינוביץ' עמד מקרוב על אורחות חייהם של יהודי גירבה. הוא פגש את הרב כלפון והתייחס לעניין בית הספר וכתב:²⁵⁰

באמצע העיר חארא כבירא, עיר שכולה יהודים, עמד בנין לבן מפואר, בעל שלוש קומות שחלש על הסביבה והיה ניגוד לבתים הנמוכים של תושבי העיר. להפתעתי הם אמרו לי שזה בית ספר יומי לילדים ערבים, שבאים לשמה מהסביבה. היה לי הרושם שהקמת בית ספר לערבים באמצע העיר היהודית היתה בה מרשעות הגוים, אבל חשדתי בכשרים. הבניין הוקם על ידי המוסד היהודי-צרפתי "כל ישראל חברים" (כ"יח - אליאנס) לשמש בית ספר "מודרני" ליהודי גירבה. אבל הידיעות על השמות בחיים המסורתיים שגרמה החברה הזאת עם בתי ספר שלהם בערים אחרות של תוניס, גרמו שהרבנים אסרו על היהודים לשלוח ילדיהם שמה. ואף יהודי אחד לא עבר על האיסור הזה, ולמרות כל השידולים וההסברים של ה"חדשים מקרוב באו רצו להתחכם", ולמרות ה"הוצאות מרובות על חינוך" לא קיבלו אף ילד יהודי אחד, ובדלית ברירא מסרו את בית הספר לערבים! וכך הם המשיכו בשיטתם העתיקה וראו ברכה.

תיאור נוסף אנו מוצאים אצל הרב רבינוביץ' וכך כתב:²⁵¹

²⁵⁰ הרב פרופ' לוי יצחק רבינוביץ', "יהודי האי גירבה", מחניים ביטאון הרבנות הצבאית הראשית צ"ג-צ"ד (מנחם אב, תשכ"ד), עמ' 100-101.

²⁵¹ רבינוביץ', בתוך: יעלה, עמ' תריז.

[...] בית ספר נפתח, ואז הרב אסר על היהודים בחרם ובשבועה שלא לבקר בבית הספר. ובג'רבה שומעים לרב, ואף ילד יהודי אחד לא בקר שמה. והבנין נשאר "פיל לבן" בידי הממשלה ובלית ברירה אחרת הפכו אותה לבית-ספר לילדים ערבים.

גם מתיאור זה ניתן ללמוד על החרם והמלחמה העיקשת מול הגורמים הצרפתיים, שלא לפתוח בייס המעודד לימודי חול ופתוח לתכנים מודרניים. דברים אלו גם מדגישים את הלכידות של כל רבני ג'רבה כפי שהזכרנו לעיל, סביב נושא לימודי חול ופתיחת בית ספר המאופיין בסממנים מודרניים ומלמד אף על הסגירות והשמרנות מול רבני תוניס. הסירוב הכולל לפתוח מוסד חינוכי שכזה במתחם הקהילות באי, בשונה ממקומות רבים אחרים בתוניס, נתן את אותותיו והעלה את קרנם של יהודי ג'רבה כקהילה של תלמידי חכמים בעיני כל תוניס.²⁵² ג'רבה הפכה למרכז רוחני של תוניס כולה והיא מזוהה בהקשר זה כמקום היחיד בכל צפון אפריקה שבו לא הצליח ארגון כ"ח לפתוח מוסד חינוכי.

כרקע להתנגדות ראוי לצטט בנוסף את ההתייחסות של הרב כלפון בערך *אמת ואמונה* למצב הדתי שעמו מתמודדים מנהיגי הציבור:²⁵³

ובימינו אלה אשר גלינו מארצנו ואשר רבים מאחינו מחונכים על ברכי זרים והחכם המצליח בלימודיו הדתיים בבתי הספר הוא מכיר השפה העברית לכתוב ולדבר ולקרוא אך לבוא בסוד ה' להבין ולדעת עומק ומושכלות טעמי המצות כמעט זה דבר יקר המציאות. ולא די זה אלא הם עצמם כמעט שמקילים ראש לשאול על מה זה ועל מה זה המצוה פלונית וכיוצא כאלו אין טעם לזה ומצירים בזה לחכמי שלומי אמוני ישראל

²⁵² שנים אחדות לאחר הניסיונות לפתוח בית ספר בג'רבה החל להיווצר גם בתוניס מתח בתחום הדתי-מסורתי. על כך אפשר ללמוד מניסיונות ההקמה של ישיבה בעיר: בשנת 1913 הקים הרב שלמה דאנא בעידוד רבנים נוספים את ישיבת חברת התלמוד, מתוך שאיפה לפתוח ישיבה ברמה גבוהה ולדאוג לתלמידים נזקקים. לאחר זמן לא רב, ובהשפעתם של מתבוללים עשירים מצרפת, הוחלט שכל הרוצה לקבל מינוי של דיין, שוחט או מוהל יקבל הסמכה רק אם למד בסמינר אליאנס (השייך לאגודת כל ישראל חברים). לאחר החלטה זו עזבו את ישיבת חברת התלמוד כל התלמידים העשירים שעליהם התבססה, ובשנת 1920 היא נסגרה. ועיינו בהרחבה על אודות עניין זה אצל סעדון, תוניסיה, עמ' 85-98.

על התמורות בחינוך בתוניס בעקבות הקמת בית הספר ראו אצל כהן, אורה, "החינוך היהודי בתוניסיה", הגות עברית בארצות האיסלאם, עמ' 367-393. בסוף דבריה מובאת רשימה ביבליוגרפית למקורות נוספים בנושא החינוך בתוניס ובג'רבה.

על החינוך בג'רבה בהרחבה, ראו: בשן, אליעזר, הורים וילדים בהגותם של חכמי צפון אפריקה, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשס"ו, עמ' 237-244.

²⁵³ תורה וחיים חלק א, מערכת אלי"ף, עמ' כא.

פעמים רבות וכשאין מוצאים דבר שכליי המתיישב על שכלם מקילים ראש הן בהחכם הדובר הן במצוה עצמה ח"ו [חס ושלו].

הרב כלפון מתאר את מצב החינוך הקשה והדברים יכולים לתת לנו זווית ראייה נוספת להתנגדות ולסירוב הבלתי מתפשר לפתוח מוסד חינוכי, שאינה עולה בקנה אחד עם המציאות הדתית שאותה רוצה הרב כלפון לשרש.

טובי במאמרו מדגיש כי לעניין חיזוק הלימוד ושימוש בלשון העברית הייתה לרב כלפון השפעה רבה.²⁵⁴ לטענתו, הרב כלפון ראה בכך משום שימור המסורת היהודית ומניעת השפעה לא רצויה של תרבות אירופה. הרב כלפון אף אסר על לימוד שפות זרות מחשש שזו תשפיע על בני הקהילה היהודית.²⁵⁵ לימוד העברית בבתי הספר המסורתיים בגירבה נעשה לא כלימוד שפה זרה, אלא כפעולה טבעית הממשיכה את מסורת לימוד המקורות היהודיים.²⁵⁶ הרב כלפון שימש אף כמנהל החברה הציונית "עטרת ציון", שהוקמה בשנת תרע"ט וזאת על מנת לחזק את ידיעת העברית, ולדברי טובי:²⁵⁷ "אין ספק שהקמת חברה זו אך ביטאה את ההסתייגות המוחלטת של חכמי גירבה ממערכת החינוך של כ"ח". גם תנועת "דבר עברית" הוקמה על ידי הרב כלפון והוא שקבע את שם התנועה, וכל זאת כדי להפיץ את העברית כלשון דיבור ובדרך זו להילחם בארגון כ"ח.²⁵⁸ דברים אלו יכולים לתת מבט נוסף להבנה כיצד ניסה הרב כלפון לפעול כנגד ארגון כ"ח ולא רק בהתנגדות לפתוח בית ספר מטעם, אלא על ידי הנחלת הלשון העברית דווקא והקמת ארגונים המעודדים את לימוד השפה העברית. ניתן לראות כי דרך פעילותו האקטיבית של הרב כלפון בנושא הנחלת השפה העברית הייתה קשורה למלחמתו בכ"ח. על מצב השפה בגלות כתב הרב כלפון בערך גלות:²⁵⁹

אך דבר אחד נשאר לעם ישראל הוא הלשון והשפה המתפשטים בכל אומה ואומה השולטים בבית ישראל אשר באמצעותם רבים מאחינו בית ישראל התבוללו או שכחו את התורה והמצוה ורק בשם ישראל יכוננו כשהם שומרים איזה מן המצות ונכשלים בהרבה עבירות כחילול שבת ועריות וכדומה אשר בעונות הרבים רבים עברו ונכשלו.

²⁵⁴ טובי, יוסף יובל, 'הוראת העברית החדשה בהשקפת ההנהגה הרוחנית בגירבה שבתוניסיה במחצית הראשונה של המאה העשרים', הגות בחינוך היהודי, יא (תשע"ה), 118–153.

²⁵⁵ שם, עמ' 126.

²⁵⁶ שם, עמ' 131.

²⁵⁷ שם, עמ' 132.

²⁵⁸ שם, עמ' 132–133. על ייסוד התנועה והקשיים הרבים עיינו עמ' 133–143.

²⁵⁹ תורה וחיים, חלק א, מערכת גימ"ל, עמ' פא.

השפה הזרה גרמה לריחוק מקיום המצוות וגם נושא זה עמד בפני הרב כלפון במכלול השיקולים. פתיחת בית ספר של כ"ח בגירבה הייתה כתפיסה בעיני המתנגדים כהורסת את התשתית השמרנית והמסורתית ולכן הרבנים בגירבה בכלל והרב כלפון בפרט, החליטו שלא לתת דריסת רגל לפעילות הארגון.²⁶⁰ גישה דומה לזו של קהילת גירבה כלפי לימודי החול, הייתה לדעתנו גם בוולוז'ין בה התמודדו עם כ"ח עוד בשנת 1891. הדברים הגיעו שם עד כדי כך שחשבו "לסגור כליל את הישיבה על מנת להימנע מהיענות לדרישת השלטונות לשלב בלימודים כמה מקצועות 'חולי'..."²⁶¹.

לאור המסקנה כי לנושא כ"ח הייתה משמעות דתית, ניתן להבין את הגישה של רבני גירבה. בעניין זה אין הבדל בין הקהילות באי וניתן לדעתנו לומר כי כ"ח היה אחד הנושאים שהשפיעו רבות על התפיסה של יהודי המקום ורבניו. התקנה שלא לפתוח בית ספר של כ"ח הייתה מלכדת ומאחדת וזו הייתה אחת ההסכמות בין הקהילות באי. מאידך, במקומות ונושאים שבהם הרב כלפון לא מצא לנכון להתעמת, הוא בחר שלא לעורר מחלוקת עם המנהגים השונים בין שתי הקהילות והשאיר אותם כהווייתם בכל קהילה.

2.4 סיכום:

לדעתנו, לא מן הנמנע ואף אולי בצורה מכוונת, הרב כלפון ראה בחיבורו "ברית כהונה" דרך לקבוע אחידות במנהגי החארות תוך זהירות מחושבת. להבנתו, עצם כתיבת המנהגים יקבע את הדברים וזו אולי חלק ממטרות חיבורו למרות שהוא אינו מצהיר על כך בצורה ברורה ביחס לשתי הקהילות.

רצונו של ארגון כ"ח איחד במידת מה את שתי הקהילות ברוח ההתנגדות לפתיחת בית ספר בגירבה. השמרנות המזוהה עם יהודי המקום נולדה לדעתנו בעיקר סביב הסיפור עם ארגון כ"ח. השפעה זו חילחלה בקרב תושבי האי ומיחוצה לו במשך שנים רבות כאשר היוותה כמקור לעקרונות השמירה של המסורת הדתית הקדומה בגירבה.

מאחר שבחלק זה עסקנו במנהגים, נבאר בפרק הבא את המשמעות של המנהג בכלל ובגירבה בפרט. לדברים, משמעות רבה לדעתנו המשליכים על התייחסותו של הרב כלפון לשתי הקהילות כפי שהצגנו לעיל.

²⁶⁰ על ארגון כ"ח בהרחבה ע"ע רודריג, אהרן, חינוך, חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן היס התיכון 1860-1929, ירושלים תשנ"א.

²⁶¹ זוהר, עצמאות הפוסק, עמ' 311.

פרק שלישי: מקורות-יסוד הלכתיים

פרק זה יעסוק במשקל שלקחו שלושה מקורות-יסוד הלכתיים בפסיקותיו של הרב כלפון: פסקיו של רבי יוסף קארו (להלן: מרן) בחיבוריו 'בית יוסף' ו'שולחן ערוך', הוראות הרמ"א, ולצידם ההנהגות והמנהגים הרווחים בג'רבה. כפי שנראה להלן, האי ג'רבה נמצא בצומת ייחודית של פסיקות קדומות וקשר אותנטי לפסיקות הגאונים, מסורת הפסיקה הספרדית וכן השפעות ארצישראליות ואשכנזיות. עובדה זו הינה פתח לווריאציות ומינונים משתנים של רכיבי ההשפעה, וממילא גם למתח בין הוקטורים ההלכתיים השונים. ננסה להתחקות אחר העקרונות שהזכיר בספריו, כמו גם בעיון בפסקיו, אחר עקרונות הפסיקה שנקט.

3.1 מקומו של מרן במשנה ההלכתית של בני עדות המזרח

יהדות תוניס ובכללה יהודי ג'רבה נמנים על בני עדות המזרח ומסורת הפסיקה הנוקטת להלכה כדעת מרן. אין ספק שהמורשת ההלכתית של עדות המזרח שזורה בהנחה כי רבי יוסף קארו, ובייחוד חיבורו 'שולחן ערוך', התקבלו כפוסק ראשון ומחייב. מעבר ל'התקבלותו' במסורת הפסיקה, קיימות עדויות של הכרעה טקסית ממש של קבלתו כפוסק. אלון מציג מסורות כי רבי יוסף קארו התקבל כפוסק אחרון על ידי מאתיים חכמים, מעין 'סמיכה עממית' של קבלתו כרב מובהק.²⁶²

אמנם, נאמנות זו לגישת הרב קארו, קיבלה פנים שונות במרוצת השנים, המקומות והאישים. חכמי הלכה וחוקרים כמו הרב י' מ' טולידאנו²⁶³ וכן פאעור²⁶⁴ הצביעו על החלקיות והשונות שבהתקבלותו של מרן כמכריע בלבדי בפסקי עדות המזרח. פאעור הראה כי התקבלותו של מרן על הפסיקה הספרדית היתה תהליכית ואף לא מלאה, כך שהיו פוסקים שלא ראו עצמם מחוייבים להוראותיו מתוקף הערך ההלכתי המכריע של 'התקבלותו'. מאמרו מסתכם בטענה:²⁶⁵ "שגם אחר שנתפשטו הוראותיו של מרן, היו חוגים של פוסקים ש"פקפקו" בסמכותו המיוחדת של מרן, וראו לנכון להתחשב עם דעותיהם של חכמים אחרים או לסמוך על השקפותיהם האישיות.

²⁶² אלון, המשפט, עמ' 1140–1144.

²⁶³ טולידאנו, יעקב משה, 'מתי ובאילו מקומות נתקבל השולחן ערוך להלכה פסוקה?', יצחק רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל "השולחן ערוך", ירושלים תשכ"ט, עמ' 184–188.

²⁶⁴ פאעור הלוי, יוסף, 'יחס הספרדים לסמכות מרן כפוסק', יצחק רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל "השולחן ערוך", ירושלים תשכ"ט, עמ' 187–197.

²⁶⁵ שם, עמ' 197.

גם צבי זוהר²⁶⁶ שעמד על קבלת השולחן ערוך כמכריע ביחס ליהדות בגדאד, הראה כי ההליכה בדרך מרן אינה מוחלטת. זוהר טען להוכיח כי בכמה וכמה מקרים גברו ערכים אחרים על נאמנות זו של פסיקה כדעת מרן.²⁶⁷ גם הרב בני לאו בעבודתו על הרב עובדיה יוסף, הצביע על אמביוולנטיות במחויבותם של חכמי המזרח וצפון אפריקה כלפי פסקיו של רבי יוסף קארו.²⁶⁸ מהדוגמאות שהביא מפסיקותיהם של חכמים רבים (כמו גם פסקיו של הרב יוסף, מושא מחקר), עולה התמונה כי חרף ההצהרות הפומביות והתפיסה העממית הרווחת, הפוסקים נוטלים לעצמם חירות ולא אחת נוקטים בדעות החולקות על מרן מתוך שיקולי הלכה ומציאות.²⁶⁹ הרב חיים דוד הלוי הטיב לסכם את נושא חיוב קהילות הספרדים לפסוק כהוראות מרן ובמקורות הרבים שהזכיר אכן מחוייבות זו אינה חד משמעית.²⁷⁰ כפי שנראה להלן, דברים אלה אמורים גם כלפי גישתו ההלכתית של הרב כלפון. חרף נאמנותו העקרונית לפסקי מרן, אין בכך כדי לנבא את עמדתו ההלכתית באופן מוחלט. כך למשל, נדגיש את החשיבות הרבה שרוחש הרב כלפון למנהג בגרבה ורואה בו רכיב דומיננטי בשיקולי הפסיקה, גם כאשר אינו תואם את דעת מרן.

3.1.1 הנהגה ופסיקה על פי מרן בחיבוריו של הרב כלפון

הרב כלפון מדגיש את מחויבותו למרן בסעיפים שונים בחיבוריו. עמדה זו ניכרת כבר משיקולי העריכה בשו"ת שואל ונשאל, כאשר השאלה הראשונה בחיבור עוסקת בסוגיה זו – שאלת הנאמנות לפסקי מרן. הרב כלפון נשאל האם על מורה ההלכה שנשען בפסק מסויים על הוראה מפורשת בשולחן ערוך, לעיין גם בתלמוד, בדברי מרן בבית יוסף ובפוסקים אחרים קודם שיכריע.²⁷¹ דברי הרב כלפון בהירים וכך כתב:²⁷²

²⁶⁶ ראו: זוהר, צבי, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, בני ברק תשס"א, עמ' 53–72, ובמיוחד דברי הסיכום לפרק זה (להלן: זוהר, האירו).

²⁶⁷ על הוראות מרן וקבלתו ראו: פרויס, משה, מבא השולחן, חולון תשס"ד. המחבר מציג כללים נהירים לקבלת פסיקה כמרן והוראותיו.

²⁶⁸ לאו, להחזיר עטרה, עמ' 126–140.

²⁶⁹ שם, עמ' 153. יש לציין כי גם העמדה המוצהרת, שחזקה מאד בעקבות הצהרותיו הרב עובדיה ביחס למרן, לא התקבלה על דעת כולם. לשם דוגמה, בשנים האחרונות יצא הרב שלמה טולידאנו בקריאה לחיזוק מעמד הפסיקה של חכמי צפון אפריקה ממרוקו ועד לוב טולידאנו. ראו הרב שלמה טולידאנו, דברי שלום ואמת (חלקים א-ב), ירושלים: הספריה הספרדית ומכון בני יששכר (מהדורה שלישית), תשס"ג. (להלן: הרב טולידאנו, דברי שלום). דברים נוספים בע"פ שמעתי בעניין זה בפגישתי עמו בביתו ביום ט"ז בכסלו תשס"ח.

²⁷⁰ הרב חיים דוד הלוי (היה רבה הראשי וראב"ד של ת"א-יפו), עשה לך רב, חלק שביעי, תשמ"ו ת"א, עמ' קכב-קכח.

²⁷¹ שואל ונשאל, חלק ג' או"ח, סימן א.

²⁷² שם.

לפי הרשום בזכרוני כך היו עושים הרבנים שלפנינו, בבוא לפניהם איזה הוראה מבוארת
בשי"ע, להורות כן בלי שיעמדו על דברי מרן בב"י, ובלתי פתיחת שאר ספרים {...} וכן
אנחנו רגילים לעשות בכל דבר המבואר להדיא בשי"ע ע"פ [על פי] זה, בלתי חיפוש עוד
בשום פוסק {...} ובפרט בימים האלה אשר בעוונותינו הרבים, חסרו המורים הרבה,
וקשה מאד למצוא מי שמורה באופן כזה, לעמוד על כל דבר מהתלמוד {...}

הרב כלפון מציג את מקומו המכריע של מרן במסורת הפסיקה שקיבל מרבותיו. תוכן התשובה
מלמד על התקבלות הוראות מרן ואף כמקור בפני עצמו – עד שניתן לסמוך עליהם גם ללא עיון
עצמי במקורות הקדומים או בשאר הדעות.²⁷³

גם בחיבורו 'ברית כהונה' ניתן לראות באופן נרחב את ההליכה בעקביו של פסקי השולחן ערוך.
נדגים במספר התייחסויות המלמדות על כך:

א) בערך שלוש עשרה מידות כותב הרב כלפון שיחיד אומר י"ג מידות בטעמי קריאת התורה כפי
שפסק מרן. בהתייחסו למה שנכתב בנושא זה בסידור בית עובד כותב הרב שהניסוח בסידור אינו
ברור, ולכן יש לנהוג לפי מרן. וכך כתב בערך זה:²⁷⁴

כי במקום שנהוג כדעת מרן ז"ל אין לזוז מזה. ועוד נראה דגם במקום שלא נודע שיש להם
מנהג זה אין לזוז מדברי מרן ז"ל.

אם כן, ברירת המחדל, אף כשיש רמזים למסורה אחרת (שאינה ברורה) היא ללכת בעקבות פסקי
מרן.

ב) בראש השנה נאמרת ברכת שהחיינו ביום הראשון של החג כאשר הוא חל ביום חול. ואולם,
כשהיום הראשון חל בשבת, הברכה נאמרת ביום השני, כך לדעת מרן.²⁷⁵ הרמ"א מביא דעת יש
אומרים, שאף אם היום הראשון חל ביום חול, אומרים שהחיינו גם ביום השני. הרב כלפון מביא
כאסמכתא את דעת כף החיים: "דבני ספרד נוהגים כדברי מרן ז"ל ובני אשכנז כמור"ם שם".²⁷⁶

²⁷³ זו הייתה אחת ממטרותיו של ר' יוסף קארו. ראו עוד: אלון, המשפט, עמ' 1090 – 1092.

²⁷⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ש, ערך טוב.

²⁷⁵ שו"ע, או"ח, סימן תר, סעיף ג. ובברית כהונה, מערכת ז, ערך יא יש טעות דפוס, ומובא שם שדברי מרן הם בערך
תרא.

²⁷⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת ז, ערך יא.

ג) דין "חוזר וניעור": בפסח, חמץ שנתערב בדבר מאכל בטל בגלל כמותו המועטה, וגם אם נוספה כמות חדשה אין לומר שהחמץ שב וניעור. הרב כלפון מציין בנושא זה בתחילת דבריו: ²⁷⁷ "אגן בדין נקיטנן פה אי ג'רבה להורות כסתם מרן ז"ל".

ד) נשיאת כפיים: ערכים רבים מייחד הרב כלפון לנשיאת כפיים. בעניין הגבהת הידיים ²⁷⁸ הוא מביא את דעת מרן וכותב שכך מנהג ג'רבה, וכן מביא את דעת המקובלים השונה. הרב כלפון מתייחס להבדל בכלל הבא: ²⁷⁹ "ונלע"ד [ונראה לעניות דעת] דלדינא [שלדין/להלכה] כיון דמנהגינן פה עפ"ד [על פי דעת] מרן ז"ל והפוסקים אין לשנותו".

אם כן, גם במקרה זה בוחר הרב כלפון במחויבות למרן. יחד עם זאת, ניתן ללמוד מניסוחו של הרב כלפון שהכרעתו לסטות מדרך המקובלים, נשענת גם על המנהג כמרן. ²⁸⁰

ה) בתשובת הרב בעניין חישוב שעות היום, הוא מציג כלל העומד בבסיס פסקיו. תוך דיון בשאלה מאימתי אנו מגדירים את תחילת היום- מעלות השחר או מהנץ החמה, כותב הרב כלפון: ²⁸¹

הרא"ש ז"ל הוא מהאשכנזים ונגרר אחרי רבני אשכנז על הרוב ואנחנו הספרדים נגררנו אחרי הרמב"ם ורבתינו רבני ספרד על הרוב. וכאשר בא מרן ז"ל לחבר ספרו ב"י [בית יוסף] נמלך בחכמי זמנו וכלם כאחד הסכימו ללכת אחרי ג' עמודי ההוראה הרי"ף הרמב"ם והרא"ש או אחרי רובם. והסכימו על ידו כמאתים רבנים.

²⁷⁷ שם, מערכת ח, ערך ז.

²⁷⁸ שם, מערכת נ, ערך יד.

²⁷⁹ שם.

²⁸⁰ על יחסו של הרב כלפון לקבלה, נרחיב להלן בפרק הרביעי.

²⁸¹ שואל ונשאל, חלק א' או"ח, סימן ו.

לעיל, הבאנו את תשובתו של הרב כלפון בפתח ספרו 'שואל ונשאל'. שם ראינו כי הרב כלפון קיבל מרבתי כי מותר לו לפוסק לסמוך על הלכה המפורשת בשולחן ערוך, גם אם לא עיין וברר הלכה זו ממקורותיה בעצמו. בדבריו שם מעלה הרב כלפון כנימוק גם את המציאות ההווה של 'חולשת הדור'. מכאן ניתן להסיק, כי אין בכך הכרעה מוחלטת הרואה את דברי שו"ע כקורפוס מחייב וקביעתו כמקור ראשוני, אלא כפתרון המסייע למצב דיעבדי בו אנשים אינם ברי יכולת ופנאי לעיין. ניתן למצוא תימוכין למסקנה שזו אכן עמדתו של הרב כלפון, מדבריו הברורים בהקדמה לחלק א בשו"ת 'שואל ונשאל':²⁸²

ומאז ציוה ה' להחריב עיר קדשנו ולהיותנו פזורים בין העמים מרוב עוונינו והשעבוד הולך וגדל וכבוד התורה הולך ודל ח"ו [חס ושלום], ניתן רשות לאבותינו הקדושים בימי רבינו הקדוש ע"ה [עליו השלום], ודרשו ממקרא כתוב "עת לעשות לה' הפרו תורתך", וכתבו את השמועות והדינים פירושי תורה שבכתב שקבלו מרבתיהם עד משה רבינו ע"ה, ומאז עד היום חכמי הדורות הבאים אחריהם חיברו חיבורים לברר ולבאר ספיקות בעניינים המתחדשים בדבר הלכה ע"פ [על פי] עיונם בחיבוריהם של רבותינו הקדושים הקודמים להם, ודבר זה הוא צורך לבני הדור ההוא ולבאים אחריהם. וזה עצמו הרשני לכתוב מה שנסתפקתי ומה שנשאתי וביררתי כפי דעתי הקצרה, או מה ששאלתי עליו לחכמים מדור זה הי"ו.

באופן מפתיע במידת מה, אין התייחסות בדברי ההקדמה לעדיפותו של פוסק זה או אחר. מדוע לא מזכיר הרב כלפון במפורש את מחויבותו לדעת מרן כפי שכתב באופן ברור בחיבורו ברית כהונה? נראה כי אכן דעתו של הרב כלפון כי ראוי לו לפוסק האידיאלי שלא יסמוך על דברי קודמיו, וילבן כל שאלה שהגיעה אליו עד למקורותיה בתלמוד ובפסיקת הראשונים. הדברים אמורים אפילו כלפי דעת מרן להלכה, ובוודאי כלפי פסקיו שלו:²⁸³

והנני כמזכיר וכמזהיר את כל החכמים השלמים הי"ו [ה' ישמרם ויצילם] לבל יסמכו על דברי הכרעתי, רק אם הם בעצמם אחרי עיונם ובירורם הכריעה דעתם כדעתי.

כעמדתו כלפי מרן, כל שכן עמדתו כלפי פסקיו שלו פסקיו אינם מהווים מקור, והפוסק הלכה ראוי לו שילך וילבן הלכה ולא שישתמך על דברי קודמיו. גם כאן לא מוזכר השולחן ערוך כמקור ראשוני, כנראה כדי להדגיש את עמדתו כי גם ההסתמכות העיוורת עליו אינה לכתחילית ואינה

²⁸² דברי ההקדמה נכתבו על ידי הרב כלפון ביום כ"ב בתמוז תרפ"א ומובאים לפני סימן א בחלק או"ח.

²⁸³ שם.

ראויה לחכם היודע לעיין ואולי, משום שאכן המחוייבות לדברי מרן מוגבלת כפי שנבחן להלן ביחס לדעת הרמ"א.

3.2 מקומו של הרמ"א במשנה ההלכתית של הרב כלפון:

באשר לשימוש בדעת הרמ"א, הפוסק ליהדות אשכנז, הרב כלפון מזכירו ביותר ממאה ערכים *בבבית כהונה*. נראה לנו שהאזכורים הרבים מלמדים שהרב למד את השו"ע בד בבד עם הערות הרמ"א. אין לדעתנו חידוש בכך ופוסקים רבים גם השתמשו וציטטו פוסקים אשכנזיים. צבי זוהר עמד בהרחבה על עניין זה וכך כתב בסיכום אחד הפרקים אודות הפסיקה בבגדאד:²⁸⁴

עם זאת נוכחנו, שזהות זאת [כבני ספרד] אינה מחייבת אותם, לדעתם, להסתגר בפני דעות הלכתיות של חכמי הלכה ארופאיים אשכנזים. הם מרבים לצטט דעות משל אלה {...}, אין הם בלתי מודעים ליצירה האשכנזית של הדורות האחרונים.

יחסו של הרב כלפון לרמ"א אינו יוצא דופן משאר חכמים אחרים. הדברים מובאים כבר אצל סלושץ המביא את דברי ר' משה מאג'וז, רב העדה, בנושא הפוסקים האשכנזים: "רבותינו הם ומפיהם אנו חיים",²⁸⁵ וכן: "חכמי ג'רבה הוגים בספרי הפוסקים האשכנזים".²⁸⁶

נראה שאפשר לחלק את דרכי השפעת פסקי הרמ"א *בבבית כהונה* לשניים:

(א) הרמ"א, כמקור מסייע למנהג הקיים בג'רבה.

(ב) הרמ"א, כמקור סמכותי למנהג אף נגד פסיקת מרן.

הרב רבינוביץ' מתייחס בתיאורו למנהגי פסח בג'רבה וחלק מתייעודו כולל את דעתו על השפעת ספרות הלכתית אשכנזית:²⁸⁷

[...] הם הושפעו בשנים האחרונות מהספרים של האשכנזים שהגיעו אליהם ובטלו הרבה

מהמנהגים בהושנים שלהם כדי להתאים עם הדעות המובאות שמה... גם במנהגי-פסח

²⁸⁴ זוהר, האירו, עמ' 51-52. ראו עוד מעמ' 39 ואילך על: "חכמי עיראק והיצירה ההלכתית האשכנזית". דבריו של זוהר הובאו כדי להדגיש כאמור, שאין הרב כלפון מחדש כאשר הוא מביא את דעת מור"ם, כפי שנציג בהמשך. החידוש יהיה כאשר המנהג שונה מדעת מרן ודומה למנהג אשכנז, והרב כלפון לא נמנע מלהזכיר זאת במפורש.

²⁸⁵ סלושץ, האי, עמ' 89.

²⁸⁶ שם, עמ' 90.

²⁸⁷ רבינוביץ', בתוך: יהודה, עמ' תרכט.

ככה משונים הם מכל עדות המזרח ומכל עדות הספרדיות במה שהם נוהגים איסור באורז לחג הפסח.²⁸⁸ ואין שום ספר, כמו שהם בעצמם מודים, שקבלו עליהם את החומרא של הרמ"א והאשכנזים בכלל בענין זה.

עדותו של הרב רבינוביץ' יכולה לשפוך אור לפרקנו זה, שלהלן, העוסק בהשפעה האשכנזית על גירבה. נראה כי הרב כלפון היה ער למציאות וראה את השלכותיה במרחב הציבורי כאשר אין מקור לחומרות הללו בפסח. התיאור המובא יכול לחזק את סגנון כתיבתו של הרב כלפון בכך שדגשיו המובאים כתומכים למנהג, לא מוזכרים במקרה אלא שיש בהם אמירה חשובה לשימור המסורת באי.

3.2.1 אשכנזים בגירבה: תמונה היסטורית

לפני שנתייחס לכמה דוגמאות לנוכחות הרמ"א בפסיקת הרב כלפון, מן הראוי ליתן את הדעת בקצרה על ההשפעות שנראה שחדרו לגירבה מאירופה.²⁸⁹ אליעזר בשן,²⁹⁰ חוקר יהדות צפון אפריקה מציין, שיש עדויות לנוכחות אשכנזים בתוניס עוד בשנת תק"ה (1745): באיגרת שכתבו דייני תוניס נרמז שמו של סופר אשכנזי שאחריו תרו, רפאל בן פנחס. כמו כן, ברשימות שהיו מזכירים בליל יום הכיפורים מופיעים שמותיהם של אשכנזים כמו ר' אליהו שפירא.²⁹¹ גם בדורות שלאחר גזרות ת"ח ות"ט באו יהודים מאירופה לקהילת המגרב, ואף החיד"א מעיד על ריבוי האשכנזים באזור.²⁹² בין היתר, היו הסיבות לכך, מרכזיותו של האי גירבה והנגישות אליו, שהייתה פשוטה יחסית. קשרי המסחר התנהלו גם עם תוניס הבירה ועם איטליה, ומשם המשיכו לכל אירופה. כך היו האורחים היהודים לחלק מהשגרה באי. תמונה זו באה לידי ביטוי גם בכמה מקומות בבריית כהונה. בעדותו של הרב כלפון מצאנו גם התייחסות לקשרי מסחר, השפעה לשונית וסוגיות הכרוכות בשהות ואירוח של יהודים אשכנזים בגירבה. להלן נציג כמה דוגמאות לתופעה זו ולסוגיות שעלו בעקבותיה.

²⁸⁸ ראו בהערות המחבר בסוגריים מרובעים, שכתב ההפך, שבגירבה כן נהגו היתר באורז והרב כלפון כתב על כך בברית כהונה, או"ח, ערך "אורז", וכך בכל הקיטניות. ואפילו בתוניס שנהגו איסור בקיטניות, באורז נהגו גם הם היתר.

²⁸⁹ הימצאותם של אשכנזים בלטה כנראה יותר בתוניס. פירוט נרחב על בתי כנסת בתוניס ובתוכם בתי כנסת בעלי שם אשכנזי, ראו: הטל, אברהם, "בתי כנסת בתוניס", תרשיש, עמ' 50 – צלאת {בית הכנסת/התפילה} חכם שפירא, שהגיע לתוניס מפולין ונפטר בשנת 1767, ועמ' 54 צלאת וייס, ועמ' 65 בית הכנסת משה יעקובוביץ.

²⁹⁰ בשן, אליעזר, ממזרח שמש עד מבוא, לוד: אורות יהדות המגרב, תשנ"ו, עמ' 84. אף שגירבה אינה מוזכרת אפשר ללמוד על קשר לאשכנז בתוניסיה בכלל.

²⁹¹ שם, הערה 46.

²⁹² החיד"א, מעגל טוב, עמ' 62.

3.2.2 מנהגים אשכנזיים בג'רבה :

לנוכחותם התדירה של האורחים מאירופה, נודעה השפעה על תושבי ג'רבה המקומיים, הן ביחס לתרבות ומאפייני הצריכה, הן ביחס למנהגיהם ומסורות הפסיקה כפי שנוכח לעיל.²⁹³ נציג מספר דוגמאות ומהן נלמד על יחסו של הרב כלפון מצד ההלכה למציאות החדשה בג'רבה :

מקדמת דנה נהגו בג'רבה להכין טלית מצמר רחלים. הרב כלפון מציין שהחלו להכין באותם ימים, גם טלית של משי ושהסיבה לכך היא השפעה אירופית:²⁹⁴

ובימינו אלה חדשים מקרוב באו בראותם בני אירופא לובשים טלית של משי הלכו בעקבותיהם בחשבם כי הוא דבר יותר יקר ונכבד מחסרון ידיעת ההלכה, כי בצמר רחלים יוצא מדאורייתא ולא בזולת זה. ובלי ספק כי בני אירופא מחסרון מציאות טליתות של צמר רחלים אצלם נשתמשו בשל משי.

מדברים אלה אפשר לשער שהמפגש עם יהודי אירופה הביא להטמעה של סגנונות לבוש. הרב כלפון רואה בלבישת טלית של משי תוצאה של השפעתם השלילית של יהודי אירופה, ובביקורתו הוא מדגיש שהצורך להיראות בטלית יקרה נובע מאי ידיעת ההלכה. לדידו, טלית המשי אינה אלא תחליף לטלית הצמר, מכיוון שבאירופה לא היה בנמצא צמר רחלים. בסוף דבריו כותב הרב בלשון חריפה:²⁹⁵ "כי הדבר היותר יקר ונכבד לקיים המצוה כראוי עפ"ד הפוסקים ולא ע"פ השערת השכל האנושי". מלבד מה שהיא מלמדת על היחס ליוקרת המלבושים בג'רבה, דוגמה זו מורה ככל הנראה על השתקעות של יהודים אשכנזים באי, ומכאן עוצמת הביקורת של הרב כלפון.²⁹⁶

דוגמא נוספת ניתן למצוא בתשובה העוסקת בעינויי תשעה באב. אחד מחמשת האיסורים בתשעה באב הוא לנעול נעל עשויה עור. הרב כלפון מציין שיהודי ג'רבה החלו לנעול מנעלי צמר גפן,²⁹⁷

²⁹³ במפקד אוכלוסין בשנת 1921 האירופיים בתוניס היו מעל 7%. לג'רבה כמעט שלא הגיעו מהגרים אך קרוב לודאי שתנועת האנשים והסחורות היו חלק מחיי המסחר כפי שנציג בחלק זה בעבודה. ראו עוד: סעדון, תוניסיה, עמ' 29 – 30 וכן עמ' 34.

²⁹⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ט, ערך ב.

²⁹⁵ שם.

²⁹⁶ על יחסו של הרב כלפון ללבוש כמכונן זהות לאומית, כחלק מטריאדת הסימנים הזהותית השגורה: 'שלא שינו את שמם, את לבושים ואת שפתם', ראו אצל יוסף טובי: כתבים ציוניים של חכמי ג'רבה, בתוך: מהות, 25, תשס"ב, 138-

139

²⁹⁷ שם, מערכת כ, ערך ז, ומערכת ת, ערך נ.

שהביאו עמם הסותרים מערי אירופה. המנהג נעשה כה נפוץ בג'רבה, עד שהשתמשו בהם גם ב-ט' באב, ואף שהם במידת הרגל. שינוי זה מנוגד לדברי כף החיים הכותב: ²⁹⁸

כל ירא וחרד יש לו להחמיר שלא לצאת במנעל העשוי מלבדים ועשוי כמדת מנעל שלנו ומגין ואינו מרגיש כלל שהולך יחף והמחמיר תע"ב [תבוא עליו ברכה].

עם זאת, בשונה מסוגיית הטלית, כאן הרב כלפון מכריע להחמיר אך עדיין משאיר לגיטימציה לנעול נעלי צמר גפן. נראה, שהדברים נובעים הן מההתחשבותו בצער ובחשש שבהליכה יחף, משום שמצויים עקרבים וקוצים כפי שכבר הזכיר זאת מרן, ²⁹⁹ הן מכך שאין כאן השפעה ניכרת על צורת הלבוש המבטאת את השייכות והזהות הקהילתית המסורתית. ³⁰⁰

על יבוא מוצרים מאירופה נלמד גם מהשימוש בדבק "הבא מערי אירופא" ³⁰¹ ובדיו מיובאת. ³⁰² הרב כלפון פוסל שימוש בדיו מיובאת או מקומית לכתובת ספר תורה, תפלין ומזוזה פרט לדיו עשויה "ממי עפצים וקנקנתום". ³⁰³

על ריבוי המבקרים מארצות שונות אפשר ללמוד גם מסוגיות העוסקות בקריאת התורה. הרב כלפון מציין שרוב העולים לתורה, שליח ציבור קורא להם. ³⁰⁴ ברוב העליות העולה קורא בלחש עם שליח הציבור, חוץ מעליות שהעולה קונה או שיש חתן, שאז נהגו שהעולה קורא בקול רם לעצמו. מאחר שאין בעניין זה קביעה ברורה, יש שנהגו כך ויש כך, כדעת מרן והרמ"א. ³⁰⁵ בג'רבה נהגו שאורחים יקראו בקול או בלחש על פי מנהגם, ובעניין זה מזכיר הרב כלפון מהיכן היו האורחים: ³⁰⁶ "אך החכמים האורחים הבאים מערי א"י ת"ו ומערי המערב ואשכנז וכיוצא לפעמים הם עצמם קוראים ולפעמים קורא להם הש"ץ".

נמצאנו למדים מדברים אלו, שאורחים רבים שהו במקום גם בשבתות ולא רק במהלך השבוע. ההתייחסות המיוחדת לאורחים מלמדת כנראה על אורחים רבים שהיו מגיעים לג'רבה.

²⁹⁸ כף החיים, סימן תקנד, אות ע.

²⁹⁹ שו"ע, או"ח, סימן תריד, סעיף ד.

³⁰⁰ על לבוש היהודים בתוניס, ראו: סעדון, תוניסיה, עמ' 235 – 240. ראו עוד: טובי צביה, מכלה לחמות – עולמה של האישה היהודייה בדרום תוניסיה והשתקפותו בספרות העממית, מכון בן-צבי, ירושלים, תשע"ו, עמ' 120 – 135.

³⁰¹ ברית כהונה, או"ח, מערכת ד, ערך א.

³⁰² שם, ערך ג.

³⁰³ שם, ערך ב.

³⁰⁴ שם, מערכת ק, ערך ו.

³⁰⁵ שו"ע, או"ח, סימן קלט, סעיף א.

³⁰⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת ק, סוף ערך ו.

חרף התנגדותו של הרב כלפון להשפעות אשכנז, ניתן להצביע בכל זאת על השתרבותם של אלמנטים מתרבות אשכנז גם בחיבוריו שלו. בסימן קדיש כותב הרב כלפון בזו הלשון: ³⁰⁷ "מנהגינו פה שכל מי שיש לו פקידה דהיינו יאיר צייט או שיש לו קרוב שנלב"ע באותה שנה". דברים אלה מלמדים על שימוש במינוחים שמקורם בתושבים או באורחים שמוצאם מארצות אשכנז או מעיון בחיבורים שגורסים כך. יש ליתן את הדעת לניסוחו של הרב כלפון. הוא כביכול מתרגם את המונח "פקידה" שמתייחס ליום השנה לשפה שאיננה מקובלת כנראה בגירבה, אבל המונח מוכר בציבור כולו ובוודאי לתלמידי החכמים אליהם נכתב חיבורו. ³⁰⁸

סוגיה מעניינת נוספת עניינה הפטרה בימי צום. בתשובה להלן נמצא השפעה על מנהג גירבה, והרב כלפון כותב על כך מפורשות ואף מתאים את פסיקתו למציאות. בחודש אלול בשנת תרצ"ח (1938) נשאל הרב על תענית ציבור שנגזרה על כמה צרות (בתוכן השאלה אין פירוט אלו צרות) ורבני תוניס כתבו שיש להוציא ספר תורה לפרשת "ויחל" ולהפטיר "דרשו ה' בהמצאו". השואלים מספרים בשאלתם, שהם אינם יודעים האם הכוונה לתפילת שחרית או מנחה ולא זו בלבד, אלא בזמן תפילת מנחה הציבור עסוק בשוק במלאכה ולכן החליטו להוציא ספר תורה ולקרוא הפטרה בתפילת שחרית. הרב כלפון פותח בתשובתו במנהג גירבה, שאין נוהגים להפטיר כלל ונראה שהדבר התקבל מהשפעה מחוץ לגירבה: ³⁰⁹

ומזה נראה דנמשכו אחרי רבני ארץ ישראל האשכנזים ורבני צרפת ופולניא ואונגריא שכפי הנראה נהגו בזה כמור"ם ז"ל. וא"כ [ואם כן] היה נראה שראוי שיהיה זה רק במנחה.

ומאחר שהרב כלפון מתחשב בקושי שהעלו בעניין עיסוק הציבור במלאכה בזמן תפילת מנחה, כותב הרב: ³¹⁰

אבל כיון דזה קשה פה אי גירבה מהטעם האמור שכל אחד עסוק בשוק במלאכתו ואינם מתקבצים הקהל קדוש בבת אחת רק מתקבצים מנין ומתפללים מנין אחרי מנין כל מנין לעצמו והולך לו. אבל בשחרית מתפללים הרבה מנינים בבת אחת לכן נראה דמי להיות זה

³⁰⁷ שם, ערך ח.

³⁰⁸ יש לומר שלשון זו מקובלת אצל פוסקים רבים מעדות המזרח או יוצאי צפון אפריקה ואינה מעידה בהכרח על השפעה לשונית כפי שהצגתי. לשון דומה מצויה גם בברית כהונה, מערכת נ, ערך כב; מערכת ש, ערך טו; מערכת ת, ערך מד.

³⁰⁹ שואל ונשאל, חלק ה' או"ח, סימן צז.

³¹⁰ שם.

בשחרית שהרי כל עיקר הטעם להפטרה זו נראה שהוא לעורר הצבור בתשובה ולדרוש את ה' ולשוב אליו...

והטעם שימשיכו לקרוא בתפילת שחרית:³¹¹

כיון דכמעט אי אפשר זה במנחה ואם יהיה זה נמשך מזה בלבולים וטורח צבור שכל מנין צריך לקרוא ההפטרה לבד...

הרב כלפון לא מנסה לבטל או להילחם בקריאת ההפטרה ונראה כי הוא מקבל את ההשפעה שהגיעה לגירבה. דוגמה נוספת קשורה להשפעה על ההפטרה בפרשת נח. בדייגת נהגו להפטיר "רני עקרה" ומוסיפים "עניה סערה". הרב כלפון נשאל על ההפטרה, ובתשובתו הוא מסביר שבקהילת הדייגת נוהגים כדברי הרמב"ם שאין מפטירין פחות מ-כ"א פסוקים ולכן בכל יישוב חדש יש לפסוק כך. ומעיר הרב כלפון:³¹²

גם ממ"ש [ממה שנכתב] בדפוס אשכנזי 'כאן מסיימים הספרדים', אין להוכיח מזה כלום, דיש ספרדים זולת ספרדים אשר בארצותינו ומשונים הרבה כידוע... ומה שנהגו פה אלחארה לכבירה יע"א על פי הרוב שנמשכו אחר מ"ש [מה שכתוב] בחומשים דפוס אשכנזי, והדבר צ"ע [צריך עיון] לדינא אם יש לתקן גם כן פה כמו הדייגת יע"א או להניחם במנהגם.

נמצאנו למדים כי היו חומשים בהוצאה לאור עם פסקי הלכה אשכנזים. נראה כי היה חוסר בהירות מהו המנהג הנכון, ומדברי הרב כלפון ברור שברובע הגדול היה מנהג קדום אך יש לברר מהו המנהג הראוי. לעצם העניין, נוכל ללמוד כי אין דעה אחת מחייבת בשם דעת הספרדים, והיו ביניהם שפסקו כפי שנהגו האשכנזים אך אין ללמוד מכאן על חלוקה ברורה. בברית כהונה מציין הרב כלפון כי נהגו לקרוא 'רני עקרה' לבד.³¹³

3.2.3 פסקים בהם הרב כלפון נעזר בדברי הרמ"א כתמך למנהג:

בערכים רבים מפנה הרב כלפון לדברי מור"ם כדי לעגן את דבריו בפסקים ובהערות של הרמ"א לשו"ע. בכמה מהמקרים מדובר בפסקים בהם הדברים מפורשים רק בדברי הרמ"א, אך במקרים

³¹¹ שם.

³¹² שם, חלק ג או"ח, סימן קצח.

³¹³ ברית כהונה, או"ח, מערכת ה ערך ו.

אחרים מרן ומורי"ם כתבו דעתם, ובכל זאת בוחר הרב כלפון לעגן את דבריו בדברי הרמ"א. נציג להלן כמה דוגמאות:

(א) אמירת "נשמת כל חי": בעניין זמן אמירת "נשמת כל חי" בשבת כותב הרב כלפון:³¹⁴

פה נתקן מימי הרבנים שקדמונו וממנו רועי צאן קדשים שבכל בתי הכנסיות דביום שבת קדש וביו"ט לא יעלה החזן לומר נשמת כל חי רק אחרי זריחת השמש... וע' למורי"ם ז"ל סי' רפ"א ס"א.

לכאורה יכול הרב כלפון להסתפק בהבאת עדותו האישית למנהג הקיים בגרבה בדבר איחור זמן התפילה, ובכל זאת בסיום דבריו בחר להפנות לדברי הרמ"א.

(ב) ברכת המזון על היין: יחיד שרוצה לברך ברכת המזון על כוס יין רשאי לעשות כן כדברי מרן.³¹⁵ וכותב הרב כלפון:³¹⁶ "אלא שאינו אוחזו בידו רק מניחו על השלחן וכמו שכתב מורי"ם ז"ל".

(ג) "שיר המעלות": בהושענא רבה נהגו בגרבה לומר "שיר המעלות ממעמקים" בין "ישתבח" ל"קדיש ברכו". הרב כלפון מסביר את חשיבות אמירת המזמור:³¹⁷

לעורר לבב הק"ק בתשובה כאלו אותו היום מימי עשרת ימי תשובה. וכן המזמור עצמו משבר הלב ומכניעו לתשובה ולבקשת הסליחה ולהיות מיחל לחסדו ברוך הוא, כי ירבה לסלוח. והגם דכתב מרן ז"ל א"ח סי' נ"ד סי"ג המספר בין ישתבח ליוצר עבירה היא בידו וכו' נראה דאין זה רק בסיפור דברים, אבל ללמוד מה שהוא שבח והודאה תחינה ובקשה לה' כעין נידון דידן שרי... וכ"ן [וכן נראה] מדברי מורי"ם שם שכתב ואח"כ כשחוזרים להתפלל יאמר הש"ץ קצת פסוקי דזמרה.

³¹⁴ שם, מערכת ב, ערך ז. וכך כתב הרמ"א במקום: "ונוהגים שבשבת מאחרין יותר לבא לבהכ"נ מבחול משום דבתמיד של ימות החול נאמר בבקר ואצל שבת נאמר וביום השבת דמשמע איחור".

³¹⁵ שו"ע, או"ח, סימן קפב, סעיף א. ולפי סיפא דברי מרן בסעיף זה, יש אומרים שרק בשלושה מברך על היין, ויש אומרים שאין צריך כלל לברך על היין גם בשלושה, וזו הדעה הנתרא המובאת בדברי מרן, וכך נוהגים היום.

³¹⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך כז. וכתב הרמ"א בשו"ע, או"ח, סימן קפב, בסוף סעיף ב: "ויש מדקדקין כשמברכין ביחיד על היין שלא לאחזו הכוס בידם רק מניחין אותו על השולחן לפנייהם ונכון מנהג זה על דרך הקבלה".

³¹⁷ שם, מערכת ה, ערך ג. ראו בדברי הרמ"א בשו"ע, או"ח, סימן נד, סעיף ג: "ומזה נתפשט מה שנהגו בהרבה מקומות לברך חולה... דכל זה מיקרי לצורך מצוה ולאחר כך כשחוזרין להתפלל יאמר הש"ץ מקצת פסוקי דזמרה ויאמר קדיש עליהם כי לעולם אין אומרים קדיש בלא תחלה שלפניו".

נראה, שהרב כלפון אינו מסתפק בדברי מרן, שלצורכי ציבור מותר להפסיק בין "ישתבח" ל"יוצר", ולכן הוא מביא את דברי הרמ"א, הכותב שצריך לומר פסוקים לפני קדיש. כלומר, מצוי מקור למנהג שמפסיקים את התפילה הרגילה, וכדי לומר קדיש יש לומר שוב פסוקים.³¹⁸

ד) דין יין צימוקים: מרן פוסק שמקדשים על יין צימוקים,³¹⁹ והרב כלפון מביא את הדברים בלשונו:³²⁰

הגם דכתב מרן ז"ל בא"ח סי' רע"ב דין צמוקים מקדשים עליו, וכתב מור"ם והוא שיש בהם לחלוחית קצת בלא שריה וכן המנהג לקדש ולהבדיל ע"ז [על זה].

כלומר, אף שדעת מרן היא שמקדשים על יין צימוקים, שמשמעותו הרגילה יין שנעשה מצימוקים יבשים, הרב כלפון מקבל את הערת הרמ"א על דברי מרן שצריך שהצימוקים יהיו עם לחלוחית.

ה) ביחס לערב יום הכיפורים כותב מרן:³²¹ "ונוהגים בכ"מ [בכמה מקומות] להרבות נרות בבתי כנסיות". הרב כלפון מסתמך על דברי הרמ"א התואמים את מנהג גירבה:³²² "וכתב מור"ם שם ונוהגים שכל איש גדול או קטן עושים לו נר ע"ש. וכן מנהגינו פה להוליך כל אחד נר לבהכ"נ". מרן לא ביאר את הדברים וכתב שנוהגים להרבות נרות. הרב כלפון מביא את מנהג גירבה, שמדליקים נר לכל אדם, ומבסס את המנהג בפסיקה של הרמ"א.

ו) בניית סוכה במוצאי יום הכיפורים: במוצאי יום הכיפורים נהגו בגירבה להביא נר ולומר תפילה במקום בניית הסוכה. וכפי שמעיד הרב כלפון, כך נהגו אביו ודודו, והיו מנקים את הקרקע מאבק ועפר:³²³

הוא כעין התחלה בעשיית הסוכה לקיים מה שנא' [שנאמר] ילכו מחיל אל חיל, וכמ"ש מור"ם ז"ל סי' תרכ"ד ס"ה והמדקדקים מתחילים מיד במוצאי יום הכפורים בעשיית הסוכה כדי לצאת ממצוה למצוה.

מרן אינו מתייחס לנושא זה, והרב כלפון אינו מסתפק בעדותו האישית שכך נהגו בביתו, אלא מפנה ומעגן את הדברים בדברי הרמ"א.

³¹⁸ ועיינו עוד בדברי הרב כלפון בערך זה, מערכת ה, ערך ג, שהביא עוד פוסקים והסבר למנהג הקיים לומר שיר המעלות וכו'.

³¹⁹ שו"ע, או"ח, סימן רעב, סעיף ו.

³²⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת י, ערך ה.

³²¹ שו"ע, או"ח, סימן תרי, סעיף ד.

³²² ברית כהונה, או"ח, מערכת כ, ערך ד.

³²³ שם, מערכת כ, ערך טוב.

ז) על הנוהג הקיים בג'רבה בעניין מצוות תלמוד תורה לאחר תפילת שחרית, אפשר ללמוד מדברי הרב כלפון: ³²⁴

וכן נוהגים פה הרבה אנשים ללמוד איזה מזמורי תהלים אחר תפילת שחרית. ויש שקובעים זמן או יום ללמוד בבהכ"נ הגדולה עם הלומדים שם בכל יום תהלים. ויש שהולכים לשמוע בלימודים בבהכ"נ של ר' פינחס עם כמה זקנים.

לביסוס הדברים, מצטט הרב כלפון את דברי הרמ"א: ³²⁵ "ואף מי שאינו יודע ללמוד ילך לבה"מ [לבית המדרש] ושכר הליכה בידו או יקבע לו מקום וילמוד מעט במה שיודע ויחשוב בעניינו ויכנס בלבו יראת שמים". נמצאנו למדים שאף שיכול הרב כלפון לציין את העובדה שמדובר במנהג, בכל זאת מצויה בערך הפניה לדברי הרמ"א.

ח) מנהג בקריאת מגילת אסתר: נהגו לקרוא את עשרת בני המן בנשימה אחת, וכך פסק מרן: ³²⁶ "צריך לומר עשרת בני המן ועשרת הכל בנשימה אחת להודיע שכולם נהרגו ונתלו כאחד". וכותב הרב כלפון: ³²⁷ "מנהגינו פה לומר חמש מאות איש וגוי עשרת בנשימה אחת". לכאורה יכול הרב כלפון להפנות לפסיקת מרן, אך הוא מפנה לדברי הרמ"א, ³²⁸ מאחר שהוא מדגיש בדבריו שיש לומר בנשימה אחת מהמילים "חמש מאות" כמנהג ג'רבה.

ט) ממנהגי ראש השנה: הרב כלפון מביא את המנהג לאכול בראש השנה קרא וראש של כבש וכו'. המנהגים לאכול רימון ותפוח בדבש ושלא לישון מובאים בדברי הרמ"א, וכך כתב הרב כלפון: ³²⁹ "ותפוח מטובל בדבש ואומרים יה"ר [יהי רצון] וגוי שתהיה שנה זו מתוקה עלינו כדבש וכמ"ש מור"ם ז"ל שם". ובערך נוסף על ראש השנה כתב הרב כלפון: ³³⁰ "נוהגים פה להתאבק ולהשתדל שלא לישן בראש השנה וכמ"ש מור"ם ס"י תקפ"ג ס"ב". מאחר שמרן לא התייחס לדברים, בשתי הדוגמאות ההפניה היא לדברי הרמ"א.

י) הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת: עניין ההדלקה בבית הכנסת אינו מוזכר אצל מרן, ואילו הרמ"א מביא את המנהג להדליק בין תפילת מנחה למעריב. ³³¹ בערך חנוכה כותב הרב כלפון: ³³²

³²⁴ שם, מערכת ל, ערך י.

³²⁵ שו"ע, או"ח, סימן קנה, סעיף א.

³²⁶ שו"ע, או"ח, סימן תרצ, סעיף טו.

³²⁷ ברית כהונה, או"ח, מערכת מ, ערך יט.

³²⁸ לדברי הרמ"א: "ולכתחלה נוהגים לומר בנשימה אחת מתחלת חמש מאות איש".

³²⁹ ברית כהונה, או"ח, מערכת ר, ערך יב.

³³⁰ שם, מערכת ר, ערך טוב.

³³¹ שו"ע, או"ח, סימן תרעא, סעיף ז.

”ופה אי ג'רבה יע"א רוב בתי כנסיות מדליקין אחר קדיש תתקבל של ערבית. ויש בתי כנסיות שמדליקים בין מנחה למערב כמ"ש [כמו שכתב] מור"ם ז"ל". בעניין זה מביא הרב כלפון שני מנהגים, שאחד מהם אינו מוזכר בשו"ע והאחר מובא ברמ"א.

מכלול הדוגמאות שהבאנו מלמד כי הרב כלפון אינו מסתייג מהבאת דברי הרמ"א ונעזר בו. הצגנו דוגמאות שבהן דעת מור"ם הוסיפה או כאשר מרן לא כתב דעתו, ומור"ם כן התייחס למנהג. מגוון הנושאים בא לחדד לדעתנו את הקביעה כי מנהג ג'רבה קדום ושימוש בדעת מור"ם בא כדי לתת אסמכתא בפסיקה ההלכתית הכתובה למנהג מאחר והרב כלפון רצה תימוכין במקור כתוב.

3.2.4 הנהגות בהן הרב כלפון פוסק כרמ"א ומזכירו כמקור סמכותי עיקרי למנהג:

בחיבורו ברית כהונה מזכיר הרב כלפון הנהגות אחדות שנהוגות בג'רבה שהן דומות למנהג שמזכיר הרמ"א ושונות מהנאמר על ידי מרן. כפי שהראינו בסעיף הקודם, במקרים רבים בהם פסק הרב כדעת הרמ"א, הרי זה כתנא דמסייעא למסורת ג'רבה הקדומה שהרב כלפון מצדד בה כמכריעה גם במקרים בהם היא סותרת את הוראת מרן. להלן נציג מקרים בהם הרב כלפון מבסס את עמדתו ההלכתית כנשענת על הרמ"א וכנגד מרן. נציג להלן דוגמאות אלה:

(א) ממנהגי "שלושת השבועות": תקופת ימי בין המצרים, המכונה גם שלושת השבועות וחלה בין י"ז בתמוז ל-ט' באב, נקראת כך על פי לשון הפסוק: "כל-רדפיה השיגוה בין המצרים" (איכה א, ג).³³³ בעניין גילוח בימי בין המצרים כותב הרב כלפון:³³⁴

נוהגים פה שלא לגלח משבעה עשר תמוז עד אחר תשעה באב וכמ"ש מור"ם ז"ל סי' תקנ"א ס"ד דבתספורת נוהגים להחמיר מ"ז בתמוז והלאה ע"ש.

גם בעניין נישואין כותב הרב כלפון, שנוהגים שלא לישא אישה כדברי הרמ"א:³³⁵ "ונוהגין להחמיר שאין נושאים מ"ז בתמוז ואילך עד אחר ט' באב". דברי הרמ"א הם בניגוד לדברי מרן

³³² ברית כהונה, או"ח, מערכת ח, ערך טז.

³³³ על מנהגי התקופה, ובעיקר על י"ז בתמוז ו-ט' באב, עיינו אצל חדד, ג'רבה יהודית, עמ' 99-102.

³³⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך יב. וזו לשון הרמ"א בסימן תקנא בסוף סעיף ד: "ונוהגין להחמיר מתחילת ר"ח לעניין כיבוס, אבל תספורת נוהגים להחמיר מ"ז בתמוז". ולעומת זאת, בעניין ברכת שהחיינו מנהג ג'רבה כמרן, ועיינו בסימנים יד-טוב. ראוי לציין שבהמשך הערך כותב הרב כלפון שכך היה נוהג רבנו האר"י, והדברים מובאים כאסמכתא קבלית.

³³⁵ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך יג. דברי הרמ"א מתוך שו"ע, או"ח, סימן תקנא, סוף סעיף ב. ועיינו עוד אצל שפרבר, מנהגי ישראל, חלק ג, עמ' מג-מד, מח, וכן הערות 11 ו-21. לדבריו, חומרות אשכנז התפשטו חלקית בשנים

בסעיף זה, מנהגי האבלות חלים רק מראש חודש אב.³³⁶ הרב כלפון מציין אפוא מפורשות שמנהג גירבה כדעת הרמ"א.

(ב) יום טוב שני: לדעת הרב כלפון, יום טוב שני של גלויות נחשב יום חג:³³⁷ "אנן קי"ל כדעת מור"ם ז"ל שם שכתב דאין נוהג אבילות בשום יום טוב שני". ולכן לא נהגו בגירבה מנהגי אבלות, כדעת הרמ"א,³³⁸ ובניגוד לדעת מרן:³³⁹

הקובר את מתו ביי"ט שני של גלויות שהוא י"ט האחרון או ביי"ט שני של עצרת נוהג בו אבילות אם היה אותו היום יום מיתה וקבורה.

בהמשך הערך לומד הרב כלפון ממקור אחר של מרן,³⁴⁰ שמאחר שפשט המנהג ומרן לא הביע דעתו במפורש, יש להניח שהוא מסכים שאין מנהג אבלות ביום טוב שני של גלויות.³⁴¹

(ג) מנהג הכפרות: מנהג זה ידוע כמנהג עתיק יומין שנזכר עוד בימי הגאונים.³⁴² המנהג ידוע ונפוץ גם בקרב עדות המזרח, אף שהוא נוגד את דעת מרן, שמכיר את המנהג ופוסק:³⁴³

מאחרות יחסית (1385-1450), ואין להן מקורות בתלמודים, אלא מקורן על פי רוב בראשוני אשכנז היונקים ממדרשי ארץ ישראל.

³³⁶ ההתייחסות למנהג אשכנז בשלושת השבועות לעומת דברי מרן היוו קרקע פורייה לעיצוב המנהג בארץ ישראל: עיינו אצל לאו, ממרן עד מרן, עמ' 194-195, בעניין ביטול החומרה כדעת האשכנזים בתל אביב בנושא נישואין בימי בין המצרים מיום שנכנס הרב עובדיה יוסף לתפקידו כרב העיר. ועיינו עוד: זוהר, האירו, עמ' 320-326. ובדבריו כתב: "הרב עובדיה מצטייר כאן כמי שרואה את זירת המאבק כמשתרעת בין אשכנזים לספרדים, כאשר האשכנזים מבקשים לשעבד את הספרדים לנורמות האשכנזיות" (עמ' 323). מנהג דומה לפסק הרמ"א התקבל מוקדם יותר, וכל המחלוקת עם הרב עובדיה יוסף היא על ביטול המנהג הקדום והליכה משותפת אחר מה שכתב מרן. ועיינו אצל זוהר בעמ' 348, ומובאת שם דעת הרב דוד חיים שלוש, רבה של נתניה, וכן דברי הרב שלום משאש, שהיה רבה הראשי של ירושלים, שאין להסכים לשנות מנהג קדום. ועיינו עוד אצל גרטנר, גלגולי מנהג, פרקים א-ג, ובייחוד עמ' 38, שם מסכם המחבר בעניין ט' באב: "חזירת תודעת אבלי-ציון לאירופה השפיעה על מנהגי ט' באב וגרמה, כפי שראינו, להתהוות חומרות חדשות, התודעה שיהודי בטי' באב חייב לנהוג כאבל לכל דבר לא הצטמצמה ליום הצום בלבד, אלא הורגשה בכל התקופה שבין י"ז בתמוז לט' באב". נראה שהחומרות מיום י"ז בתמוז מקורן בצורך להעצים את הצער לאורך כל התקופה. בהערה 101 כותב גרטנר, שהרדיפות שמהן סבלו יהודי אשכנז גרמו להרגשה שזהו המשך לחורבן.

³³⁷ ברית כהונה, או"ח, מערכת י, ערך יד.

³³⁸ ועיינו אצל שפרבר, מנהגי ישראל (חלק ב), עמ' קמט-קנ, שם הביא את אחד מפירושי רש"י, שביום אסרו חג צריך להרבות בשמחה, מאכל ומשתה. וכן מובאים שם דבריו של בעל שבלי הלקט (ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, חי ברומא במאה ה-13): "ואם ח"ו נפטר בו מת, נהגו לומר צדוק הדין ביחד שלא כדרך הספד". גם בדברים אלה יש הוכחה לקיום המנהג שאין מנהג אבלות ביום זה, ולפיכך נראה שיום טוב שני של גלויות אכן אינו נחשב יום רגיל.

³³⁹ שו"ע, או"ח, סימן תקמח, סעיף ג.

³⁴⁰ שם, יו"ד, סימן שצט, סעיף יג, שכתב שהעולם נוהג שאין אבלות ביום טוב שני. ועיינו בדברי הרב כלפון בערך זה, מערכת י, ערך יד באמצע דבריו, וכן בדברי כף החיים אות יד, שנראה מדבריו שמנהג הגאונים הקדום היה שיש מנהגי אבלות ביום טוב שני, אבל נפוץ המנהג שהביא הרמ"א, ולכן כתב כף החיים: "ומי שבא לנהוג כדברי הגאונים מוחין בידו משום לא תתגודדו לא תעשו אגודות אגודות שכבר קבלנו עלינו לנהוג בזה כר"ת [רבנו תם] והרא"ש [רבנו אשר בן יחיאל]".

³⁴¹ פרט לשני הימים של ראש השנה, שהם כיום אחד, וכך כתב מרן שם, בסוף סעיף ג.

מה שנוהגים לעשות כפרה בעיוה"כ [בערב יום הכיפורים] לשחוט תרנגול על כל בן זכר ולומר עליו פסוקים יש למנוע המנהג.

הרב כלפון מעיד שבגירבה ובמקומות רבים אחרים כן נוהגים לעשות כפרות, וכך כתב:³⁴⁴

פה עירנו הרבה מהק"ק עדיין נוהגים מנהג הכפרות, וכן שמענו דיש הרבה עיירות שנוהגים כן. ונראה דסמכו על דברי מור"ם שם דיש מן הגאונים שכתבו מנהג זה ושכן נוהגים בכל מדינות אלו ואין לשנות כי הוא מנהג ותיקין ע"ש.

אם כן, כוחו של המנהג הקדום, הקיים עוד מימי הגאונים, אינו מתבטל בפני דעת מרן, ובגירבה נהגו כדעת מה שכתב הרמ"א.

ד) חומרות בפסח: פסח הינו כידוע אחד התחומים בהם רבו החומרות, בעיקר במסורת הפסיקה האשכנזי אמנם, גם בקרב הפוסקים בעדות הספרדים יש המחמירים בענייני פסח כמנהג האשכנזים ובניגוד להקלות של מרן. הרב כלפון מייחד בערך חמץ³⁴⁵ דיון ארוך מאוד לבירור החומרות בפסח. בראשית דבריו מביא הרב את שלוש החומרות היחידות שבהן מנהג ג'רבה על פי מה שכתב מור"ם: חיטה שנפלה לתוך האורז, המאכל נאסר ואפילו בהנאה; חמץ שנותן טעם לפגם בתבשיל אסור באכילה;³⁴⁶ חיטה שעדיין לא בקעה ונפלה לתבשיל, התבשיל נאסר באכילה

³⁴² עדות ראשונה למנהג כפרות בתקופת הגאונים נמצא בתשובת מר ששנא בר תחליפא, גאון סורא, באמצע המאה השביעית לספירה. על מנהג הכפרות ומקורו ראו במאמרו של הרב דב שחור, "תולדותיו של מנהג 'הכפרות' במקורות", תלפיות, י (תשנ"ח), עמ' 144-156. המחבר דן באפשרות שמקור המנהג בתקופת התלמוד בבבל ושגאוני סורא הרחיבו והשלימו אותו כפי שמובא בתיאור התשובה של מר ששנא. ועיינו גם אצל שפרבר, מנהגי ישראל (חלק א), עמ' לג ובהערה 7, שם מובאים דברי הרשב"א והאורחות חיים בשם רמב"ן, שמנהג הכפרות יש בו משום דרכי האמורי.

³⁴³ שו"ע, או"ח, סימן תרה, סעיף א.

³⁴⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת כ, ערך א. בסוף דבריו לערך זה כותב הרב כלפון שגם האר"י נהג לעשות כפרות כפי מה שכתב כף החיים ס"ק {סעיף קטן} ה. ועיינו אצל לאו, ממרן עד מרן, עמ' 262, שהביא את דברי הרב עובדיה יוסף, שקיבל את המנהג לעשות כפרות אף שהמנהג נגד מרן. ובמלאות 400 שנה לפטירת האר"י הספיד הרב עובדיה יוסף, ואמר שמנהגים שונים התקבלו נגד מרן בגלל השפעת האר"י, וכך הדבר בעניין הכפרות.

³⁴⁵ ברית כהונה, או"ח, מערכת ח, ערך ו. ראו לאו, ממרן עד מרן, עמודים 255-257, שם מובא ציטוט של הרב עובדיה יוסף שאינו מוחה בידי מי שזה מנהגו, אך עם זאת הוא מביא בסיכום שהגר בארץ ישראל עליו לשנות מנהגו, ואין צורך בהתרת נדרים.

³⁴⁶ על לשון הרמ"א, הכותב בעניין זה: "ויש מחמירין וכן נוהגין באלו המדינות" (סימן תמו, סעיף י), כתב כף החיים באות רלג: "וכן נוהגין באלו המדינות, ר"ל [רוצה לומר] במדינות אשכנז. ומיהו כבר כתבנו לעיל אוי [אות] רכ"ח דגם בספרד יש נוהגין כן יעו"ש [יעיין שם]". ובאות רכח כתב: "דגם בספרד יש נוהגים להחמיר בפסח ככל חומרות שכתב מור"ם ז"ל". וכן באות עו: "וכ"ה [וכן הוא] המנהג עתה בין הספרדים בכמה מקומות להורות בדיני פסח ככל חומרות שכתב מור"ם ז"ל". אם כן, החמרה זו הייתה מקובלת גם בעדות הספרדים האחרות ולא רק בגירבה.

ובהנאה. עיקר דבריו בהמשך הערך מיוחדים לסקירת מנהגיהם של רבני המקום ולהמשך הברור ההלכתי. הרב נדרש לשאלת ההכרעה כרמ"א המחמיר וכנגד מרן בסוגיות אלה, וכך הוא כותב:³⁴⁷

ומכל האמור מתבאר דפה אי ג'רבה לא נהגו בכל דבר בדיני חמץ בפסח כמור"ם ז"ל אלא בשלושה פרטים הללו. דאלי"כ [דאם לא כן] לא היה מז"ק ז"ל נחית [טורח] למנותם אחת לאחת אלא היה לו לומר בקצרה דפה נוהגים בדיני חמץ בפסח כמור"ם ז"ל ותו לא.

הרב כלפון ער לקושי שנהגו להחמיר בג'רבה כרמ"א, ולכן כתב מפורשות שכל עניין ההחמרות מצטמצם לשלושה דברים אלה בלבד, שבהם נהגו כמדינות אשכנז. הרב סבור כי רבו זקנו פרט את שלוש החומרות, כדי למנוע את הרושם שבכל דיני פסח נהגו בג'רבה כרמ"א. אמנם גם לאחור הצמצום והסיוג, מצינו דוגמא משולשת להכרעה כדעת רמ"א וכנגד מרן.

ה) ברכה על הלל בראש חודש: בראש חודש אין אומרים הלל שלם, ולעניין ברכה על ההלל כותב מרן:³⁴⁸

וי"א שהצבור מברכין עליו בתחלה לקרוא את ההלל ולבסוף יהללוד והיחיד אין מברך עליו ויש אומרים שאף בצבור אין מברכין עליו לא בתחלה ולא בסוף וזה דעת הרמב"ם וכן נוהגים בכל ארץ ישראל וסביבותיה.

הרב כלפון כותב שמנהג ג'רבה כדעה הראשונה שהביא מרן,³⁴⁹ ומדגיש שאין לומר כאן ספק ברכות להקל מפני שזהו מנהג קדום.³⁵⁰ מעניין שהרב כלפון אינו כותב במפורש את דעת הרמ"א, אף שגם לפי מנהג אשכנז מברכים:³⁵¹ "וי"א דגם יחיד מברך עליו וכן נוהגין במדינות אלו". כלומר: לדעת הרמ"א הציבור וגם היחיד מברך "לקרוא את ההלל". נראה, שהרב כלפון לא הזכיר כי מנהג ג'רבה כדעת הרמ"א מאחר שרבים מבני עדות המזרח נהגו כך בגלל המנהג הקדום. דעת

³⁴⁷ ברית כהונה, או"ח, מערכת ח, ערך ו.

³⁴⁸ שו"ע, או"ח, סימן תכב, סעיף ב.

³⁴⁹ אף שידוע הכלל שפוסקים כדעת בתרא שמביא מרן. וראו גם: הרב טולידאנו, דברי שלום, עמ' 77-80, הערה 46, ומובאת שם האפשרות שדעת מרן אינה כדעת הרמב"ם, ושמרן הכיר את המנהג לברך בימים שבהם אין גומרים את ההלל. וכן עיינו בחלק א של ספר זה, פרק ט, עמ' 192-199 בעניין ברכה על המנהג (ומובאת שם רשימה ארוכה של ראשונים שפסקו לברך על הלל), וכן עמ' 203-204 בעניין מנהג צפון אפריקה שקדם למרן, וכן איך נוצר המנהג לקרוא הלל בלא ברכה. להתייחסותו הבלתי מתפשרת של הרב עובדיה יוסף בנושא זה עיינו אצל לאו, ממרן עד מרן, עמ' 336-332.

³⁵⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת ר, ערך ה. הרב כלפון מפנה לדברי כף החיים אות לו הכותב: "מ"מ מאחר שמזיקק עצמו לכך אין זה ברכה לבטלה כמו הנשים מברכות על נטילת לולב שאינו לבטלה". מקורו של המנהג לברך על ההלל בראש חודש ובחול המועד פסח מתקופת התלמוד: ראו בבלי, תענית, כח ע"ב, דיבור המתחיל: "רב איקלע לבבל".³⁵¹ שו"ע, או"ח, סימן תכב, סעיף ב.

מִן הַתְּבַסָּסָה בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל בִּימֵנוּ וְהַחֲלוּקָה בֵּין אֲשַׁכְּנָזִים לְסַפְרָדִים בְּעֵינֵינוּ זֶה יִצְרָה חֲלוּקָה בְּרוּרָה לְכַאוּרָה. וְאִמְנָם בְּקִהְלוֹת רַבּוֹת בְּחוּץ לְאֶרֶץ הַדְּבָרִים אִינָם חָד מִשְׁמַעִיִּים וְרַבִּים נִהְגוּ לְבָרֵךְ גַּם בִּימֵים בְּהֵם אוֹמְרִים הֵלֵל בְּדִילוּג.

בְּהַמְשַׁךְ דְּבָרָיו שֶׁל הָרַב כִּלְפוֹן בְּעֵינֵינוּ זֶה מְפֹרָטִים קְטַעֵי הַדִּילוּג בְּהֵלֵל בְּרֵאשׁ חוֹדֶשׁ, וְלִקְרֹאת סוּף הָעֵרֶךְ כּוֹתֵב הָרַב שְׂאִין מִנְהַגְנוּ כַּדַּעַת הָרַמְבַּ"ם. מֵעֵינֵינוּ בְּדְבָרֵי הָרַמְבַּ"ם נִלְמַד שְׂאִין מְבָרְכִים כִּלְלָה עַל הֵלֵל מִהַטְעָם שְׂאִין מְבָרְכִים עַל הַמְנַהֵג.³⁵²

הַבְּהָרָה לְנוֹשֵׂא נֹסַח הַבְּרָכָה עַל הֵלֵל מִצְוִיָּה גַּם בְּעֵרֶךְ פֶּסַח.³⁵³ הָרַב כִּלְפוֹן מוֹנֵה אֶת הַיָּמִים שְׁבַהֵם אוֹמְרִים הֵלֵל שְׁלָם וְאֶת הַיָּמִים שְׁבַהֵם אוֹמְרִים חֲצֵי הֵלֵל וּמְפָרֵט אֶת נֹסַח הַבְּרָכָה הַשּׁוֹנָה בְּכֹל אֶחָד מֵהַמְקָרִים. כְּלוּמָר נִהְגוּ בְּגִירְבָה לְבָרֵךְ עַל הֵלֵל כְּמִנְהַג אֲשַׁכְּנָזִים, אֲךָ נֹסַח הַבְּרָכָה אַחֵר, שֶׁלְּמִנְהַג אֲשַׁכְּנָזִים מְבָרֵךְ תְּמִיד "לְקִרְוֵא אֶת הֵלְלִי" וְלְמִנְהַג גִּירְבָה מְבָרֵךְ "לְגַמּוֹר אֶת הֵלְלִי" בִּימֵים שְׂאוֹמְרִים הֵלֵל שְׁלָם וְ"לְקִרְוֵא אֶת הֵלְלִי" בִּימֵי דִילוּג. וְכֵן כּוֹתֵב הָרַב כִּלְפוֹן עַל נֹסַח הַבְּרָכָה:³⁵⁴

וּמִי"ש [וּמָה שְׁכַתְּבָ] מוֹרִ"ם ז"ל בְּסִי' תַּפ"ח דְּמְבָרְכִין לְקִרְוֵא הֵלְלִי, אִין זֶה אֵלָא לְמִנְהַגֵּם אַבְל הַסְּפָרָדִים בִּימֵים שְׂגוֹמְרִים מְבָרְכִים לְגַמּוֹר וּבִימֵים שְׂמַדְלָגִים מְבָרְכִים לְקִרְוֵא.

אִם כֵּן, יֵשׁ שְׂמְבָרְכִים גַּם אִם אוֹמְרִים הֵלֵל בְּדִילוּג כְּמִנְהַג אֲשַׁכְּנָזִים, וְכֹל הַהַבְּדֵל הוּא בְּנוֹסַח הַבְּרָכָה. הַמְנַהֵג לְבָרֵךְ גַּם בְּרֵאשֵׁי חוֹדְשִׁים אִינוּ בְּלַעֲדֵי לְגִירְבָה, וְיֵשׁ רַבִּים מְבָנֵי עֵדוּת הַמְזַרְחִים בְּכֹלֵל וְצַפּוֹן אֲפִרְיָקָה בְּפֶרֶט, שְׂכַךְ נִהְגוּ.

גַּם בְּשׁוֹרֵי"ת שְׂוֹאֵל וְנִשְׂאֵל נִמְצָא שְׂאֵלָה בְּנוֹשֵׂא בְּרָכָה עַל הֵלֵל בְּרֵאשׁ חוֹדֶשׁ:³⁵⁵

עַל מָה סָמְכוּ פֶה אִי גִירְבָה יַע"א לְבָרֵךְ בְּר"ח עַל הֵלְלִי בְּצַבּוֹר נֶגֶד הַנְּרָאָה בְּדַעַת מִן ז"ל אִי"ח סִי' תַּכ"ב דְּכַתְּבָ זֶה לְדַעַת י"א קִמָּא אֲךָ לִי"א בְּתֵרָא אִין לְבָרֵךְ וְכִלְלָא הוּא דִי"א בְּתֵרָא עֵיקָר.

³⁵² רַמְבַּ"ם, מִשְׁנַה תּוֹרָה, הַלְכוֹת בְּרִכּוֹת, פֶּרֶק י"א, הַלְכָה ט"ז: "כֹּל דְּבַר שֶׁהוּא מְנַהֵג אִף עַל פִּי שְׂמַנְהַג נְבִיאִים הוּא כְּגוֹן נְטִילַת עֵרְבָה בְּשַׁבְעֵי שֶׁל חֵג וְאִין צְרִיךְ לֹמַר מְנַהֵג חֲכָמִים כְּגוֹן קְרִיאַת הֵלֵל בְּרֵאשֵׁי חוֹדְשִׁים וּבְחֻלוֹ שֶׁל מוֹעֵד שֶׁל פֶּסַח אִין מְבָרְכִין עֲלֵינוּ".

³⁵³ בְּרִית כְּהוֹנָה, או"ח, מְעַרְכַת פ, עֵרֶךְ כֹּד.

³⁵⁴ שֵׁם.

³⁵⁵ שְׂוֹאֵל וְנִשְׂאֵל, חֶלֶק ב, או"ח סִימָן כֹּט.

תשובה ארוכה מקדיש הרב כלפון לביורור הלכתי זה. נצטט חלק מהדברים מהם ניתן ללמוד על מנהג ג'רבה וביסוסו. תחילה מביא הרב את דעת הרי"ף, הרא"ש והרמב"ם ובסיכום כתב הרב כלפון:³⁵⁶

ומזה מבואר דבציבור מוסכמים הרי"ף והרא"ש בדיעה אחת לברך ולא פליגי אלא ביחיד {...} ומעתה מנהיגנו פה אי ג'רבה יע"א מיוסד על הדין ועל האמת. ומה גם דדעת הרי"ף כעין הכרעה וראוי לפסוק כן ותו דרבים הם העומדים בדיעה כמו שביארנו.

מנהג ג'רבה אפוא מבוסס על פוסקי הלכה מוכרים וידועים וקדומים כדוגמת הרי"ף והרא"ש ולכן ייתכן שיהיו מקרים בהם מנהג ג'רבה שונה מדעת מרן. דומה לנו שמקטע זה ניתן להעלות טיעון מעניין ביחס למהות מנהגי ג'רבה בפי הרב כלפון: פעמים, שאין צורך בהעמדת קבוצת פוסקים מול אחרים כדי לקבוע כמי להכריע ולנהוג כמותם. אלא, יש לעיין בבדיקת זהותה של אותה קבוצה שדעתה כמנהג ג'רבה. אם הללו בעלי סמכות והשפעה בספרות ההלכתית לדורותיה, אין צורך לגבות יותר את המנהג. כך גם אין צורך להתפלמס עם דעות אחרות.

ו) קידוש ערב שבת: לדעת מרן מתחילים את הקידוש בערב שבת במילים: "ויכולו השמים"³⁵⁷, ולדעת הרמ"א: "כי מתחילין יום הששי ויכלו השמים ונרמז השם בר"ת" {בראשי תיבות}, וכאן מביא הרב כלפון שנהגו להתחיל את הקידוש כפי שמובא בדברי הרמ"א.³⁵⁸

ז) הכרזה על יום צום: על הכרזת היום בשבוע שבו יחול הצום, כותב מרן שיש להכריז בשבת קודם הצום באיזה יום הוא יחול, חוץ מ-ט' באב, יום הכיפורים ותענית אסתר.³⁵⁹ הרב כלפון כותב בעניינה שמנהג ג'רבה שאין מכריזים בשום אחד מהצומות כפי שכתב הרמ"א.³⁶⁰

³⁵⁶ שם. המשך הביורור ההלכתי בתשובה כולל התייחסות לפסק מרן כהרמב"ם, שלדעתו אין מברכים ומובא שם דיון ארוך בנושא זה ע"ש.

³⁵⁷ שו"ע, או"ח, סימן רע"א, סעיף י.

³⁵⁸ ברית כהונה, או"ח, מערכת ק, ערך י. ומציין הרב כלפון את דברי כף החיים שכך מנהג המקובלים, ובסוף אות סג כתב: "וטעם מה שמקדימין לומר ב' תיבות יום הששי קודם ויכלו כבר נודע כי נרמזו ד' אותיות הוי"ה בר"ת יום הששי ויכלו השמים". ועיינו גם אצל שפרבר, מנהגי ישראל (חלק ב), עמ' קנח-קסז, ומובא שם דיון על היסודות הקבליים שבנוסח אמירת הקידוש מהמילים "יום הששי". את הערך הזה פותח הרב כלפון בעדות אישית למנהג סדר הקידוש כפי שהיה בבית אביו, סבו ודודו. בערב שבת סדר הקידוש כולל אמירת "שלוש עליכם", והדברים מובאים בפירוט בערך זה.

³⁵⁹ שו"ע, או"ח, סימן תקן, סעיף ד. וראה אצל שפרבר, מנהגי ישראל (חלק א), עמ' קעו, שצום יום כיפור ו-ט' באב מפני חומרתם אין צורך בהכרזה, ותענית אסתר נחשבת תענית שמקילים בה, ועל כן גם לדעת מרן אין מכריזים עליהם. ועיינו עוד בפרק זה בהסברו על המחלוקת בעניין הכרזה על תענית, ובעמוד קע"א הביא מקור מדברי הלבוש (ר' מרדכי יפה) לטעם מנהג אשכנז.

ח) ממנהגי ברכת כהנים :

ערכים רבים *בברית כהונה* יוחדו לעניין ברכת כהנים ונשיאת כפיים.³⁶¹ בשלושת המנהגים הבאים נהגו בג'רבה כפי שמובא בדברי הרמ"א, והדברים דומים למנהג אשכנז :

1) זמן עליית הכהנים לדוכן³⁶² - נהגו בג'רבה שאין עולים לדוכן בימי חול בדומה למה שהביא הרמ"א,³⁶³ ועולים במוסף של שבת וימים טובים, בשחרית ובמוסף של ראש השנה, וביום הכיפורים גם בנעילה.³⁶⁴ לדעת מרן יש לעלות לברכה בכל יום.

2) מי שלא נשא אישה,³⁶⁵ נהגו כדעת היש אומרים שמביא הרמ"א : "ויש אומרים דאינו נושא כפיו דהשרוי בלא אשה שרוי בלא שמחה והמברך יש לו להיות בשמחה".

3) נהגו בג'רבה שמשלשלים הכהנים את הטלית על פניהם וידיהם בפנים מהטלית,³⁶⁷ כמו אחד המנהגים שהביא הרמ"א : "וגם הכהנים לא יסתכלו בידיהם על כן נהגו לשלשל הטלית על פניהם וידיהם חוץ לטלית ויש מקומות שנהגו שידיהם בפנים מן הטלית שלא יסתכלו העם בהם".

ט) ברכה על נר שבת : לדעת מרן, ב' נרות שמדליקים לשבת, קודם מברכים ואחר כך מדליקים.³⁶⁹ בג'רבה נהגו קודם להדליק ורק אחר להניח ידיים נגד הנר ולברך.³⁷⁰ והמנהג בג'רבה על פי מה שכתב הרמ"א :³⁷¹

³⁶⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת ת, ערך לח. ועיינו עוד במה שכתב שפרבר, מנהגי ישראל (חלק א), פרק כד, עמ' קסט-קעז.

³⁶¹ שם, מערכת נ, ערכים א-כא.

³⁶² שם, ערך א. ועיינו עוד אצל זימר, יצחק (אריק), עולם כמנהגו נוהג, ירושלים : מרכז זלמן שזר, 1996 (להלן : זימר, עולם כמנהגו). בפרק ו מרחיב המחבר על מועדי נשיאת כפיים, ובעמ' 142 מביא את דברי ר' יהודה אשכנזי בסידור בית מנוחה, שבכל מדינות איטליה נהגו כדברי הרמ"א שלא לעלות לדוכן כי אם במוספי הרגלים בלבד (קודם לכן מצייין המחבר שנראה שביטול נשיאת כפיים באיטליה בכל יום התקבל בעקבות הגירה גדולה מאוד של אשכנזים לצפון איטליה ; ונראה לנו שהשפעה זו חדרה גם לג'רבה בעקבות קשרים שהיו בין איטליה לג'רבה). וכותב זימר : "המנהג האשכנזי חדר גם לכמה בתי כנסת של עדות המגרב והמזרח", ובהמשך הביא שאלת ר' שלמה ב"ר מסעוד רפאל אלפאסי מתוניס, וכן את התייחסותו של הרב בן ציון חי עוזיאל : "מכל מקום בהרבה מדינות שבח"ל נוהגים לישא כפיהם רק ביו"ט, ואין למחות בידם" (עמ' 146).

³⁶³ שו"ע, או"ח, סימן קכח, סעיף מד.

³⁶⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת נ, ערך א. והוסיף הרב כלפון שגם בראש חודש ניסן עולים במוסף ומעיד שכך שמע והוא מנהג קדום.

³⁶⁵ שם, מערכת נ, ערך ב. ועיינו אצל זימר, עולם כמנהגו, שכתב : "למקום השמחה כגורם בנשיאת כפיים יש שורשים עמוקים באשכנז" (עמ' 139), וכן אצל הרב טולידאנו, דברי שלום (חלק א), עמ' 165, שהביא מקור למנהג קדום זה שהיה קיים בבבל.

³⁶⁶ שו"ע, או"ח, סימן קכח, סעיף מד.

³⁶⁷ ברית כהונה, או"ח, מערכת נ, ערך ד. עוד על ידי הכהנים תחת הטלית או לא, ראו אצל שפרבר, מנהגי ישראל (חלק ו), עמ' לד-מ. ועיינו בדבריו בעמוד לה ובהערה 38 בעניין מנהג זה במצרים, שדומה למנהג ג'רבה.

³⁶⁸ שו"ע, או"ח, סימן קכח, סעיף כג.

³⁶⁹ שם, סימן רסג, סעיף א.

וכדי שיהא עובר לעשייתו לא יהנה ממנה עד לאחר הברכה ומשימין היד לפני הנר אחר ההדלקה ומברכין ואח"כ מסלקין היד וזה מקרי עובר לעשייה וכן המנהג.

בשו"ת שואל ונשאל מנסה הרב כלפון בתשובה לברר מדיוק הלשון בדברי מרן, כיצד נהוג. לשון מרן "כשידליק יברך" רומזת לאפשרות שהורה כרמ"א, שאחר שידליק יברך. אולם לדעת הרב כלפון מלשון הרמ"א שמעיר ומדגיש "עובר לעשייתן", נראה שיש מחלוקת בינו לדעת מרן. בסוף התשובה חוזר ומדגיש הרב כלפון, שהמנהג ג'רבה כדעת מה שכתב הרמ"א.³⁷²

י) טיבול הלחם בראש השנה: בראש השנה נהגו בג'רבה לשים סוכר בתוך כלי המלח וטבלו פרוסת המוציא בסוכר.³⁷³ הרב כלפון מציין שהמנהג קיים זה זמן רב ודומה למה שכתב הלבוש, שזה מנהג אשכנז. ומוסיף הרב כלפון שהדברים מנוגדים למנהג שמביא כף החיים, שבספרד נהגו לטבול ג' פעמים במלח ואחר כך בדבש או בסוכר.

3.2.5 פסיקה כמרן תוך איזכור דעת הרמ"א השונה.

בשונה מכל האמור לעיל, מעניין, כי בכמה הזדמנויות, בוחר הרב כלפון להזכיר את דעת הרמ"א וזאת בכדי להדגיש כי בני ספרד פוסקים כמרן ובני אשכנז כדעת הרמ"א. נראה כי כפי שהזכרנו בראש הפרק, יש ופסיקת מרן מחייבת את בני עדות המזרח ובכללם את יהודי ג'רבה אך עם הסתייגויות כפי שהצגנו, כאשר המנהג והמסורת שונה מדעת מרן. נציג להלן דוגמאות בהם הרב כלפון מבליט שמנהגו אינו כדעת הרמ"א:

³⁷⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת ש, ערך ב.

³⁷¹ שו"ע, או"ח, סימן רסג, סעיף ה. ומובא שם גם דעת מי שאומר שמברכים קודם ההדלקה.

³⁷² שואל ונשאל או"ח חלק ב, סימן נח.

³⁷³ ברית כהונה, או"ח, מערכת ר, ערך י. מרן והרמ"א לא כתבו בעניין זה. ועיינו במשנה ברורה, סימן תקפג, סעיף קטן ג, שיש נוהגים לטבול המוציא בדבש.

א. סדר הקריאה בתורה בימי חנוכה: מובא בדברי מרן:³⁷⁴ "קורין בקרבנות הנשיאים שבפי [פרשת] נשא שלושה בכל יום ומתחילין בברכת כהנים". הרמ"א כתב על אתר: "ויש אומרים שמתחילין ביום כלות משה וכן אנו נוהגין". הרב כלפון מתייחס למנהג ג'רבה באשר לקריאה לכהן, מהיכן מתחילים בקריאה ביום הראשון. בדבריו התייחס לדברי הרמ"א והדגיש שמנהגנו לא כמנהגו, וכך כתב:³⁷⁵

ומבואר מזה דמנהגינו דלא כמור"ם דמתחיל הכהן מן ויהי ביום כלות וכו'. וכ"כ הכה"ח [הכף החיים] אות ד' דמ"ש [דמה שכתב] מור"ם וכן אנו נוהגים, היינו האשכנזים אבל הספרדים נוהגים כמרן ע"ש [עיין שם].

דברי הרב כלפון מדגישים ומבליטים את השוני בין מנהג אשכנז למנהג בני ספרד, שפסקתם כמרן.

ב) מגילת אסתר: בעניין תוספת קלף למגילת אסתר כדי שיתאפשר להקיף בה את העמוד המחזיק אותה, כתב מרן:³⁷⁶ "וצריכה עמוד בסופה וחלק בראשה כדי להקיפה בו". הרמ"א כתב על אתר: "נהגו שלא לעשות לה עמוד כלל בסופה". הרב כלפון מסביר את דעת מרן ומוסיף:³⁷⁷

ועי' למור"ם ז"ל שם דאצלם נהגו שלא לעשות לה כלל עמוד בסופה {...} דאנו אין לנו אלא דברי מרן ושכן המנהג בספרד.

שוב מסביר הרב כלפון את מנהג ג'רבה כדעת מרן, ומובאת דעת הרמ"א אגב הדגשה שאין זה מנהגנו.

ג) ברכת כהנים: לאחר שבירכו הכהנים: "לברך את עמו ישראל באהבה" מתחילים לומר "יברכך" כפי שפסק מרן:³⁷⁸ "מתחילין הכהנים לומר יברכך ואח"כ מקרא אותם ש"צ מלה במלה והם עונים אחריו על כל מלה". ומדגיש הרב כלפון בעניין זה:³⁷⁹ "ולא כי"א שכתב מור"ם שגם מלת יברכך מקרא הש"ץ". לכאורה, די היה לו להביא את דעת מרן, שכך מנהג ג'רבה, ולא היה צורך בהבאת דברי הרמ"א.

³⁷⁴ שו"ע, או"ח, סימן תרפד, סעיף א.

³⁷⁵ ברית כהונה, או"ח, מערכת ח, ערך י.

³⁷⁶ שו"ע, או"ח, סימן תרצא, סוף סעיף ב.

³⁷⁷ ברית כהונה, או"ח, מערכת מ, ערך טז.

³⁷⁸ שו"ע, או"ח, סימן קכח, סעיף יג.

³⁷⁹ ברית כהונה, או"ח, מערכת נ, ערך יב.

ד) קריאת התורה בפורים: נוהגים בני ספרד לכפול את הפסוק האחרון מפרשת "ויבוא עמלק", והדברים מובאים בדברי מרן.³⁸⁰ הרב כלפון מציין שכך מנהג ג'רבה ומוסיף:³⁸¹ "ולא כמור"ם שם דאין המנהג לכפול וכמ"ש ה' כף החיים ז"ל אות כ"ז, דמור"ם למנהג האשכנזים, אבל מנהג הספרדים לכפול". גם בדבריו כאן מודגש שאין מנהג ג'רבה כדעת הרמ"א, ועוד מובא הכלל בשם 'כף החיים', שדעת הרמ"א היא מנהג אשכנז.

ה) לימוד תורה ב-ט' באב: כאשר ט' באב חל להיות בשבת, נדחה הצום ליום ראשון. מרן מתייחס לאיסור לימוד תורה וללימוד המותר ב-ט' באב רק לגבי ט' באב שחל ביום חול,³⁸² ואינו מתייחס ללימוד תורה ב-ט' באב שחל בשבת. הרב כלפון מתמודד עם העדרה של ההוראה בדרך מעניינת, וכך הוא מעיד:³⁸³

מצאתי כתוב אצלי שמעתי מר' אברהם עידאן ז"ל דמימי מז"ק מהרי"ך [מורנו הרב יעקב כהן] ז"ל היו לומדים בתורה אפילו אם חל ט"ב [באב] בו.

הרב כלפון נצרך להקדמה זו כדי להדגיש שאין מנהג ג'רבה כרמ"א, שכן מתייחס ללימוד ב-ט' באב שחל בשבת. וכך ממשיך הרב כלפון בערך זה:³⁸⁴

ומזה מבואר דלא נהגו פה אי ג'רבה כמור"ם ז"ל א"ח סי' תקנ"ג ס"א דאם חל בשבת אין אומרים פרקי אבות.

כדי לחזק את ההבחנה בין מנהג ג'רבה לדעת הרמ"א מציין הרב כלפון שמנהגו נסמך בדעת הט"ז [הטורי זהב] והחיד"א, ולסיום הוא מבסס את דבריו בלשון זו:³⁸⁵

וכידוע דמז"ק [שמורי זקני] מהרי"ך [מורנו הרב יעקב כהן] ז"ל היה בקי מאוד במנהגי עירינו.³⁸⁶ והר"א [והרב אברהם] עידאן ז"ל הנז' [הנזכר] יצק מים על ידו והיה בקי במילי דמז"ק מהרי"ך ז"ל.

³⁸⁰ שו"ע, או"ח, סימן תרצג, סעיף ד. ועיינו שם בטעם הצורך לכפול משום שלדעת מרן צריך להשלים בקריאה עשרה פסוקים.

³⁸¹ ברית כהונה, או"ח, מערכת פ, ערך ב.

³⁸² שו"ע, או"ח, סימן תקנד, סעיפים א-ד.

³⁸³ ברית כהונה, או"ח, מערכת ת, ערך ז.

³⁸⁴ שם. ויש טעות דפוס בברית כהונה בערך זה (המקור הנכון לדברי הרמ"א הוא סעיף ב ולא סעיף א כפי שמופיע בטעות).

³⁸⁵ שם.

דרך ההתמודדות של הרב כלפון עם דעת הרמ"א בנושא זה ייחודית. בדרך כלל מובאת דעת מרן מול הרמ"א, אך כאן, כשאין התייחסות של מרן, מביא הרב כלפון בדרך כלל אסמכתא של עדות אישית בתחילת הערך ובסופו, וכל זאת כדי להדגיש שאין מנהג ג'רבה כרמ"א.

ו) כשרות בפסח: כלי זכוכית אינם צריכים הכשרה מיוחדת לפסח או לשאר האיסורים מלבד שטיפה במים, כך לדעת מרן.³⁸⁷ הרב כלפון בערך זכוכית אינו מסתפק בקביעה שההלכה כמרן, וכך כתב:³⁸⁸ "ולא כדעת מור"ם שם דיש מחמירים דאפילו הגעלה לא מהני [מועילה] ושכן נהגו באשכנז ובמדינותיהם ע"ש".

כאמור, בדוגמאות שהובאו כאן מתגלה דרך נוספת של הרב כלפון להבהיר את מחויבותו לפסיקת מרן ולשייך קהילת ג'רבה כחלק מעדות בני המזרח, הן על ידי הבאתן של פסיקות מרן בצד עדות אישית, והן על ידי הבידול המודגש מפסיקת הרמ"א.³⁸⁹

3.2.6 הרמ"א בפסיקה – שו"ת שואל ונשאל

לאחר סקירה מקיפה על דברי הרמ"א בחיבור *ברית כהונה*, נלקט מתוך תשובות הרב כלפון את יחסו לרמ"א בשו"ת ונגבש את עקרונות הפסיקה בהקשרו. בתשובות רבות מובאים דברי הרמ"א כמקור הלכתי שהרב כלפון מזכיר ונסמך עליו כפי שראינו בחיבורו *ברית כהונה*³⁹⁰ ואין בכך משום עניין יוצא דופן.

אחת השאלות עסקה במורה הצריך להשיב כאשר יש מחלוקת מרן ורמ"א:³⁹¹

כשהמורה נשאל על איזה פרט, ודעת מרן להתיר, ומור"ם אוסר או מחמיר, אם יש

להמורה להשיב להשואל גם לכתחילה כדעת מרן ז"ל, או יש לו להשיבו לאסור או

להחמיר כמור"ם בלכתחילה?

³⁸⁶ עיינו אצל גרטנר, יעקב, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים: חמד, תשנ"ה, עמ' 50, הערה 194 (להלן: גלגולי מנהג). והביא שם את דברי הגר"א (הגאון ר' אליהו מוויילנה) על הרמ"א, שעניין איסור לימוד תורה בשבת של ט' באב הוא חומרה יתרה. גרטנר מציין בסיכום (עמ' 48) שמנהגי ארץ ישראל בעניין ט' באב השפיעו בתחילה על הארצות הקרובות לה: סוריה, מצרים, צפון אפריקה, ואולי אף בבל. ההחמרות של אשכנז התקבלו מאוחר יותר, ולכן לעניות דעתנו הרב כלפון מעיד על מקור קדום למנהג.

³⁸⁷ שו"ע, או"ח סימן תנא סעיף כו.

³⁸⁸ ברית כהונה, או"ח, מערכת ז ערך ח.

³⁸⁹ בברית כהונה במהדורת הרב מצליח מובאים דברי הרב עובדיה יוסף מיום י"ב בכסלו תש"ן, הכוללים הערות בעניין המקומות בהן הרב כלפון סטה מפסיקת מרן.

³⁹⁰ כגון: שואל ונשאל, חלק א או"ח, סימן לד וסימן מא וסימן סו.

³⁹¹ שם, חלק ג או"ח, סימן כג. וראו גם: חלק ו, סימן נ.

בתשובת הרב כלפון נמצא התייחסויות שונות של פוסקים ועל פיהם קבע הרב כלפון, שתלמיד חכם רשאי להחמיר לעצמו אך דיין אינו רשאי להורות להחמיר נגד דעת מרן. לדברים אלו מביא הרב כלפון חיזוק מר' משה זקן – מאזוז, שבגירבה נהגו כמרן אלא אם כן מובא בפירוש דין אחר ואז יאמר במפורש שנוהגים כדעת הרמ"א.³⁹² כאשר מרן לא התייחס לדין מסוים, כותב הרב כלפון:³⁹³ "ואנן לדידן [ואנחנו במקומנו] במקום שלא גילה מרן ז"ל נקיטנן כמור"ם ז"ל". לעניין חומרות בפסח כתב הרב כלפון:³⁹⁴

אבל למעשה קבלנו דקדמונינו ז"ל נהגו בעיר הזאת אי גירבה כמור"ם ז"ל לאסור אף בשל אורז במשהו ואפילו בהנאה. וכן בדין נותן טעם לפגם נהגו כמור"ם וכן בחטים שלא נתבקעו דמרן התיר, נהגו קדמונינו בעיר הזאת כמור"ם ז"ל לאסור הכל במשהו ואף בהנא... אין כל יסוד למה ששמעתי אומרים בדרך כלל דפה אי גירבה יע"א נוהגים בפסח כמור"ם ז"ל אלא דבאלו דוקא שנזכרו בדברי מר זקני ז"ל... גם משמע דבשאר פרטים [בפסח] לא נקיטנן כמור"ם אלא כמרן ז"ל.

במקור נוסף בתשובת הרב כלפון אנו יכולים ללמוד בצורה מפורשת על פסיקה כדעת מור"ם. בתשובה לשאלה האם מותר לנשים לשחוט, פותח הרב כלפון את תשובתו כמקובל בדברי מרן שלדעתו מותר. לאחר הדיון ההלכתי כותב הרב כלפון שבגירבה אסור והוא מסכם את העיקרון בהלכות שחיטה:³⁹⁵

מ"מ [מכל מקום] נראה דבזה אנחנו דומים לאשכנזים שהרי בדיני שחיטה בשהייה וכדומה נהיגינן כדעת מור"ם ז"ל וכן בענין שהשוחט צריך נטילת רשות בכתב וכדומה, וא"כ [ואם כן] נראה דלפי חומר שיש בהלכות שחיטה קיימו וקבלו הוראת מור"ם ז"ל בזה.³⁹⁶

נציין, כי הרב כלפון כותב: "אנחנו דומים לאשכנזים" ואין בדברים משום הוראה שמנהג גירבה הושפע או נגרר אחר מנהגם, אלא הדברים מלמדים כי לגירבה מסורת קדומה והרב כלפון לא נמנע מלציין כי המנהג דומה למנהג האשכנזים. הסתייגות לכלל זה שטבע הרב כלפון אנו מוצאים

³⁹² שם.

³⁹³ שם, חלק שישי או"ח, סימן כג.

³⁹⁴ שם, סימן לט.

³⁹⁵ שואל ונשאל, חלק ט, יו"ד סימן א.

³⁹⁶ בהמשך התשובה מציין הרב כלפון את החשש שהנשים אינן למדניות ויש אף חשש לבהלה, חרדה ועילפון מאחר שהשחיטה נעשית בפני אנשים והן אינן רגילות בכך. לכן, אין להתיר להן לשחוט ואפילו בעיר שאין שם עדיין מנהג. בעיר שנהגו שנשים שוחטות, פוסק הרב כלפון שיש להם על מי לסמוך ולא מוחים בידם.

בתשובה על בעיית הסירכא בשחיטה.³⁹⁷ לעיר צפאקיס (אחת מערי תוניס) הגיע שוחט אשכנזי, שהתיר סירכא בבהמה גסה בנפיחה ומטריף בבהמה דקה.³⁹⁸ הרב כלפון קובע כי דין צפאקיס כמנהג גירבה והשוחט האשכנזי טעה בחושבו שניתן להתיר סירכא על ידי נפיחה: "הדבר ברור ופשוט שהם טרפות גמורות בהחלט למנהגינו פה אי גירבה יע"א וכן מעשים בכל יום וכן מבואר בדברי השוחטים של פה". בנושא זה נשאל הרב כלפון שוב גם על ידי תושבי העיר גאבס וגם להם פסק שעליהם לפסוק כפי שפוסקים בגירבה.³⁹⁹ כאשר הרב כלפון נשאל בנושא דיני טריפה על ידי מי שהגיע לעיר חדשה ונעשו קהילה, פוסק הרב כלפון שכל עוד לא קיבלו עליהם מנהג המקום, יכולים הם לפסוק כפי המקום הישן למרות שהדבר נגד מרן, ומוטב לרבני המקום לקיים משא ומתן עם הקהל ולהגיע להסכמה.⁴⁰⁰ המגיע לעיר שיש בה מנהג קבוע, עליו לנהוג כמנהג המקום בתנאי שכוונתו להשתקע שם, אך לא לגבי היתר לאכול בשר סירכא מכיוון שרוב הפוסקים ומרן אסרו.⁴⁰¹

3.2.7 סיכום:

נמצאנו למדים כי השימוש בדברי הרמ"א כמקור הלכתי, כעוגן וכאסמכתא למנהג גירבה היה מקובל. בכתיבתו הרב כלפון כותב את הדברים במפורש עם הפניות למקור בשו"ע. ממגוון הנושאים שעלו בדוגמאות אנו יכולים ללמוד כי בגירבה נלמדו הערות הרמ"א לשו"ע. הדבר היה מקובל גם אצל פוסקים רבים אחרים, וניתן לראות מגמה זו שאינה יוצאת דופן במאות ה-19 וה-20.

עם זאת, וכפי ששניתן להתרשם מהדוגמאות לאורך הפרק, עיקר השימוש בדעת הרמ"א בא כדי לעגן את המנהג בפסיקה הכתובה. מכאן, משתקף בבירור מעמדו העליון של המנהג והמסורות

³⁹⁷ אחת הבעיות בשחיטה היא בדיקה בדיקה האם יש נקב בריאה. על דופן הריאה יש מעין קרום שומן הנקרא סירכא וקשה בגללו לדעת האם יש חור בריאה. לדעת הרמ"א אפשר ע"י שפשוף ומעיכה ביד לבדוק האם יש נקב מאחורי הסירכא. הוא מגדיר במקרה זה את הסירכא כריר ויהיה מותר הבשר אך הוא מגדיר היתר זה כ"קולא גדולה". לדעת השו"ע "וכל הנוהג כן כאילו מאכיל טריפות לישראל" (יו"ד, לט, ז), ולכן לדעת מרן אסור לאכול בשר שיש בו סירכא. נציין, כי רבים גם מבני אשכנז שמחמירים בזה, ויש מבין יוצאי צפון אפריקה, שלהם מנהג קדום ונוהגים כמנהג אשכנז. השאלה שנשאל הרב כלפון מתייחסת לשוחט אשכנזי המתיר לאכול בשר שיש בו סירכא והרב כלפון פוסק כי בנושא זה בגירבה ובצפאקיס מחמירים.

³⁹⁸ שואל ונשאל, חלק ז יו"ד, סימן נג.

³⁹⁹ שם, סימן נד.

⁴⁰⁰ שם, סימן נד (בסוף התשובה).

⁴⁰¹ שם, סימן נז. ובדומה לכך ראו גם סימן נו. העיסוק בבעיית הסירכא גררה שאלות רבות. ראו לדוגמה גם בסימנים:

הקדומות בג'רבה. כלומר, ברוב המקרים בהם הרב כלפון מעגן מנהגים כדעת הרמ"א, בניגוד לדעת מרן, זאת אלא בשל חשיבותו הרבה של המנהג והמסורת הקדומה, ומכאן שמנהג המקום הוא הקובע. בכל המקומות שבהם מנהג ג'רבה דומה או שהושפע במקצת מהאשכנזים, הרב כלפון לא נמנע מלציין זאת למרות שיש בכך משום אי הסכמה לדברי מרן בשו"ע.

3.3 המנהג בג'רבה :

פעמים רבות מציין הרב כלפון את מנהג ג'רבה והמסורת הקיימת של המנהג והדברים הוצגו לעיל בכל המקומות בהם מביא הרב כלפון את דעת הרמ"א. *ברית כהונה* משתמש הרב כלפון בלשון: "המנהג פה אי ג'רבה...", "מנהגינו פה...".⁴⁰² המנהג נתפס ככזה המחבר מדור לדור מסורת שאינה כתובה ויש לו תוקף ומחויבות. לג'רבה, כמרכז יהודי-דתי ותיק,⁴⁰³ מסורות קדומות מיוחדות לקהילה ולשון זו מרמזת על מסגרת משפחתית קהילתית סגורה. דרך הכתיבה של הרב כלפון, ליקוט המנהגים, עריכתם והדאגה להדפסתם, הם שנתנו גושפנקא נוספת לתוקף המנהג ולמחויבות כלפיו בג'רבה. כפי שנציג, שהנחת המוצא של הרב כלפון היא כי המנהג קיבל את תוקפו מהציבור ותפקידו כפוסק הוא למצוא עוגן הלכתי לדברים.

3.3.1 המנהג ותוקפו :

בבואנו לדון בנושא המנהג, ראוי לסקור את דברי החוקרים, שבשנים האחרונות עסקו ועוסקים בחקר המנהג.

אורבך רואה במנהג שריד משפטי וחוקי שאינו נוצר יש מאין, וכך כתב:⁴⁰⁴

עלינו לתת את הדעת על כך, שהמנהג איננו משהו שהתהווה מעצמו, שבני אדם נצמדו אליו ללא פשר וללא סיבה. להיפך, ישנם מנהגים שאינם אלא שרידי משפטים וחוקים שבני אדם פעם נאבקו על הנהגתם והיו כוחות שהכריעו את הכף שלא לטובתם אבל הם המשיכו להתקיים עד שנעשו מקובלים במידה כזאת, שטעמם ופשרם אבד. פסקי דין

⁴⁰² ברית כהונה, או"ח, מערכת ג ערך ט"ו. מערכת ח ערך א. מערכת מ ערך יד, ועוד בערכים רבים לאורך כל החיבור.
⁴⁰³ אלון, המשפט, עמוד 650 וכן תא-שמע ישראל מ', מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים: מאגנס, תשנ"ב, עמ' 28 (להלן: מנהג).

⁴⁰⁴ אורבך, א. אפרים, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים: הוצאת יד לתלמוד 1984, עמ' 28.

שניתנו במשפטים שהובאו בפני שופטים, הוראות שניתנו על ידי כהנים ומלכים, מעשים שנעשו, עשויים היו ליהפך למנהגים שנתקבלו כמחייבים ולהיות הלכות קבועות ועומדות לדורות.

אלון⁴⁰⁵ מתייחס להיווצרותן של הגמוניות יהודיות בפזורות שונות. לדבריו, עד לסוף תקופת הגאונים, ארץ ישראל הייתה מרכז ההגמוניה הרוחנית שממנה יצאה תורה לכל ישראל וכל פסיקה, חקיקה או תקנה חייבה את כלל ישראל. לאחר זמן, המרכז עבר לבבל, וכשקרנה ירדה, בטלה מגמה זו של מרכז ששלט על כל הגולה. צפון אפריקה הייתה לאחד המרכזים הראשונים שפעלו במקביל לבבל⁴⁰⁶ ולאחריה קמו מרכזים באשכנז, ספרד, צרפת, איטליה ועוד. ניתן ללמוד מדברים אלו על קדמוניות המנהג בגירבה וסביבותיה. המינוח 'מנהג' לדברי אלון פירושו:⁴⁰⁷

פעולה נורמטיבית מסויימת, שהולכים ומתמידים בה, ועובדת קיומה של פעולה מסויימת זו מוכחת ובלתי מעורערת.

את תפקידי המנהג מחלק אלון לשלושה:⁴⁰⁸

(א) המנהג כפוסק ומכריע.

(ב) המנהג כמוסיף על ההלכה.

(ג) מנהג הבא לשנות מן ההלכה הקיימת.

לדבריו, כדי שמנהג יהיה בר תוקף צריכים להתקיים שלושה תנאים:⁴⁰⁹ שיהא נפוץ ומקובל, שיהא שכיח ונעשה פעמים רבות, שיהא מפורסם וברור.

תא שמע מגדיר כך את המנהג:⁴¹⁰

כל עשייה דתית, אשר לה תוקף הלכתי או הלכתי-למחצה במקורות הרבניים ואין לה מקור בתלמוד.

המנהג לדעתו הוא כמובן חלק מהמסורת:⁴¹¹

⁴⁰⁵ אלון, המשפט, עמ' 547.

⁴⁰⁶ שם, עמ' 40 הערה 128.

⁴⁰⁷ שם, עמ' 717-720.

⁴⁰⁸ שם, עמ' 728-739.

⁴⁰⁹ שם, עמ' 752-754.

⁴¹⁰ תא-שמע, מנהג, עמ' 21.

המנהג הוא אמצעי של שיגרה להעברתה התקינה של המסורת ההלכתית מדור לדור, ואינו נופל בחשיבותו מכלי המסורת האחרים.

נסכם את ההבדל בין ההלכה למנהג כפי שכותב תא-שמע, ונלמד מדברים אלו על תוקף ומעמד המנהג:⁴¹²

שונה ממנו [מההלכה] המנהג, שהוא אינפאליבילי על פי עצם טבעו והגדרתו, ואינו פתוח לוויכוח כשם שאינו נתון לסתירה. פיצולו של המנהג לגוונים אינו פותח אותו לערעור, מפני שלכל הגוונים אותו תוקף {...} לא די שהמנהג חזק מן החידוש ההלכתי, מכוח בסיסו האיתן יותר, אלא שדרגת חביבותו לפני המקום גדולה אף משל דין דאורייתא.

ביחס למנהגי גרבה ניתן לומר בהקשר זה כי למנהג מקורות קדומים פרי מסורות שנמשכות מאות שנים השומרות היטב על גולה זו המבוססות על מקורות ממנהגי בית אבא, מסורות משפחתיות המהוות בסיס לשמירה קפדנית על המנהגים.

שפרבר⁴¹³ עוסק רבות בנושא המנהג ובראש חיבוריו הסדרה: "מנהגי ישראל". חיבורו עוסק בצורה רחבה ומעמיקה בבירור מקורות המנהג ותפוצתו. את תמצית עיסוקו ניתן למצוא בדברים הקצרים הבאים המתמצתים את הנושא:⁴¹⁴

למדים אנו על תהליך הולך וגובר של התעצמות מעמדו של המנהג. ונוכרים אנו באותה תשובה מפורסמת של רב האי גאון בה הוא כאילו מעניק למנהג מעמד כזה של 'הלכה למשה מסיני'.

לאורך כל ח' חלקי חיבורו, מציג שפרבר מקורות למנהגים בקהילות ישראל שקיבלו מעמד הלכתי ואין בנמצא דוגמא לניתוח מקיף ממנהגי גרבה.

ניתן להבחין בין מסורות שעברו בקהילות לבין אלו שהיו מבוססות על מנהגים בבית אבא אותם מציג הרב כלפון בפירוט רב כפי שנציג. הרב המבורגר מציין במאמרו "מנהג אשכנז"⁴¹⁵ כי הייתה

⁴¹¹ שם, עמ' 27.

⁴¹² שם, עמ' 32.

⁴¹³ על תוקפו וסמכותו של המנהג ראו דניאל שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, חלק א, ירושלים תשנ"ג, עמ' כ-ל (להלן: שפרבר, מנהגי ישראל). ראוי להזכיר גם את ספריו, "דרכה של ההלכה" (ירושלים תשס"ז) ו"נתיבות פסיקה" (ירושלים תשס"ח), השופכים אור על תוקף ומעמד ההלכה, המנהגים והשינויים לאורך הזמן. לסיכום ממצא נוסף על המנהג, ראו: טשרנוביץ, חיים, תולדות ההלכה: כולל שלשלת הקבלה והתפתחות התורה שבעל פה מתוך שרשיה ומקורותיה מראשיתה עד חתימת התלמוד, חלק א, ניו יורק תרצ"ה, עמ' 144-150.

⁴¹⁴ שפרבר, מנהגי ישראל, חלק ב, עמ' ח.

עדיפות לטובת מסורת אבות על פני מסורות אחרות גם באשכנז אך נוצרה מציאות חדשה שפגעה במסורות הללו, וכך כתב:⁴¹⁶

בעיני חכמי אשכנז הייתה עדיפות מכרעת למסורת אבותיהם על פני מסורות אחרות, בעיקר ביחס למסורת ספרד, שעל פניה העדיפו אפילו את המסורת הצרפתית.

האיום על מסורת מנהג אשכנז החל במאה ה-16 בפולין, בעיקר עם חיבוריו ההלכתיים של הרמ"א. חברו של הרמ"א, ר' חיים פרידבורג יצא נגד הדעה שיש מנהג אחיד לבני אשכנז וטענתו הייתה כנגד המדפיס שהציג כאילו זו מטרתו של הרמ"א. לדעת כותב המאמר:⁴¹⁷

באשר לפסקי הרמ"א בדברים שאינם נוגעים למנהגים קבועים, התקבל הרמ"א כסמכות עליונה בלתי ניתנת לערעור כמעט, אך בדברים הנוגעים למנהגים מקובלים, דבקו בני אשכנז בנאמנות למנהגי אבותיהם {...} ברם, עיקר כח העמידה של "מנהג אשכנז", בא מחוסנם של האנשים עצמם.

ובסוף מאמרו לסיכום, כתב:⁴¹⁸

עם זאת, חל כירסום זוחל במשך הדורות, ב"מנהג אשכנז" ההיסטורי, אם בהשפעת בני פולין שהגיעו לאשכנז, ואם בעקבות התנועות החברתיות והדרישות האסתטיות של תקופת האמנציפאציה. למרות זאת נשאר "מנהג אשכנז", רובו ככולו, קיים בגרמניה, עד לשואה.

גם זימר⁴¹⁹ מצדד בטענה ואולי אף בייתר שאת, שפסיקת הרמ"א אף מנטרלת את מעמד המנהג מאחר ורוב הגהותיו נסמכות על דברי הספרים הכתובים ולא על מסורות שבעל-פה. בגירבה הקהילה המסוגרת שמרה על המנהג לאורך כל הדורות בשל סגירותה וכנראה ללא השפעות מהסביבה החיצונית ומחבורו של מרן למרות שגישתו כן מסתמכת על ספרי עמודי ההוראה שלו. יחד עם זאת ייתכן, כי הרב כלפון כתב את ספר מנהגי ג'רבה גם בכדי למנוע אפשרות של השפעות

⁴¹⁵ המבורגר, בנימין שלמה, 'מנהג אשכנז', המעין, כז, ג (תשמ"ז), עמ' 1-10.

⁴¹⁶ שם, עמ' 7.

⁴¹⁷ שם, עמ' 9.

⁴¹⁸ שם, עמ' 10.

⁴¹⁹ זימר, יצחק אריק, 'תגובות יהודי אשכנז להשפעות המרכז בפולין בראשית המאה ה-20', סיני קב (תשמ"ח), עמ' רגו-רמ.

חיצוניות שהחלו בתקופת חייו היכולות לשנות ולשבש את מנהגי המקום, למרות שאין הוא מציין זאת במפורש.⁴²⁰

זוהר⁴²¹ מציין כי תמורות העת החדשה יוצרות במהירות יחסית, פער שהולך ומתרחב בין דפוסי החיים של העבר להווה. הדבר מערער את אורחות החיים של בני הדור הקודם.

מאחר שאנו עוסקים במנהג כמקור עתיק יומין שעבר במסורת שבעל-פה, ראוי להזכיר את דברי פרידמן⁴²² הן במסורת החיה שעוברת מאב לבן ובשאלה, כיצד ניצחה האות הכתובה את המסורת החיה? במאמרו דיון סביב "שיעור החזון-איש" שהתקבל אצל רבים למרות מסורות משפחתיות קדומות:⁴²³

ואכן קשה להניח שפסיקה שיש בה חריגה כה משמעותית ממסורת חיים בתחומים הלכתיים יסודיים, מסורת הנתמכת בכלים ובחפצים {...} יכולה היתה להתקבל כנורמה מחייבת בקהילה כמוקהילת פראג, שבה חיו משפחות רבות לאורך דורות, והיכולת להעיד על מסורת בית אבותם.

לדעתנו, פרידמן מציג את קבלת שיעורי החזון איש בציבור דווקא כאן בארץ ישראל, כאשר זו הייתה הזדמנות מצדו ומקהל עדתו, לנצל את הנתק במסורת שעברה מאב לבן ובעיקר כאשר אנו עוסקים בתקופה שלאחר השואה באירופה. קבלת שיעורי המידות החדשה יכלה להתקבל רק משום חוסר האחדות שאפיינה קהילות בפזורות השונות. ייתכן, שאף העובדה שהשיבות באירופה היו רחוקות מאוד בשונה מהשיבות בצפון אפריקה, התלמידים אימצו את מנהגי הישיבה וראש הישיבה, שלא בהכרח תאמו את מנהגי הבית. נער שנשלח לישיבה היה מגיע למשפחתו רק פעמים ספורות במהלך השנה ומסורת החיים כבר לא הייתה מוכרת לו מחיי היום-יום. מציאות זו יצרה כאמור נתק ולכן לדעתנו שיעורי החזון איש אומצו על ידי תלמידיו. לכן, בקהילה כמו פראג חידוש המידות לא היה מתקבל כפי שמציין פרידמן. המסורת החיה מאבדת

⁴²⁰ תא-שמע מציין כי עוד בימי רב ניסים גאון הגיעו תלמידים לקיירואן ורצו לשנות את המנהג הקיים. עיין, מנהג, עמ' 17 בחלק האחרון בהערה 7. נראה, כי מגמה זו של שינוי מנהגים אינו יוצא דופן ואולי היה זה חששו של הרב כלפון כפי שציינו.

⁴²¹ זוהר, עצמאות הפוסק, עמ' 304–305.

⁴²² ראו: פרידמן, מנחם, 'מסורת שאבדה: כיצד ניצחה האות הכתובה את האות החיה – עיון בפולמוס השיעורים', עמיחי ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי, תל אביב 2003, עמ' 196–218. ראו עוד: בראון, בנימין, 'ההלכה האורתודוקסית והמנהג: פסיקתו של החזון איש כמקרה מבחן', יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פריזגר (עורכים), אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים תשס"ו, עמ' 211–253 (להלן: בראון, החזון איש).

⁴²³ שם, עמ' 202–203.

כוח, סמכות ומעמד כאשר אין המשכיות, ובנקודה זו נראה שהחזון איש בחר לפרסם את חידוש המידות. מאידך, קהילת גירבה דומה לקהילת פראג בחוזקה של המסורת המשפחתית – מסורת החיים, שעברה בעל-פה. לכן, יש לראות במסורת החיים של מנהגי גירבה מסורת מחייבת הבאה מכח מנהג העם שיש לה תוקף הלכתי.

נחתום בדוגמא מדברי הגמרא המלמדים על חשיבות שימור מנהג אבות: ⁴²⁴

בני ביישן נהוג דלא הוו אזלין מצור לצידון במעלי שבתא. אתו בנייהו קמיה דרבי יוחנן, אמרו לו: אבהתיך אפשר להו, אנן לא אפשר לן, אמר להו: כבר קיבלו אבותיכם עליהם, שנאמר שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמך. {תרגום עפ"י שטיינזלץ: בני בית שאן היו נוהגים שלא היו הולכים מצור לצידון בערב שבת, שהחמירו על עצמם שלא להפליג בים אף בנסיעה קצרה זו מפני כבוד השבת. באו בניהם לפני ר' יוחנן לבקש שיתיר להם מנהגם ואמרו לו: אבותינו אפשר היה להם מחמת עושרם להתפרנס בלא יום שוק זה, אנחנו אי אפשר לנו. אמר להם: כבר קיבלו אבותיכם מנהג זה.}

דברים אלו בוודאי שימשו מקור סמכותי לשמירה קפדנית על מסורת אבות. בעקבות תופעת המנהג כפי שבאה לידי ביטוי בבריית כהונה, הנסמכת על שנים רבות שבהן המסורת עברה מאב לבן.

3.3.2 המנהג בחיבור "ברית כהונה":

הרב כלפון רואה במנהג מקור קדום למסורת מחייבת בגירבה. עצם עריכת חיבורו, איסוף וקיבוץ ההנהגות, מורה על הצורך וחשיבות הדבר. נראה, כי אחת ממטרות חיבור זה היא גם לפסוק הלכה ואין כאן רק ליקוט מנהגים והנהגות. בסוף כל ערך הרב כלפון מבסס את המנהג במקורות של פוסקי הלכה. משום כך יש לראות בו חיבור להלכה, כאשר כל מנהג מקבל תוקף של הלכה פסוקה. כלומר, הרב כלפון מציג כאן מגמה ברורה: המנהג כוחו כהלכה ובכל הזדמנות שהוא יכול לבסס זאת בפסקי הלכה, הוא עושה כך. כאשר למנהג יש רק מסורת, הרב כלפון יציין זאת תוך ביסוס מקורות מסורת קדומה ונקדיש לכך ראיות להלן בפרק זה. בראון מקדיש פרק שלם על המנהג והספר. הוא מציג שתי גישות בעניין המנהג: ⁴²⁵

⁴²⁴ בבלי, פסחים נ ע"ב.

⁴²⁵ בראון, החזון איש, עמ' 422 - 424.

יש הרואים את המנהג כמקור עצמאי לחובות ולאיסוים וסבורים שהוא מקבל את תוקפו מעצם העובדה שהציבור הסכים עליו, ויש הסבורים שהמנהג משקף דין שמקורו בדברי חכמים, אלא שהמקור הראשוני, הקדמון, אבד לנו {...} להערכת מ' אלון, רוב חכמי ישראל נוטים דווקא לגישה המהותית. המתח בין הוראת המנהג להוראתם של חכמים מתקיים לא רק בשאלת מקור תוקפו הראשוני של המנהג אלא גם בשאלת מקור תוקפו הפוזיטיבי, בהלכה הנוהגת למעשה. גם כאן עולות שתי גישות: זו הרואה את המנהג ככפוף לסמכותם של בעלי ההלכה, וזו הרואה את בעלי ההלכה כמי שצריכים לכפוף ראשם בפני המנהג.

לאור גישות אלו ננסה לבחון את גישתו של הרב כלפון. על כוח המנהג וחשיבותו ניתן ללמוד מדברי הקדמתו לחבורו *ברית כהונה*:⁴²⁶

יודעי התורה ושוחרי ההוראה רבני וחכמי העיר וסביבותיה מכירים ויודעים כי כמה תקנות גדרים וסייגים תיקנו והנהיגו פה רבני עירינו אי ג'רבא יע"א הראשונים. וכמה הכרעות במחלוקת הפוסקים הכריעו והנהיגו כפי אשר הסכימה דעתם עליון. ואין לנו לזוז מדבריהם בשום גדר וסייג ובמה שהכריעו והנהיגו לאסור כהסוברים כן.

נמצאנו למדים כי הרב כלפון ייחס למנהג ג'רבה עוצמה רבה כפי שהדברים מודגשים בתחילת הקדמתו לחיבורו. מעניין לציין כי הרב לא מבחין בהגדרה בין סייג או תקנה והוא רואה בכולם מונח כולל למנהג.

על חשיבות המסורת עתיקת היומין מביא הרב בהמשך הקדמתו את דברי מרן:⁴²⁷

וכמ"ש [וכמו שכתב] מרן הב"י [הבית יוסף] ז"ל בהקדמתו וז"ל [וזו לשונן]. ואם בקצת ארצות נהגו איסור בקצת דברים אע"פ שאנו נכריע בהפך יחזיקו במנהגם כי כבר קיבלו עליהם דברי החכם האוסר ואסור להם לנהוג היתר {...} אם היתה ההסכמה גדר לרבים או סייג לתורה ולדבר מצוה אינם יכולים להתיר.

כבר בראשית חיבורו מדגיש הרב כלפון, שהמנהג מקבל עדיפות על דעת מרן. קביעה זו מעוגנת בדברי מרן עצמו, הכותב את הדברים בהקדמתו לחיבורו *בית-יוסף* והרב כלפון מביא מדבריו. לדעתנו, הבאת דברי מרן אלו באה לענות לשואל על נושאים שבהם המנהג סותר את דברי מרן.

⁴²⁶ הקדמה ל ברית כהונה חלק א'.

⁴²⁷ שם.

ייתכן אף שדברים אלו באים לחזק מסורות דומות ומעוגנות כמובא אצל הרמ"א ונרחיב על כך בהמשך. אם כן, הדברים ייבחנו במטרה לבחון קבלת הנהגה כאשר יש סתירה בין פסק מרן למנהג גירבה.

למרות שבבסיס הדיון בעבודתנו, החיבור ברית כהונה תופס מקום עיקרי ומרכזי, ראוי להתייחס כאן לקונטרס הלכה למשה – שגם אותו חיבר הרב כלפון.⁴²⁸ עניינו של קונטרס זה, מאסף לכללי הלכה. במערכת מ מתייחס הרב לנושא המנהג. הדברים מלמדים על מחויבות למסורת ועצמאות מנהג גירבה:⁴²⁹

דברטות אנו מוצאים דיש כמה וכמה מנהגים בחלקי ארח חיים יו"ד אה"ע וח"מ אשר המנהג קבוע פה אי גירבה יע"א שלא כמנהג עוב"י תונס יע"א וא"כ [ואם כן] מן הסתם אין לומר דנהוג כעוב"י תונס יע"א.

דברים אלו מחדדים את ההבדל בין מנהגי גירבה לבין מנהגי תוניס, ומבטאים את ההבדל העקרוני הקיים ביניהם. הרב מאיר מאזוז מזכיר בהצאתו⁴³⁰ את מסורת המנהגים של תוניס וגירבה: שאילת גשמים בגירבה ביום ז' חשוון כפי הנהוג בארץ ישראל ואי אמירת תחנון ביום זה, אכילת אורז וקיטניות בפסח בגירבה, ובתוניס נהגו להחמיר שלא לאכול. מנהגים נוספים שהוזכרו ללא ציון הבדלים בין גירבה לתוניס: סעודת יתרו לילדים – ביום חמישי שלפני קריאת פרשת יתרו, ואין אומרים תחנון ביום הסעודה וגם לא במנחה שלפניו. וכן, ראש חודש הבנות – נקבע ראש חודש טבת ליום בו הארוס מביא תכשיטים ומתנות לארוסתו. זמן זה נקבע כנראה בשל העובדה שאומרים בו הלל שלם בשונה משאר החודשים. מנהג נוסף אותו מזכיר הרב מאזוז: מנהג שריפת המן בפורים או בערב פורים.

בשורות הבאות נציג כמה מנהגים המורים על מסורות *בברית כהונה*. הדוגמאות יתייחסו רק למה שקרוי *מנהג הלכתי* ולא לדברים שיש בהם משהו מן הפולקלור.

דומה, שדוגמה טובה וראויה למנהג בגירבה מהווה סוגיית נשיאת כפיים, שהרי רובה של הקהילה מוצאה ממשפחות כוהנים ולכן נושא זה הוא מהותי בקהילה זו. ערכים רבים מוקדשים למנהגי

⁴²⁸ הקונטרס מודפס בסוף חלק ט בשו"ת שואל ונשאל.

⁴²⁹ הלכה למשה, מערכת מ, סעיף סוף ג. ראו עוד בהרחבה סעיפים ב- ז.

⁴³⁰ הרצאה שניתנה במכון הברמן למחקרי ספרות בלוד ביום ו' ניסן תשמ"ו. הרצאתו מובאת בחוברת שהוציא. ראו: הרב מאיר מאזוז, שרשים ומסורת ביהדות תוניסיה, מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, תשמ"ו עמ' 26–33.

נשיאת כפיים בברית כהונה.⁴³¹ על עניין החזרת פני הכוהנים מההיכל, כותב הרב כלפון על הרמב"ם כמקור סמכותי למנהג:⁴³²

"אפי' [אפילו] בערי המערב דאתריה דרבינו ב"י [בית יוסף] נוהגים כהרמב"ם, ואף בכל גלילות אלו נוהגים כדעת הרמב"ם וגדול כח המנהג ולכן הבא לשנות אין שומעין לו. ומה גם בהיותו מיוסד ע"פ [על-פי] סברת הרמב"ם אחרון הגאונים {...} ועוד דכשאנו עושים כהרמב"ם ז"ל הרי יש לפנינו עמוד גדול באופן ודאי להשען עליו.

כאשר המנהג נתמך בפסקי הרמב"ם, הדברים מקבלים משנה תוקף. עצם ביסוס המנהג במקור זה, מעיד הדבר על קדמותו ותוקפו.

בבואנו לדון ביחסו של הרב כלפון למסורות, ראוי לבחון את התייחסותו של הרב כלפון למנהגי טעות. הרב כלפון יוצא כנגד מנהג שלא מבוסס במסורת. המקור לעשיית המנהג ולקיומו צריך להיות מעוגן בכתובים או במסורת בעל-פה.

על המנהג לומר את הפסוק "וחרה אף ה' בכס" בקריאת שמע בלחש, כותב הרב כלפון:⁴³³

והסיבה למה שנשתרבב זה נראה דמשום שכתוב בספרים אחר תיבת וחרה יפסיק מעט חשבו איזה ש"ץ דר"ל [דרצו לומר] שישתוק עד גמר כל הפסוק. וזה אינו דאין הפסקה זו רק כדי שלא תתערב תיבת וחרה עם תיבת אף ויהיה נראה כאלו הוא אומר וחרף.

המקור לטעות הוא מחשש לשיבוש לשוני, והערת הרב כלפון מלמדת על אי קבלת הטעות. גם בנושא זמן תפילת מנחה נמצא שיש חוסר ידיעה של חלק מהציבור והרב כלפון לא מקבל טעות זו. נציין כי את המקור לטעות תולה הרב בהשפעה הבאה מחוץ לגרבה, וכך כתב:⁴³⁴

מנהגינו פה אי ג'רבא שאין מתפללים מנחה גדולה אלא מנחה קטנה {...} ומה שיש מתפללים בימי בין המצרים מנחה גדולה אחר תיקון חצות אינו מן הדין ואינו מן המנהג ונמשך זה מן ההמונים אשר לא ידעו להפריש בין מנחה גדולה למנחה קטנה או שנמשכו

⁴³¹ ברית כהונה, או"ח, מערכת נ' ערך ה. בערכים א-כא מבאר הרב כלפון את מנהג גרבה בנושא נשיאת כפיים, ואין נושא אחר הדומה בפירוט רב כל כך לנושא זה. לדוגמה: על פורים, יד ערכים. פסח, יג ערכים. בשו"ע בסימן קכח, מה' סעיפים! ובהרבה מהם, הערות הרמ"א.

⁴³² ברית כהונה, או"ח, מערכת נ' ערך ה (אמצע עמוד קו). ועוד עיינו שם, שדעת מרן לא כדעת הרמב"ם. ד"ה: "ולכן לע"ד העיקר בכונת מרן". הרב כלפון מנסה בכל אופן להסביר את כוונת מרן שתאים לדברי הרמב"ם בדוחק וזאת כדי להימנע מהקושי.

⁴³³ ברית כהונה, או"ח, מערכת ו, ערך ב.

⁴³⁴ שם, מערכת מ, ערך א.

אחר איזה יחיד או יחידים הבאים מחוץ לעירנו ולא שמו לב דאין מנהגינו פה רק להתפלל מנחה קטנה לכתחילה וכדי (וכדברי) מרן ז"ל. ומנהגם מנהג טעות הוא ומוטב להתפלל מנחה קטנה ביחיד מלהתפלל מנחה גדולה ברבים.⁴³⁵

מנהג נוסף המכונה "מנהג טעות" מצוי בערך פסח.⁴³⁶ כידוע, נהגו להגביה את המצה ולהראותה כדי לחבבה על המסובין, כפי שכתב מרן.⁴³⁷ המנהג שנראה שהשתרש בטעות בג'רבה ואין לו מקור בהלכה כתובה, כלל גם הגבהת הזרוע באמירת *ובזרוע נטויה* וכן הגבהת האיבר המחובר אל הכתף כשאומר *ביד חזקה*. נגד זה, כתב הרב:⁴³⁸

פשוט שאין זה מנהג ותיקין כלל אלא מנהג בורות {...} דסברי דכשמזכיר דבר שיש לפניו ממנו בקערה צריך להגביהו, וכותבין כן בהגדות שלהם להגביה הזרוע {...} ולדידי נראה שזה דבר מגונה מאוד, וה' הטוב יכפר בעדם {...} ותלונתי יותר על התלמידי חכמים תופסי התורה, שאינם נותנים לב להבחין בכל דבר {...} ולא די להם שאינם עוזרים אלא אדרבא הבא לבטל המנהגים שאינם כהוגן, מתנגדים לקיים ולחזק המנהג.

הדברים החריפים של הרב כלפון כוללים כינוי גנאי וביקורת על תלמידי החכמים. דבריו מחזירים אותנו להקדמתו *ברית כהונה*, שלדבריו הספר נועד לרבנים ולתלמידי החכמים, ועליהם מוטלת האחריות לתקן את המציאות. אכן, כפי שהזכרנו, למנהג חשיבות רבה אך כאשר מדובר במנהג שאינו מבוסס על מסורות בעל-פה ובודאי לא שבכתב, הרב כלפון יוצא באופן תקיף כנגד הדבר. אין לדעתו של הרב כלפון לתת למציאות להכתיב בכל מחיר את המסורת.

דוגמה נוספת ומעניינת של יחס הרב כלפון למצב חיי הקהילה ולאי הנחת מהמצב הקיים, נמצא באחד הסימנים בנושא תענית. הרב כלפון יוצא נגד הנוהג שרבים אינם מתענים בארבע הצומות וכך הוא כותב:⁴³⁹

בעונות הרבים יש איזה פורצי גדר {...} ונתלים בקורי עכביש בחסרון בריאות {...} וכאשר כח בית הדין יפה שולחים אחריהם ועונשים אותם על זה. וכשאינו כח בית דין יפה

⁴³⁵ עיין גם שואל ונשאל, חלק ג' או"ח סימן ק.

⁴³⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת פ ערך יח.

⁴³⁷ שו"ע, או"ח סימן תעג סעיף ז.

⁴³⁸ ברית כהונה, או"ח, מערכת פ ערך יח. ייתכן שדבריו הבוטים באו מתוך כך, שהגבהת הזרוע תראה כקורבן! ויש לבטל מנהג זה שמקורו בטעות ואינו מעוגן בכתובים כפי שצינתי.

⁴³⁹ ברית כהונה, או"ח, מערכת ת ערך לו.

ואינם נשמעים לבית דין מה יעשו פרנסי הדור שאין דורם נשמע להם? ⁴⁴⁰ והי' יחזירם בתשובה שלמה וישיב שופטנו כבראשונה. אמן.

אם כן, מתוכן הדברים למדנו על התנהלות הקהילה:

(א) רבים אינם נשמעים ושומרים על קיום מצוות באופן גורף.

(ב) לא כולם נחשבים כתלמידי חכמים.

(ג) יש מערכת ענישה מצד הקהילה הפועלת מתוקף בית הדין.

נראה, כי הרב כלפון מתאר את המצב המורכב בו אין למימסד הרבני לשלוחותיו כוח לשנות בעת הזו את המציאות. הרב מקבל אך לא מסכים ולכן נתלה בדבריו בתפילה לקב"ה.

מקרה יוצא דופן, שמצאנו בו הסכמה של הרב כלפון למנהג המנוגד לדעתו, הוא המנהג להניח עשרה פתיתים לבדיקת חמץ. וכך מובא בדברי הרמ"א על מנהג זה: ⁴⁴¹

ונוהגים להניח פתיתי חמץ במקום שימצאם הבודק כדי שלא יהא ברכתו לבטלה. ומיהו

אם לא נתן לא עכב דדעת כל אדם עם ברכה לבער אם נמצא.

מנהג זה ידוע ומקובל בהרבה קהילות בימינו. לעומת זאת, בסימן בדיקה ⁴⁴² פותח הרב כלפון בתיאור מנהג זה במשפחתו ומבהיר, שלא להניח פתיתי חמץ לבדיקה. בהמשך מובא מעשה שהיה בביתו.

לאחר עדותו והבאת המעשה כביסוס לקביעתו כתב על דברי הרמ"א: ⁴⁴³

אינו אלא מצד מנהגם ולא מדינא כמדויק בלשונו {...} ולכן נלע"ד עיקר להורות לשואל

שלא יניח הפתיתים וכ"ש [וכל שכן] שאין להורות לו להניח וכ"ש שאין ראוי לדרוש

לדרוש ברבים להניח הפתיתים כנז'.

⁴⁴⁰ הסימן שאלה מופיע כך במקור בערך זה.

⁴⁴¹ שו"ע, או"ח, סימן תלב סעיף ב.

⁴⁴² ברית כהונה, או"ח, מערכת ב ערך ט.

⁴⁴³ שם. ולשון המעשה: "וזכרני ששמעתי כי פעם אחת איש אחד מבני הבית התחכם להניח פתיתי חמץ כנז' ולא נמצאו או שחסרו והיה מזה בלבול וקלקולים ומיחו בו, ומאז לא הרהיב עוז בנפשו שום אחד מבני ביתנו להניחם". בהמשך מביא הרב כלפון את דברי הט"ז וכף החיים המצדדים בדעתו וכן נימוק כנגד המנהג (ובחזרתו לצטט מדבריו בשל לשונו המיוחדת כאן): "כי על ידי זה ההמונים בודקים רק כתורת אנשים מלומדה מביטין אנה ואנה כמצליף והולכים אל הפתיתים וחושבים שזה הוא עיקר הבדיקה. ונמצא דעיקר הבדיקה לחפש ולפשפש אם יש איזה חמץ, חסרה במציאות".

על הנוהגים להניח פתיתים כתב בהמשך הרב כלפון:⁴⁴⁴

ורק חדשים מקרוב באו שאינם שמים לב למה שחשש הט"ז [טורי זהב] ולמה שכתבנו דעיקר הבדיקה כמעט נעשית להמון כמצות אנשים מלומדה. ובראותם שהמקובלים נהגו כן הנהיגו את עצמם ואת זולתם מההמונים לעשות כנז'.

כלומר, הרב כלפון מוביל בדבריו למסקנה, שאין להניח פתיתי חמץ ודעתו כוללת תיעוד מסורת ועיגון הלכתי. יחד עם זאת, מאחר שיש למנהג בסיס רחב בשל היותו מצוי בציבור כפי שנהגו המקובלים, מקבל הרב מציאות זו, ואינו דורש לבטלה אצל מי שנהג כך. מצד שני, השואל בעניין זה, יש לפסוק לו לדברי הרב כלפון: "שב ואל תעשה עדיף".⁴⁴⁵

מן הדוגמאות השונות למדנו על החשיבות שרוחש הרב כלפון למנהג ולפסיקה הכתובה. המסורת שבעל-פה מקבלת תוקף משמעותי יותר כאשר יש לה בסיס הלכתי, שאז יכולים הרבנים לבסס את המנהג כאשר יש צורך בכך. מנהג שמקורו בטעות לא מתקבל והרב כלפון נלחם בו כדי שלא ישתרש. פעמים שהביטויים הקשים כפי שהצגנו נאמרו לצורך, שהרי מטרתו לתקן את הציבור על ידי הרבנים ותלמידי החכמים.

הזכרנו את המסורות הקדומות של המנהג המבוססות גם על מקורות הלכה כתובים. מאידך, נמצא התייחסות של הרב כלפון להנהגות שנראה שהתקבלו בשל המציאות ואין מקורן במסורות עתיקות. ניתן ללמוד זאת מתוכן הדברים המתחשבים המובאים באותו ערך ונציג מספר דוגמאות:

בזמן אמירת כל נדרי בערב יום הכפורים, מביא הרב כלפון את מנהג גרבה ולאחר מכן את הצורך בשינוי הנוהג הקיים:⁴⁴⁶

לבדוק הס"ת [הספר תורה] שעולה כל נדרי כולו. ובשנים אלו שהסופרים בקשו סכום גדול לבדיקה והתורה חסה על ממונם של ישראל, ולכן אם הוא בחזקת כשרות א"י [אין צריך] בדיקה. והמנהג עתה שמוציאין ס"ת לעלות כל נדרי, הקדום והמוחזק אף דיש ס"ת חדש.

⁴⁴⁴ שם.

⁴⁴⁵ ראו בהמשך ערך זה בברית כהונה, ועונה שם הרב כלפון לרב מצליח מאזוז שאצלו כן נהגו להניח פתיתי חמץ.

⁴⁴⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת כ ערך יח.

נמצאנו למדים כי לכתחילה נהגו לבדוק מראש, אם אין טעות בספר התורה המיועד לתפילת כל נדרי. המנהג הופסק בשל המחיר היקר של התיקון. ספר תורה המוחזק ככשר, קודם להוצאת ספר תורה חדש.

דוגמה נוספת: הרב כלפון מזכיר במפורש שאין להתפלל מנחה גדולה ודבריו נסמכים על דעת מרן.⁴⁴⁷ סטייה מקביעה זו נמצא בערב פסח שחל בשבת שאז הציבור צריך לאפות מצות לפני שבת:⁴⁴⁸

רגילים אנחנו להכריז ברבים בשחרית שמותר להתפלל מנחה גדולה לכתחילה, דהוי"ל שעת הדחק ושעת הדחק כדיעבד דמי, דבלא זה ישארו הרבה מהק"ק בלתי אפיית המצות מפני השבת.

נמצאנו למדים כי המציאות יצרה שינוי, והרב כלפון מקבל ומעגן בכתובים את ההיתר להתפלל מנחה גדולה לכתחילה כדי להתחשב בציבור.

אחת הדוגמאות הנוספות היא בנושא קריאת המגילה בפורים. הרמ"א מזכיר את האיסור לאכול ביום, לפני שמיעת המגילה.⁴⁴⁹ הרב כלפון מסביר את הצד המקל לנשים:⁴⁵⁰

נראה דלגבי הנשים שאין ביכלתם לקרוא המגילה והם מצפות לבעליהן לבוא מבהכ"נ [מבית הכנסת] לקרוא להם המגילה, ובנתיים הם צריכים להכין צרכי החג אפיה ובישול ומשלוח מנות ומתנות לאביונים, ובצאת בעליהן מבהכ"נ ג"כ [גם כן] צריכים הבעלים לסעוד או ללכת לשוק לקנות שאר צרכי החג, אין להחמיר עליהן שיהיו בלתי אכילה עד שישמעו המגילה {...} ועוד דהנשים מסתמא הם חלושים ויקשה להם מאד להתאחר כ"כ [כל כך] בלתי אכילה.

הפירוט הנרחב המתאר את עיסוק הנשים בא כנראה כדי לאפשר חריגה מההלכה. ברור שאין בהקלה זו ביאור או ביסוס של מנהג קדום ומושרש בגירבה, אחרת לשם מה הוצרך הרב כלפון לפירוט נרחב זה?. נראה לנו כי הרב כלפון הרחיב בדוגמאות הרבות בכדי ללמד על שינוי מגמה או בכדי לתת אישור בדיעבד לנוהג הקיים בשל צורך השעה.

⁴⁴⁷ שם, מערכת מ ערך א.

⁴⁴⁸ שם, ערך ב.

⁴⁴⁹ שו"ע, או"ח, סימן תרצב סעיף ד.

⁴⁵⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת מ ערך יד.

גם בתשעה באב מבין הרב כלפון את צורך הציבור לקנות מזון ולכן מתיר לעסוק במלאכה למטרה זו למרות שנהגו בג'רבה שלא לעשות מלאכה: ⁴⁵¹

רק במידי דאכילה ומזון לצורך הרבים יש שמוכרים איזה דברים הנצרכים בתוך שוק אלחארה או באיזה חנויות כפי צרכי הרבים.

בסיום קביעה זו, מביא הרב בערך זה את דברי מרן, הפוסק שאסור לעשות מלאכה בתשעה באב במקום שנהגו כך. וכן, העושה מלאכה בתשעה באב אינו רואה סימן ברכה. ⁴⁵² כלומר, המציאות השונה הביאה את הרב כלפון להקל ולהתחשב בציבור.

דוגמה נוספת בעניין תשעה באב מתייחסת לזמן ברית מילה בצום. גם בדוגמה זו מתחשב הרב כלפון בציבור המתפללים ולכן מתיר הוא לדחות את זמן המילה מהבוקר לאחר חצות היום מהסיבה אותה מציין הרב: ⁴⁵³

כי יש איזה בתי כנסיות שמתאחרים בקריאת הקינות ומגילת איכה וספר איוב קרוב לחצות היום, ולכן כדי שיזכו כולם הרוצים להשתתף במצווה לכן עושים המילה אחר חצות.

נסיים יחידה זו בדוגמה שעניינה עליית הכהן לדוכן בברכת הכהנים. הרב כלפון מבאר כי כהן מבוגר או חלש המתקשה לעלות לדוכן עצמו, ניתן לפרוס עבורו מחצלת לפני הדוכן ואין צורך בעלייה פיזית לדוכן. אסמכתא לקביעה זו מנסה הרב כלפון ללמוד מתוך דיוק בלשון מרן: ⁴⁵⁴

והגם דכתב מרן ז"ל ס"י קכ"ח ס' יו"ד עומדים בדוכן ע' לה' [עיין לרב] כף החיים אות ס' דאם אפי' עומדים על האיציטבא שבבהכ"נ [שבבית הכנסת] הבנויה על כותל ההיכל וגוי' ע"ש [עיין שם]. ומשמע דבלא איפשר אין קפידא.

כלומר, מפאת ההתחשבות באדם זקן או חלש, מחפש הרב כלפון תימוכין בפסיקה הכתובה ומבקש ללמוד כי עליית הכהן לדוכן אינה מעכבת בברכת כהנים.

בדוגמאות האחרונות המובאות כאן, הצגנו מקרים שבהם הרב כלפון נטה להתחשב ולהכיר במציאות הרווחת, ולכן עיגן בברית כהונה את שינוי המגמה מבסיס המנהג או ההלכה. המציאות

⁴⁵¹ שם, מערכת ת ערך יב.

⁴⁵² שו"ע, או"ח סימן תקנד סעיף כב וסעיף כד.

⁴⁵³ ברית כהונה, או"ח, מערכת ת, ערך מט.

⁴⁵⁴ שם, מערכת נ ערך ז.

ואורח החיים של הציבור יצרו והביאו לידי מגמה שונה מהרצוי. ההסבר המקדים של הרב כלפון בערכים אלו כהקדמה לנוהג, מסתיר את הרצוי ומכשיר את המצוי.

ביחידה זו ראינו שני סוגי התמודדות שונים של הרב כלפון. כאשר השתרש מנהג שהרב כלפון רצה לבטל, הוא מתייחס אליו כמנהג טעות, ויוצא בפנייה ואף בתקיפות כלפי הרבנים ותלמידי החכמים, על מנת לשנות את המצב. מאידך, כאשר מדובר במנהג שלדעתו הוא מגדירו כצרכי ציבור, הרב כלפון נוטה לאמץ את הנוהג במציאות הקיימת ולהשלים איתה. ניתן להסיק כי יחסו של הרב כלפון לביטול מנהג טעות או עיגון נוהג קיים בשל התחשבות בצרכי ציבור גם כשהוא נוגד את ההלכה, מלמד כי לחיבור ברית כהונה יש תפקיד נוסף מלבד תיעוד ורישום ההנהגות במסורת גירבה. תפקידו של החיבור הוא גם לעצב את חיי הקהילה על פי השקפתו של הרב כלפון.

3.3.3 המנהג בחארה אלכבירא ואלחארא זג'ירא (קהילת הדיג'ית):

כפי שציינו, לרוב, לא היה שוני בין הקהילות ובכל זאת נבקש לתת תשומת לב יתרה לניסוח ההנהגות כפי שהן מופיעות בחיבור ברית כהונה, ואולי ניתן ללמוד מהדברים על ייחודיות המסורות, הזהירות והדיוק של הרב כלפון בניסוח. הדוגמאות הבאות מלמדות על דיוק לשוני בניסוח כאשר הרב כלפון כותב, שכך נהגו באלחארה אלכבירא מבלי להזכיר את המנהג באדיג'ית. ייתכן שהנוהג היה דומה או לא היה קיים כלל אצלם. ההתעלמות בערכים אלו מציון ההבדלים במנהגים אינו מקרי. מדוע אין הוא מציין את ההתייחסות השונה אם היא קיימת או כשאינה קיימת מתוך כך שאכן אין הנהגה מקבילה. נראה כי הרב כלפון מנסה למנוע הבדל ומחלוקת בין הקהילות, ולכן במקרים בהם הדברים לא "צפוי" ועלו בתוך שיח הקהילות, בחר הרב כלפון לא להתייחס אליהם.

בערך פדיון נפש מספר הרב כלפון על מנהג שהיה אצלם בכל ערב ראש חודש: ⁴⁵⁵

נהגו פה אי ג'רבה באלחארה אלכבירה שבכל ערב ראש חודש מתקבצים עשרה אנשים בתענית ולומדים סדר פדיון עבור הקהל קדוש.

גם מנהג אמירת "פיטום הקטורת" מזכיר הרב כלפון מנהג שהיה בקהלם: ⁴⁵⁶ "מנהגינו פה אלחארה אלכבירה לומר בפיטום הקטורת אתה הוא וגוי השיבנו אליך ונשובה". ⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ שם, מערכת פ ערך ל.

בערב שבת מזכיר הרב כלפון את הנוהג הקיים באלחארה אלכבירה לתקוע בשופר שתי סדרות של תקיעות. הראשונה, למנוע המשך משא ומתן ולהכריז על סגירת החנויות. השנייה, להודיע להדליק נרות שבת. ומספר הרב כלפון בהמשך: ⁴⁵⁸

וכן נוהגים למנות איש אחד בשכירות מכיס הצבור להיות סובב בשוק של אלחארה אלכבירה לעורר בעלי החנויות לסגור, ומתחיל בזה מעת ששומע התקיעות הראשונות {...} ולכן פה אלחארה אלכבירה שכולה ישוב אחינו בית ישראל יש תקנה זו. ואינו רחוק אם הרבנים הקדמונים ז"ל בגלותם לפה אם מגלות בית ראשון אם מגלות בית שני המשיכו תקנה זו פה ולעת עתה היא נמשכת והולכת.

כשחל יו"ט שני בשבת מזכיר הרב כלפון: ⁴⁵⁹

איש אחד ממונה מהק"ק [מהקהל הקדוש] הי"ו להכריז בעי"ט [בערב יום טוב] בשוק של אלחארה אלכבירה, להודיע לרבי' [לרבים] לעשות בעי"ט עירובי תבשילין.

בדוגמאות הללו ניתן לשים לב לניסוח, שהמנהג המוזכר מתייחס במפורש רק לאלחארה אלכבירה ומדובר במנהגים בהם אין בעיה או קושי הלכתי הכולל פסיקה של אסור או מותר. מעניין לציין כי אף לא מצאנו פנייה של הרב כלפון לאמץ את המנהג של אלחארה אלכבירה ולדעתנו, כפי שכתבנו בראש הדברים, אין הדבר בכדי. ייתכן שיש בכך משום חיזוק לטענה שהרב כלפון נמנע ממחלוקת והוא אינו רוצה לערער את היחסים בין הקהילות ולעורר שיח שיכול לעורר מחלוקת.

3.3.4 מנהגים שמקורם בבית אביו של הרב כלפון:

פעמים פותח הרב כלפון את ערכיו בתיעוד עדות מבית אביו, דודו או סבו, ככל הנראה כשהוא מבקש לבסס ולהדגיש מנהג קיים או למנוע את התערערו המסורת או השתכחותה. יצוין שגם בסוף ערכים אלה, כמו ברוב הערכים, מביא הרב כלפון מקור הלכתי כתוב למנהגים המצוינים בהם. להלן אוסף של כמה דוגמאות בנושאים שונים:

בעניין בדיקת חמץ פותח הרב כלפון בעדות זו: ⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ שם, ערך לא.

⁴⁵⁷ בניגוד לרבים שלא אומרים פסוק זה, והדברים מובאים באריכות בברית כהונה בערך זה.

⁴⁵⁸ ברית כהונה, או"ח, מערכת ש ערך א. הרב כלפון מזכיר בערך זה את דברי מרן באו"ח סימן רנו סעיף א המזכיר

נוהג זה ונראה כי הרב כלפון הביאו בכדי להדגיש שהמסורות נשתמרו לאורך שנים רבות.

⁴⁵⁹ שם, מערכת ש ערך ח.

ראיתי נוהגים בביתנו מימי מר דודי מהר"ך [מורנו הרב יעקב כהן] זלה"ה [זכרו לחיי העולם הבא] ואין ספק שכן נהג מז"ק [מורי זקני] מהר"ם [מורנו הרב משה] הכהן ומר אביו הרה"ג [הרב הגאון] מוהרש"ך [מורנו הרב שאול כהן] זלה"ה ליקח כלי של חרס ומניחים בו מה שמוצאים ואחר כך שורפים זה עם זה ואפילו לא מוצאים כלום שורפים הכלי {...} וע' [ועיין] להרב כף החיים ז"ל אות ל"ב.

על הקידוש בערב שבת מציין הרב כלפון מסורת מפורטת: ⁴⁶¹

כפי הנהוג בביתנו מימי אבי מורי מהרש"ך [מורנו הרב שלום כהן] ז"ל ומר דודי מהר"ך [מורנו הרב יעקב כהן] ז"ל, וכפי המשוער שכן ראו למר אביהם מז"ק מהר"ם [מורנו הרב משה] הכהן ז"ל וכן הוא לפי מה שראה למר אביו מהרש"ך [מורנו הרב שאול כהן] ז"ל כך הוא {...} וע' למרן ז"ל סי' רע"א סי"י {...} וע' למור"ם שם דמתחילים יום הששי...

בנושא הקידוש מוזכר גם בערך אחר: ⁴⁶²

כפי מה שראיתי בביתנו שכל בני הבית מקדשים ביחד ואומרים עם המקדש כל הברכות בשלימות וגדול הבית בידו הכוס. ועל הרוב שמנהג זה היה מימי מר זקני הרה"ג רבי משה הכהן זצוק"ל ומר אביו הרה"ג מוה"ר הרב רבי שאול הכהן זצוק"ל.

על מנהג תחילת בניית הסוכה במוצאי יום כיפור כותב הרב כלפון: ⁴⁶³

נוהגים בביתנו מימי אבי מורי ז"ל ומר דודי ז"ל ועד עתה להעלות לסוכה נר ומניחים אותו שם ואומרים שם התפלה הנדפסת בסידורים, ואח"כ מכבדים את קרקע הסוכה מהאבק והעפר {...} וכמ"ש [וכמו שכתב] מור"ם ז"ל סי' תרכ"ד ס"ה והמדקדקים מתחילים מיד במוצאי יום הכפורים בעשיית סוכה.

ובענין נשיאת כפיים: ⁴⁶⁴

כתב אבי מורי מהרש"ך [מורנו הרב שלום כהן] ז"ל בכ"י [בכתב ידו] וז"ל מר זקני הרב מהר"ך [מורנו הרב יעקב כהן] ז"ל תיקן בבהכ"נ [בבית הכנסת] שלנו שלא לקרות החזן

⁴⁶⁰ שם, מערכת ב, ערך ל.

⁴⁶¹ שם, מערכת ק, ערך י.

⁴⁶² שם, מערכת ש, ערך כ.

⁴⁶³ שם, מערכת כ, ערך טוב.

⁴⁶⁴ שם, מערכת נ, ערך ו. ועיינו באריכות בעניין זה במערכת ש, ערך כ.

כהנים, מפני שהבהכ"נ שלנו כולה כהנים {...} ועי' למרן ז"ל סי' קכ"ח סכ"ה דבהכ"נ שכולה כהנים אם יש יותר מעשרה.

נהגו שלא להזמין אורח זר לבית בליל פסח.⁴⁶⁵ הרב כלפון מספר על אירוע במשפחתו שבעקבותיו יצאה קריאה לשנות נוהג זה:⁴⁶⁶

שמעתי מאבי מורי מהרש"ך [מורנו הרב שלום כהן] ז"ל כי מר אביו מהר"ם [מורנו הרב משה] הכהן ז"ל בטל ילדותו כשהיה בק"ק [קהילת קודש] אדיגית יע"א בבית, מר אביו מהרש"ך ז"ל ראה בליל פסח אורח אחד {...} והוא ז"ל צר לו מאוד בזה כי איך בלילה כזו יהיה האורח עזוב ונטוש בדד וגלמוד, ועם כי היה אז צעיר לימים הפציר בהאורח הנז' [הנזכר] ללכת עמו לבית מר אביו מהרש"ך ז"ל.

על מנהג מתן הצדקה באמירת "ויברך דוד" בתפילה כתב הרב כלפון:⁴⁶⁷

זכורני שבילדותי ראיתי דמלבד קופת התמיד של שחרית הסובב בה השמש בעת אמירת ויברך עוד יש קופה שנית של שחרית הסובב בה השמש באמירת ובא לציון קודם קדיש תתקבל. ושוב כמעט נתבטלה קופה זו לגמרי ואינו סובב רק באמירת ויברך לבד. ומחדש ממש בימינו אלה נתקנה ונתיסדה קופה זו השנית בעת הנז' לשם קופת ביקור חולים.

וכך כתב הרב על השינוי בתפילת עמידה במוסף של שבת ראש חודש:⁴⁶⁸

בתפלת מוסף של שבת ור"ח [ראש חודש] מז"ק מהר"ך [מורנו הרב יעקב כהן] ז"ל תיקן פה כי הש"ץ בתפלת לחש אומר אתה יצרת וגו' עד מקדש השבת וראשי חדשים בקול רם כדי ששאר המתפללים לא יטעו לומר של שבת לבד. וכדי שמי שאין בידו סידור תפלה יתפלל לאט לאט... וכן ראיתי בבהכ"נ של ר' חזקיה ז"ל מקום שם היה מתפלל על הרוב מז"ק ההנ"ז ז"ל.

בסעודה מפסקת בתשעה באב פותח הרב בעדות אישית ולאחריה מובא בירור הלכתי בעניין ההיתר לאכול דג מלוח. לענייננו נתייחס למסורת החיה עליה מסתמך הרב כלפון:⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ כנראה מהטעם שנאמר בשמות יב, ג: "ויקחו להם איש שה לבית אבת שה לבית", וכן בפס' כא: "משכו וקחו לכם צאן למשפחותיכם".

⁴⁶⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת פ, ערך יט.

⁴⁶⁷ שם, מערכת צ, ערך ה.

⁴⁶⁸ שם, מערכת ש, ערך ז.

⁴⁶⁹ שם, מערכת ת, ערך ט.

מנהגינו בביתנו מימי אבי מורי מהרש"ך ז"ל ומר דודי מהרי"ך ז"ל, ללפת את הפת בשמן זית ודג מלוח צלי וכפי המשוער אצלי שכן ראו למר אביהם מז"ק מהר"ם הכהן ז"ל וכן הוא ראה למר אביו מז"ק מהרש"ך ז"ל.

אוסף הדוגמאות שהובאו לעיל מלמדות כי הרב כלפון ראה צורך בהבאת עדותו האישית לנוהג שראה. לא די במקור הלכתי אלא נראה כי הרב כלפון מציג את המציאות בכדי לתת לדברים תוקף עוד לפני הבאת המקור ההלכתי. יתכן ובדרך זו התוקף ההלכתי יקבל משמעות וחיזוק למסורת הקיימת בגירבה.

3.3.5 בחינת הכלל "ספק ברכות להקל – אפילו נגד מרן" במקום שיש מנהג:

כללי הברכות, בעיקר הכלל היסודי כי 'ספק ברכות להקל' (להלן: סב"ל), הינן סוגיה שכיחה ומדוברת במסגרת פסיקתם של חכמי המזרח. במסגרת הדיונים באים לא אחת לכדי התנגשות שני שיקולים: ההוראה לברך קודם עשיית מצווה או כחלק מתפילה, כשמולה עומד החשש – יתכן אפילו איסור דאורייתא - לברך ברכה שאינה צריכה.⁴⁷⁰ חשש זה הביא פוסקים רבים לקבוע כי במקרה של ספק ברכה - מקילים, ואפילו נגד מרן.⁴⁷¹ התייחסות מפורשת לפסק מרן בעניין סב"ל, מצויה לדוגמא בדבריו של הרב כלפון בערך ברכות:⁴⁷²

הגם דאנן בדין הלכה ומורים דבתריה דמרן גרירי מכל מקום בספק ברכות הלכה רווחת ומעשים בכל יום להורות דספק ברכות להקל אפי' [אפילו] נגד מרן ז"ל דהיינו שאין לברך הגם דדעת מרן ז"ל לברך.

בתשובה אם אדם אמר ברכות השחר וברכת התורה לפני הסליחות, ואחריהן חזר לישון עד הבוקר, האם עליו לברך שוב עם קימתו? הרב כלפון כותב שאין צריך לחזור ולברך בניגוד לפסיקתו של מרן, מהטעם שסב"ל אפילו נגד מרן.⁴⁷³

ברם, עקרון זה אינו עומד בכל מקרה. בכמה וכמה מקומות פוסק הרב כלפון להחמיר ולברך, כאשר המנהג תומך בכך.

⁴⁷⁰ ראו הרחבה בערך "ברכה שאינה צריכה", באנציקלופדיה התלמודית, כרך ד, ירושלים, תשי"ב, עמ' רפ-רפה.
⁴⁷¹ ראו: חלמיש, משה, "מקובלים לעומת פוסקים", עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה (עורכים: אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק), ירושלים: מאגנס – האוני' העברית, תשס"ח, עמוד 203, וראו עוד עמוד 208 ומובא שם דברי הרב כלפון בשו"ת שואל ונשאל בעניין קבלת דעת האר"י דוקא כאשר נותן טעם קבלי, שאז מקבלים דעתו על פני דעת מרן.
⁴⁷² ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך א, וכן מערכת מ, ערך ה.
⁴⁷³ שם, מערכת ס, ערך ה.

א. אמירת "יעלה ויבוא": מי שיש לו ספק אם אמר "יעלה ויבוא" בשחרית או במנחה של ראש חודש, לדעת מרן חוזר⁴⁷⁴ ולדעת הרמ"א אינו חוזר.⁴⁷⁵ הרב כלפון כותב על כך: "הלכה רווחת ונוהגים המורים להורות דחוזר", ומוסיף בעניין סב"ל:⁴⁷⁷

והגם דקי"ל סב"ל גם נגד מרן ז"ל, הכא שאני [כאן שונה] דכיון דנהגו להורות דחוזר וכן עושים תמיד ע"פ הוראה זו לכן אין לומר סב"ל, וכדקי"ל בעלמא דאין לומר סב"ל נגד המנהג.

כלומר הנוהג הקיים גובר על הכלל סב"ל, ולכן צריך לחזור על הברכות בתפילת העמידה כדעת מרן.

ב. ברכת "הגומל": ההולך בדרך סכנה צריך לברך "ברכת הגומל". מרן בהלכה זו מחלק את הפסיקה על פי מקום המוצא:⁴⁷⁸

באשכנז וצרפת אין מברכין כשהולכין מעיר לעיר שלא חייבו אלא בהולכי מדברות דשכיחי ביה [ששכיחים בהם] חיות רעות ולסטים ובספרד נוהגים לברך מפני שכל הדרכים בחזקת סכנה ומיהו בפחות מפרסה אינו מברך ואם הוא מקום מוחזק בסכנה ביותר אפי' בפחות מפרסה.

בשו"ת שואל ונשאל על עניין זה מוסיף הרב כלפון:⁴⁷⁹

כבר מבואר בדברי מרן {...} דמברך {...} ואף שדעת בני אשכנז וצרפת שלא לברך, אין לומר בזה הכלל הידוע דספק ברכות להקל, דכיון שאנחנו בני ספרד נוהגים לברך לא חשיב סב"ל כלל.

אף שהרושם הראשון הוא שהרב כלפון מכריע כדעת מרן, ואפילו בספק ברכות, ניתן לדקדק מדבריו בתשובתו זו, כמו גם בדבריו בערך ברכת הגומל *בריית כהונה* שטעמו להורות לברך הוא

⁴⁷⁴ שו"ע, או"ח, סימן תכב, סעיף א. ובתפילת ערבית אם לא אמר "יעלה ויבוא" אינו חוזר לדעת מרן "מפני שאין מקדשין את החודש בלילה". ועיינו עוד בבריית כהונה, מערכת ר, ערך ד, שאין לומר סב"ל נגד מנהג.

⁴⁷⁵ ולעניין שליח ציבור שטעה מפנה הרמ"א לסימן קכו, סעיף ג. ויש טעות דפוס בחלק ממהדורות השו"ע, שמפנה בעניין זה לסימן קפו.

⁴⁷⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת י, ערך א.

⁴⁷⁷ שם.

⁴⁷⁸ שו"ע, או"ח, סימן ריט, סעיף ז.

⁴⁷⁹ שואל ונשאל, חלק ג, או"ח סימן קפ.

בכך שהמנהג כאן הוא לברך, ולא דווקא כיון שזו דעת מרן. אם כך, המנהג לברך הוא זה שמכריע את ההוראה, ומנהג מפקיע מידי מצב ספק וממילא מידי הכלל שסב"ל.⁴⁸⁰

ג. ספק בעשרת ימי תשובה: מי שנסתפק אם אמר בתפילת עמידה "המלך המשפט" או "מלך אוהב צדקה ומשפט" בעשרת ימי תשובה, צריך לחזור כפי שפוסק מרן.⁴⁸¹ גם בעניין זה כותב הרב כלפון:⁴⁸² "והגם דקי"ל סב"ל אפי' נגד מרן היכא דיש מנהג לא אמרינן סב"ל". שאלות מפורשות נשאל הרב כלפון בעניין "המלך המשפט" ו"יעלה ויבוא" לגבי מקרה שאדם נסתפק אם אמרם, והוא פוסק שאינו חוזר.⁴⁸³

ד. ב'ברית כהונה' דן הרב בברכת "שעשה לי כל צרכי" הנאמרת בכל בוקר. לדעת הרב כלפון יש לברך ברכה זו בשם ומלכות גם ב-ט' באב, אף שנאסרה נעילת הסנדל, וזאת בניגוד לדעת מרן שב-ט' באב יברך בלא שם ומלכות.⁴⁸⁴ וכותב הרב כלפון:⁴⁸⁵

וכן נוהגים בגלילותינו לסדרם יחד ואין מי שמדלג ברכה זו. וכיון דנהוג הכי [כך] נראה דאין לומר סב"ל נגד המנהג {...} והגם דמרן ז"ל בערך מ"ו כתב דמברך בלי שם ומלכות המנהג כדעת מור"ם ז"ל ודעמיה הסוברים לברך. ואין לומר סב"ל במנהג כידוע בכללי הפוסקים ז"ל.

אמנם, בנימוקים שמביא הרב לעמדתו זאת, הוא תומך עצמו בכך שהמנהג הוא להחמיר, ולא בכך שזו דעת מרן. וכך כתב הרב כלפון בערך ספק ברכות:⁴⁸⁶ "היכא דיש [במקום שיש] מנהג אין לומר ספק ברכות להקל {...} וכן אנחנו נוהגים להורות תמיד". כלומר אף שלהלכה קבע הרב כלפון את הכלל של סב"ל אפילו נגד מרן, למעשה הוא מצדד בפסיקתו של מרן כאשר דבריו עולים בקנה עם המנהג הקדום הקיים. אם כך, אין בכך בכדי לבסס את סמכותו של מרן במסורת הפסיקה, אלא

⁴⁸⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך כא.

⁴⁸¹ שו"ע, או"ח, סימן קיח וסימן תקפב.

⁴⁸² ברית כהונה, או"ח, מערכת ע, ערך ה. בהמשך דבריו בערך זה מרחיב הרב כלפון על חשיבות שמירת המנהג ותוקפו ומנסה לבאר את דברי כף החיים שכתב שאינו חוזר. ומסביר הרב כלפון שנראה שכך כתב לגבי מקום שאין בו מנהג. וכן מובאים בערך זה דברי החיד"א שחוזר. הרב כלפון מסביר שהחיד"א פוסק בדרך כלל שסב"ל אף נגד מרן, אך נראה שהתייחס למקום שיש בו מנהג, ובכל מקרה אין זה פשוטו לפי דבריו.

⁴⁸³ שואל ונשאל, חלק ה, או"ח סימן יב-יג.

⁴⁸⁴ שו"ע, או"ח, סימן מו, סעיף ח.

⁴⁸⁵ ברית כהונה, או"ח, מערכת ת, ערך מז. בגוף דבריו מופיעה הפניה (כהערה 53) לדברי הרב מאזוז, הכותב שהדברים תמוהים בעיניו ושהמנהג הוא שאין מברכים. בסידור תפילת יוסף על פי נוסח סידורי ג'רבה (עורך: גד חדאד), ירושלים, חסרה שנת הדפוס (קיבלתי ממנו אישית את הסידור ביום כ"א בתמוז תשס"ח), נכתב על ברכה זו: "אין לברך ביום הכפורים ובתשעה באב ברכה זו. ומ"מ המברכים אותה על סמך מה שינעלו מנעלים בלילה, יש להם ע"מ [על מה] שיסמוכו" (עמ' 10). לפיכך נראה שהיה גם מי שנהג לברך, ואין מנהג אחיד בג'רבה.

⁴⁸⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת ס, ערך ב.

דווקא את סמכותו של המנהג.⁴⁸⁷ נעיין בעוד דוגמאות בהם פוסק הרב להחמיר במקרה של ספק ברכות:

ה. הדלקה וברכה בנר יום הכיפורים: בעניין הדלקת נר בבית בליל יום הכיפורים כותב מרן שיש מקומות שלא נהגו להדליק ויש שנהגו להדליק, ויום הכיפורים שחל בשבת חייבים כולם להדליק ולברך.⁴⁸⁸ בעניין הברכה כשיום הכיפורים חל ביום חול כתב מרן שיש מי שאומר שמברך,⁴⁸⁹ והרמ"א מעיר במקום: "וכן המנהג במדינות אלו", כלומר שצריך לברך. הרב כלפון כותב שמנהג גירבה להדליק ולברך גם אם יום הכיפורים חל ביום חול:⁴⁹⁰

אבל מנהג העולם בכמה מקומות לברך בין ביוה"כ [ביום הכיפורים] שחל בשבת בין שחל בחול כדברי מור"ם ז"ל בהגה וכבר כתבנו בכ"מ [בכמה מקומות] דבמקום מנהג לא אמרין סב"ל.⁴⁹¹

ו. הלל בערב פסח: מנהג ידוע ומקובל הוא להגיד בליל פסח הלל שלם עם ברכה בבית הכנסת, אך יש מחלוקת בעניין זה. לדברי מרן:⁴⁹² "בליל ראשון של פסח גומרין ההלל בציבור בנעימי [בנעימה] בברכה תחלה וסוף". ואילו הרמ"א פוסק במקום:⁴⁹³ "וכל זה אין נוהגים כן כי אין אנו אומרים בלילה בבהכ"נ ההלל כללי". הרב כלפון כותב בערך פסח שבגירבה נהגו על פי מרן ובניגוד לרמ"א.⁴⁹⁴ ובעניין סב"ל כתב בהמשך: "ואין לומר בזה ספק ברכות להקל דנגד המנהג אין לומר זה". כדי להדגיש עד כמה נכון המנהג, יוצא הרב כלפון בקריאה לאמץ את אמירת ההלל בליל הפסח גם במקומות שבהם לא נהגו כך בעבר, על פי דברי כף החיים:⁴⁹⁵ "אף בבתי כנסיות שלא נהגו בזה טוב וישר לדבר על לב ראשי הקהל להנהיג ולומר ההלל בערבית". הרב כלפון מוסיף

⁴⁸⁷ הרב עובדיה יוסף מזכיר כי ידוע, שבמקום שיש מנהג אין להחיל את הכלל סב"ל, ועיינו עוד בשו"ת יחוה דעת, חלק א, סימן נז, עמוד קע, בעניין "המלך המשפט" בעשרת ימי תשובה. מעניינת שיטתו של הרב עובדיה, המתנגד לכלל סב"ל אפילו נגד מרן, כפי שמובא אצל לאו, ממרן עד מרן, עמ' 259-260. ומובאים שם דברי הרב עובדיה מתוך שו"ת יביע אומר, חלק ב, או"ח, ח"ג, בעניין הפוסקים הנרתעים מלפסוק כמרן בענייני ברכות: "אם נרצה לסמוך על סברות יחיד, יכלה הזמן והמה לא יכלו... ואין זה מדרכי ההוראה... אשר על כן דרך המלך נלך, לא נטה ימין ושמאל, מדברי מרן ז"ל שקיבלנו הוראותיו".

⁴⁸⁸ שו"ע, או"ח, סימן תרי, סעיף א.

⁴⁸⁹ שם, סעיף ב.

⁴⁹⁰ ברית כהונה, או"ח, מערכת כ, ערך ו. והמנהג להדליק ואחר כך לברך, מכיוון שיום הכיפורים אסור במלאכה, ועיינו בסוף הערך בדבריו.

⁴⁹¹ הרב כלפון מפנה לכף החיים, או"ח, סימן תרי, בסוף אות יב.

⁴⁹² שו"ע, או"ח, סימן תפז, סעיף ד.

⁴⁹³ שם.

⁴⁹⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת פ, ערך יד.

⁴⁹⁵ כף החיים, או"ח, סימן תפז, אות מ.

ומדגיש את חשיבות המנהג ומביא מדברי כף החיים שאדם שמתפלל במקום שבו אין אומרים הלל, עליו לומר ולברך אפילו ביחיד.⁴⁹⁶

3.3.6 סיכום :

הצגנו דוגמאות אחדות בעיקר בנושא שבת, חגים ותפילה, בהן מביא הרב כלפון עדות אישית ולרוב, בצירוף מקור הלכתי כתוב. כמו כן, מצאנו דוגמאות לעדות אישית, אף שההלכה ברורה וידועה בכל הקהילות ואין בהן חידוש. המעניין הוא, אם כן, ערכים בהם הרב כלפון מציין בדברי הפתיחה עדות אישית למנהג הנוהג בגירבה. ניתן לחלק את ההנהגות לשני חלקים: הנהגות שיש להן ביסוס בהלכה, כמו: קידוש בערב שבת או תחילת בניית סוכה במוצאי יום הכיפורים. מאידך, הנהגות המקום שהעדות האישית עומדת במרכז ביסוס המנהג, כגון: אירוח בפסח או מתן צדקה באמירת *זבא לציון*. הצד השווה ביניהם כאמור, הוא השימוש בעדות האישית של הרב כלפון. ייתכן כי השימוש בעדות אישית בא כדי לחזק את המסורת לה רוחש הרב כלפון כבוד גדול וכך הוא נותן לדברים תוקף מחייב יותר. ואולי פרק זה המתייחס לעדות אישית, יש בו גם ממד נוסף: ניסיון להראות את מידת חוסנה הרוחני של הקהילה בגירבה, שהמסגרת המשפחתית והקהילתית שלה איתנה וזאת בשל השמירה הקפדנית של מורשה מדור לדור.

הרב כלפון מדגיש לא אחת כי מנהגי המקום נאמנים למסורת עתיקת היומין של גירבה. פעמים רבות, כאשר הוא מכריע כמנהג, הוא מקפיד למצוא לכך אסמכתא גם במסורת הכתובה ואולי כדי לתת למנהג תוקף נוסף. מטרתו לדעתנו הייתה, לשמר את הקיום החברתי הדתי מפני תרבות ההווה המאיימת על מסורת העבר. בעמדתו זו, נראה כי מלחמתו של הרב כלפון כפולה: שימור מסורת הלכתית, המשקפת גם תמונה וסגנון חברתי. הקפדת האזכור למקורותיו של המנהג, באים לבסס ולחדד את ערכו וחשיבות שימורו כנגד רוחות חדשות, שכנראה מושכות ואף מרשימות את הציבור ואף תלמידי החכמים שבקרבו.

⁴⁹⁶ שם, אות טל.

פרק רביעי: מנהגים ופסיקה מהספרות הקבלית:

בערכים רבים *בברית כהונה* מפנה הרב כלפון למקורות קבליים כמו האר"י, החיד"א, וכף החיים, המצטט רבות מנהגי האר"י. לפני שנדגים את שילובן של הוראות קבליות *בברית כהונה* ושו"ת שואל ונשאל, ראוי להתבונן בשאלת היחס שבין קבלה להלכה. אף שבמבט ראשון מדובר בשתי דיסיפלינות שונות ומקבילות – האחת עוסקת בסמלים ומבט-על ספיריטואלי על המציאות והעולם, והשנייה עוסקת בקונקרטי ובממשי: 'אין לו לדיין אלא מה שענינו ראות'⁴⁹⁷; הרי שבפועל מדובר במערכות המכוננות תפיסה שונה, המובילה למסקנות ופעולות שונות הנגזרות ממנה. ניתן למצוא כמה מקומות, בהם העמדה ה'קבלית' מובילה גם למסקנות מעשיות- מחייבות או מומלצות, אשר לא אחת מערערות ואף סותרות את ההוראה ההלכתית. כך גם להיפך – לא אחת ההלכה והדרכותיה מכוננות גם תפיסת עולם, רוחנית וערכית, המתנגשת עם העולם שמתייצג בתפיסות היסוד של עולם הסוד.

ראשון לכל ספרות הסוד, הוא כמובן ספר הזוהר. חיבור זה נחשב בכל הפזורות כבעל מעמד מכוון וסמכותי ומיוחסות לו סגולות רבות בעיקר בקרב חכמים ספרדים.⁴⁹⁸ חלמיש שחוקר את התפשטות הקבלה בפזורות ישראל על ההנהגות הקבליות כותב:⁴⁹⁹

כאמור, חל מפנה עם הופעת ספר הזוהר, שהשפעתו רב זרועית היא. בספר זה מוצאים אנו לראשונה חתירה ניכרת, ובהיקף עצום, לתת משמעות מיסטית למציאות בכללה, וכמובן לעבודת הקודש – למגע בין אדם לאלוהיו, וממילא גם לביטוי המעשי – הלכה, מנהג, תלמוד תורה ותפילה.

מין בחיבורו "שולחן ערוך" הושפע מספר הזוהר והוא משמש מקור מכריע, אך זאת בעיקר כאשר אין הוראה מפורשת בתלמוד.⁵⁰⁰ פעמים והזוהר משמש כאסמכתא בלבד, ויש מקרים בהם גם הוא נפסקה ההלכה אחרת מעמדתו.⁵⁰¹ חלמיש במחקריו הדגים, כי עמדתו העקרונית החיובית של ר' יוסף קארו כלפי הזוהר, ושילוב הזוהר בפסקי הלכה רבים נתנו גם לחכמים אחרים לגיטמציה

⁴⁹⁷ פראפראזה על דברי התלמוד בבא בתרא, קלא עמוד א ובמקומות נוספים במשמעויות משתנות. וראו בהקשר זה מאמרו של שייך, חיים, עוד על האמת המשפטית, גיליון פרשת שבוע 319 לפרשת נשא, מכללת שערי משפט, תשס"ח.

⁴⁹⁸ הוס, בועז, כזוהר הרקיע - פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים: מכון בן-צבי ומוסד ביאליק, תשס"ח, פרק רביעי עמ' 140 - 178 (להלן: הוס, כזוהר הרקיע).

⁴⁹⁹ חלמיש, משה, "סמכותו ההלכתית של הזוהר", בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל (בעריכת זאב ספראי ואבי שגיאה), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997, עמ' 323, וראו עוד בהרחבה עד סוף הפרק.

⁵⁰⁰ בעניין קבלת דברי קבלה כשאינן דין בתלמוד ראו דברי פוסקים נוספים: שם, עמ' 327 הערות 53-58.

⁵⁰¹ ראו בעניין זה: תמר, דוד, "דינים המיוסדים על הזוהר ועל הקבלה בשו"ע ובבית יוסף", סיני – ירחון לתורה ולמדעי היהדות, קטו (תשנ"ה), עמ' סט-עו.

ללכת אחריו.⁵⁰² אף כי נראה שלא כל הזוהר היה מונח לפני ר' יוסף קארו, לפחות עד השלמת חיבורו *הבית יוסף*, אין ספק כי הוא התייחס בפסיקותיו לעמדות ולהוראות של החיבור יותר מכל פוסק שקדם לו.⁵⁰³ חלמיש משער, כי העובדה שמרן לא הזכיר את ספר הזוהר כאחד המקורות אליהם התייחס ומהם קיבל בהוראותיו, נובעת מסמכותו-המסוייגת לעומת פוסקי ההלכה הראשונים, ומהתפיסה העקרונית שהזוהר בכללו אינו כתוב כספר הלכה והוראותיו אינן מכוונות לציבור הרחב.⁵⁰⁴ לדעת חלמיש, גם בפעמים בהם דברי הזוהר מובאים כמקור, נראה כי ההלכה הייתה נקבעת כך גם ללא הוראת הזוהר, שהובא כ'אסמכתא' ו'תנא דמסייע'.⁵⁰⁵

גם כ"ץ נדרש לשאלת ההשפעה שהיתה לספר הזוהר על ההלכה בכלל ופסיקותיו של ר' יוסף קארו בפרט.⁵⁰⁶ ביחס לאחרון סבור כ"ץ כי דווקא ייחס לזוהר עמדה סמכותית שאינה נותרת רק בגדרי אסמכתא:⁵⁰⁷

לא היה מעצור לר' יוסף קארו מלהשתמש בו לפי נטיותיו הקבליות – במידה שחוש הביקורת ההלכית שלו הירשה זאת. לא זו בלבד שבית יוסף לא נמנע מלהזדקק ל"שיקולים קבליים", אלא בהתאם לעבודתו השיטתית, על פי סקירה מקפת של המקורות, קלט הוא מן הזוהר יותר מכל פוסק אחר לפניו, וכן העניק להוראותיו סמכות מרחיקת לכת יותר משעשו קודמיו.

להלן נתבונן ביחסו של הרב כלפון למקורות הקבליים וננסה להתחקות אחר עמדתו כלפי המקורות הקבליים, וההכרעות המעשיות שהורו.

4.1 הקבלה בג'רבה:

לדברי חלמיש,⁵⁰⁸ העיסוק בקבלה בג'רבה החל רק בשלהי המאה ה-18. הוא מונה את ר' אהרן פרץ⁵⁰⁹ כמחבר הראשון שכתב דברי קבלה בפירושו לתורה *נגדי אהרן*,⁵¹⁰ וכן בחיבור פרשני שכתב

⁵⁰² חלמיש, משה, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תש"ס, עמ' 127 (להלן: חלמיש, הקבלה).

⁵⁰³ שם, עמ' 163.

⁵⁰⁴ שם, עמ' 163–164 ועיין בהערה 19 ו-20.

⁵⁰⁵ שם, 166.

⁵⁰⁶ כ"ץ, הלכה, ראו עמ' 9–13.

⁵⁰⁷ שם, עמ' 68. ראו עוד: הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 158 - 162.

⁵⁰⁸ חלמיש, משה, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה ה"ט"ז – סקירה היסטורית ותרבותית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשס"א, עמ' 83 (להלן: חלמיש, סקירה).

לתלמוד. מני אותו זמן, פרץ מונה כמה וכמה רבנים שכתבו פירושים קבליים בגרבה לאורך השנים וביניהם: חזקיה בנו של ר' אהרון פרץ, ר' נסים הכהן, ר' רחמים חורי, ר' שאול הכהן ובנו ר' משה ועוד.⁵¹¹ חלמיש מונה מספר מצומצם של מי שעסקו בקבלה, עד לתקופתו של הרב כלפון, וכן מוזכרים מספר שירים ופיוטים שהודפסו בגרבה לכבודו של ר' שמעון בר יוחאי כפי שהיה בעוד מקומות בצפון אפריקה.⁵¹² כנקודת ציון משמעותית, חלמיש מצביע על רבי משה בן כליפה עידאן (1842–1895), שרוב ספריו הם בקבלה אך מלבדו לא ניתן לדעתנו ללמוד על עיסוק נרחב בקבלה למרות הרשימה המוצגת של חלמיש ונעסוק בכך לעיל.⁵¹³ חלמיש גם מפנה לחיבור הלולא רבא הכולל סדר לימוד קבלי שיש לאומרו בל"ג בעומר.⁵¹⁴ הספר יצא בכמה מהדורות בגרבה בשנים תרע"ה, תרפ"ט ועוד והשתמשו בו בהילולה שנערכה בבית הכנסת אלגריבה בחארה זגירא, הייתה לשם דבר והמונים עלו לרגל לבית הכנסת ביום לג' בעומר (עד לימינו אלה).

סעדון מציין בסקירתו כי אף שבתוניס רבים פנו לעסוק בקבלה החל מהמחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, הרי שבגרבה ההשפעה של ספרות הסוד ניכרת רק בחיבורים שנכתבו החל מהמאה התשע-עשרה.⁵¹⁵ סלושץ מתאר ביומן המסע שקיים בתחילת המאה ה-20, את רשמיו על יהודי גרבה ויחסם לקבלה:⁵¹⁶

היהודים החרדים רואים כאן בכל מפקד עם סימן רע ומפחדים מפני הפורענות, וכבר נזכר ענין הפחד הזה בספר שמואל ב' לרגל הספר, אשר ציוה לספור דוד המלך, וענשו בצדו. ואין כיהודי גרבה מאמינים בתיפלות, בעין הרע ורוחות ושדים ושאר מרעין בישין. והכהונים ממציאים להם סגולות וקמיעות וסמלים ומלחשים לחשים.

סלושץ אף מתאר את הלומדים קבלה:⁵¹⁷

⁵⁰⁹ נפטר בשנת 1765 ומוצאו מתוניס. היה אב בית דין גרבה. על דמותו כפייטן עיינו אצל יצחק בצלאל (עורך), פעמי מערב – מחקרים על יהדות צפון-אפריקה, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ג, בעיקר עמ' 258-262 (בעמ' 261 מוזכר שנפטר בשנת 1766); אפרים חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים: מאגנס, תשנ"ה, עמ' 280-284.

⁵¹⁰ הודפס בליוורנו בשנת 1806.

⁵¹¹ חלמיש, סקירה, עמ' 83-84.

⁵¹² ראו עוד: חלמיש, הקבלה, עמ' 259-283.

⁵¹³ חלמיש, סקירה, עמ' 84.

⁵¹⁴ שם, עמ' 86-87.

⁵¹⁵ סעדון, תוניסיה, עמ' 112.

⁵¹⁶ סלושץ, האי, עמ' 74.

⁵¹⁷ שם, עמ' 90.

בריוחוק מה ישבה חבורה של מקובלים עוסקים בחכמת הסוד ומתנהגים בחסידות ומהם גם בסיגופים {...} לימודי הקבלה כמו זר נחשבו להם ורק בדור האחרון נטעו בני משפחת עידאן⁵¹⁸ את הנטע הנסתר בבית המדרש בחרה הכבירה.

סלושץ אף מצטט את עדותו של הרב כלפון:⁵¹⁹

דודי רבי יצחק הכהן אמר כי מז"ק (מר זקננו) ר' משה הכהן (בן הגאון הצדיק ר' שאול הכהן) שעליו נאמר: רצה ללמוד קדושה (ר"ל קבלה) טרם הגיע לארבעים והתחיל לומד בסתר וגם לאביו לא הודיע.

בביקורו השני של סלושץ בג'רבה בשנת 1926 הוא מציין:⁵²⁰ "מצאתי מנין של בטלנים קוראים בספר הזוהר – שרובם אינם מבינים את תוכנו". תיאוריו של סלושץ מלמדים כי העיסוק בקבלה אכן לא היה נחלת רבים גם במהלך המאה ה-19, ומעטים מאוד קראו ולמדו ספרות זו.

גם הרב רבינוביץ' בביקורו בג'רבה מתייחס לנושא הקבלה וכותב דברים מפורשים:⁵²¹

שמה ראיתי חיים ממש לפי התלמוד, עם כל ההנהגות, וכל המדות של התלמוד, יהודים עניים, יראים ושלמים, לומדים וצדיקים. חוץ ממשפחה אחת, משפחת איידן [עידאן] שהם המקובלים בה' הידיעה, הם מזניחים וכמעט שונאים את הקבלה והזהר שהשחיתו כל כך את החיים הדתיים של יהודי המזרח ומצטמצמים על תלמוד ופוסקים ובעיקר פוסקים, מפני, כמו שהם אומרים, מגמת התורה היא להראות לנו את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון.

בתיאורו זה אנו למדים על הלך הרוח של תושבי המקום. היחס לקבלה ולזוהר אינו עולה בקנה אחד עם דברי חלמיש כפי שהצגנו לעיל. לא זו בלבד, אלא שהיחס לקבלה ולזוהר כמי "שהשחיתו כל כך את החיים הדתיים של יהודי המזרח", והדברים אינם דעתו של הרב רבינוביץ' אלא תיעוד על פי מה ששמע.

⁵¹⁸ המפורסם מבני משפחתם שעסקו בחכמת הקבלה הוא הרב משה עידאן, שנפטר בגיל 52 בשנת 1884. קהילת ג'רבה אף זכתה בשעתו לביקורו של הרב מסעוד הכהן אלחזאד, שהיה ראש ישיבת המקובלים בית אל שבירושלים. ועיינו אצל סעדון, תוניסיה, עמ' 112-113.

⁵¹⁹ סלושץ, האי, עמ' 94.

⁵²⁰ שם, עמ' 212.

⁵²¹ רבינוביץ', בתוך: יהודה, עמ' תרט.

התמונה העולה, אם כן, היא שהעיסוק בתכני הקבלה הלך והתקבל בגירבה בשלבים מאוחרים וגם זאת בהיקף צר.⁵²² יש לשער כי הסיבה אינה נעוצה בחשיפה מאוחרת לכתבים אלו. מסתבר, שהקשרים בין דפוסי ליורנו וגירבה הנגישו את הכתבים הקבליים לחכמי גירבה, אך בכל זאת עולה הרושם שהעיסוק בהם היה מצומצם ואף מסוייג.

בהתייחסו לרב כלפון, מתאר אותו חלמיש כאחד "מגדולי החכמים, המשיבים והמקובלים בגירבה".⁵²³ על פי התמונה שתצטייר להלן, יש להסתייג מהגדרת הרב כלפון כ"מקובל" כדברי חלמיש, חרף ידיעותיו בקבלה והימצאותה בחיבוריו.

4.2 התייחסו של הרב כלפון לקבלה בכתביו:

4.2.1 הקריאה העממית בזוהר

בכמה מקומות מזכיר הרב כלפון את הקריאה בזוהר, כקריאה ריטואלית בדומה למנהג היום לקרוא תהילים, שאינה עיונית-למדנית. כך לדוגמה, בערך שבת מזכיר הרב כלפון בקצרה את המנהג לומר מאמרי זוהר אחר תפילת מנחה:⁵²⁴

ואח"כ לומדים איזה מאמר מזוה"ק [מזוהר קדוש] ואומרים קדיש דרבנן ומתפללי מנחה וכפי הנראה כך היו נוהגים הראשונים ז"ל.

גם בערך תשעה באב מזכיר הרב כלפון את הנוהג לקרוא בזוהר⁵²⁵:

כשיש מילה ביום תשעה באב נוהגים שבלייל תשעה באב מתקבצים עשרה אנשים בבית היולדת, ולומדים שם הזוהר הכתוב בחק לישראל שהוא מענין תשעה באב.

הרב כלפון לא מציין או מרחיב לגבי התכנים ואופי ה'לימוד', אך כאמור נראה שכוונתו לקריאה רהוטה שאינה עיון והעמקה. באיזכורים אלה, מסתמנת התרחבות המקום שתופס ספר הזוהר

⁵²² יונתן גארב עמד במחקריו על סגנונות שונים של רצפים ומסורות בלימוד הקבלה. הוא הבחין למשל בין 'קבלה המשכית' לבין 'קבלה בלתי-המשכית' (והפרדוקסליות המונחת בלב התיאור האחרון). ראו: יונתן גארב, הקבלה בעת החדשה כתחום מחקר אוטונומי, כרוב – לוס אנג'לס, תשע"ה. דומה, כפי שיתבהר להלן, כי הקבלה אינה מהווה מודל 'חי', חלופי והוליסטי לעמדה ההלכתית, גם כאשר היא הולכת ונפוצה.

⁵²³ חלמיש, סקירה, עמ' 85.

⁵²⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ש, בסוף ערך ד.

⁵²⁵ שם, מערכת ת, ערך מח.

בציבוריות הדתית באי ג'רבה, אך אין בה עדיין כדי לפרנס את היחס לסמכותו של החיבור בעיני הרב כלפון כפוסק.

4.2.2 לימוד הזוהר

שאלה רווחת בנוגע לחכמת הקבלה, נוגעת להיותה תורת-סוד. הלגיטימיות שבעיון פומבי בחכמת הסוד, והיחשפות לתכניה גם בציבור הרחב שאינו יודע-ח"ן, היא סלע מחלוקת לאורך דורות וקבוצות. בשאלה שהפנה אליו בן אחיו מתייחס הרב כלפון לסייג הרווח, שאין ללמוד חכמה זו קודם הנישואין: ⁵²⁶ "אם יכול ללמוד חכמת הקבלה גם שהוא פנוי". עיון בתשובה מלמד, שלפחות בעיני עצמו, לא היה הרב בא-סמכא בענייני הסוד, ובוודאי שלא 'מקובל' כהגדרתו של חלמיש. הוא מציע לשואל, שהיה עיוור, להפנות שאלתו לחכמי ישיבת בית אל המקובלים. בתשובתו, הרב מביע הסתייגות משני טעמים – החשש הקרוב לטעות, וכן הסחת הדעת מלימוד התלמוד וההלכה: ⁵²⁷

והשכל הישר והנסיון עדים נאמנים לזה שכל מי שאינו מעיין גמור גם למודו בקבלה לא יהיה ישר ואמתי ובקל יבא לידי כמה שגיאות... גם זאת אודיעו כי גם אם יסכימו חכמי בית אל ושער השמים להתיר לו עכ"פ [על כל פנים] לא מפני זה יסיח דעתו מלמוד העיון בש"ס והפוסקים והדרש.

ההתייחסות לאפשרות-לטעות כאשר לומדים קבלה קודם ההכנה הראויה נמצאת גם בפירושו למשנה: *ברית אבות*. הרב כלפון מזכיר סיפור ששמע מבן דודו אודות החכם רבי משה הכהן, שהחל להשיב שלא כעניין וכהלכה, אחרי שהתעקש ללמוד קבלה קודם הגיעו לגיל 40. ⁵²⁸ אולם, מנימוקו הכפול של הרב כלפון בתשובה, עולה כי אין כאן רק חשש מסילוף המשמעות אלא גם קביעה היררכית המעמידה את לימוד ההלכה והתלמוד מעל העיסוק בחכמת הסוד. ⁵²⁹

⁵²⁶ שם, מערכת ל, ערך כ.

⁵²⁷ שם.

⁵²⁸ פירוש על מסכת פרקי אבות – פרק ה משנה כא ד"ה: "בן ארבעים לבינה".

⁵²⁹ בנושא ההסתייגות מלימוד קבלה ראו עוד: הוס, כזוהר הרקיע, פרק שמיני וראו הערה מספר 1 בעמ' 359 ואולי הדברים ראויים גם לדעת הרב כלפון.

4.2.3 הקבלה בשיקול ההלכתי

חרף הסתייגותו וזהירותו של הרב כלפון ביחסו לתורת הסוד, עדיין שמור לה מקום משמעותי בפסקיו. הדברים אמורים בייחוד כלפי ההוראות היוצאות מבית מדרשו של האר"י.⁵³⁰ יש לציין עם זאת, כי באופן שיטתי בתשובותיו *בברית כהונה*, מציין הרב כלפון קודם את דעותיהם של מרן או הרמ"א, כשרק לאחר מכן מובאים דברי החיד"א⁵³¹ ודברי כף החיים⁵³² המתייחסים למנהג האר"י. נציין לכמה דוגמאות בהם הביא להלכה את הוראות האר"י ובית מדרשו:

א) בימי בין המצרים נהגו בג'רבה כדברי הרמ"א, שאין מתגלחים ומסתפרים עד לאחר ט' באב. לאחר שציין את המקור לכך בדברי הרמ"א כתב הרב כלפון:⁵³³ "ועי' לה' [להרב] כף החיים ז"ל אות פ' שכן היה נוהג רבינו האר"י ז"ל". ובערך עומר כותב הרב כלפון:⁵³⁴

מנהגינו פה אי ג'רבה יע"א שלא ישאו נשים מחג הפסח עד חג שבועות כמו בתספורת. וט' {והטעם} לזה נר' {נראה} דרבני עירנו הראשונים סוברים... שהטעם של רבינו האר"י ז"ל בתספורת שייך גם בנישואין.

מאופי הדיון בפסק זה, ניתן לראות כיצד תופס האר"י מקום כאינסטנציה הלכתית, כמו גם בהתקבלותו בקרב מסורת הפסיקה באי.

ב) לדעת הרבה מהפוסקים הראשונים, יש להשתדל ולהקדים את ברכת הלבנה קרוב למועד הופעתה הראשון בחודש. דעות אחרות מעדיפות את היום השלישי בחודש כיוון שזה הזמן שבו הלבנה כבר ניכרת יותר. אולם, כמה מגדולי המקובלים ובראשם והאר"י, הורו לנהוג כדעה המצדדת להמתין עד לשביעי בחודש, שאז כבר ניתן ליהנות מאור הלבנה. הרב כלפון מורה להלכה את המנהג המבוסס על דעת הקבלה:⁵³⁵

וכ"כ מרן ז"ל סי' תכ"ו ס"ד וכ"כ החיד"א במורה באצבע דיני ר"ח אות ט' והוא ע"פ הקבלה כמ"ש הכה"ח [הרב כף החיים] שם אות ס"א.

⁵³⁰ האר"י, ר' יצחק לוריא אשכנזי, מורם ורבים של כל המקובלים (1534-1572). על מעמדו של האר"י כפוסק עיינו אצל חלמיש, הקבלה, עמ' 180-204.

⁵³¹ הרב כלפון מזכיר אותו לדוגמה במקורות הבאים בברית כהונה, או"ח: מערכת א, ערך ו; מערכת ב, ערכים ט ו-י; מערכת ו, ערך ג; מערכת ח, ערכים יד ו-יז; מערכת י, ערך ג; מערכת כ, ערך יד; מערכת ס, ערך י; מערכת ק, ערך טו; מערכת ר, ערכים ז ו-כא; מערכת ש, ערכים י ו-יז.

⁵³² הרב כלפון מזכיר אותו לדוגמה גם במערכת ב, ערך כז; מערכת ז, ערך א; מערכת ט, ערך ד; מערכת כ, ערך א; מערכת פ, ערך כח.

⁵³³ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך יב.

⁵³⁴ שם, מערכת ע, ערך טז.

⁵³⁵ שם, מערכת ב, ערך כג.

אמנם, כאמור כאן גם מרן עצמו נקט כדעת המקובלים, כך שכאן הפסיקה אכן עולה בקנה אחד גם עם הכרעת הפסיקה ההלכתית שאינה נורמטיבית.

ג) כחלק מסדר ההכנה לתפילה בשחרית, נהגו לומר בגירבה לאחר ברכות השחר, את תפילת "ותתפלל חנה". אף שגם כאן המנהג קיים גם בהוראת השולחן ערוך, ואין כאן עדות לעיקרון הפסיקה, עדיין יש לציין שהרב כלפון מצרף לרשימת המקורות למנהג גם את הוראת האר"י:⁵³⁶

וכ"כ ה' כף החיים אות ח"ן שכ"ד [שכן דעת] מרן וכ"כ הרמב"ם וע' לה' הנז' סי' וא"ו אות ס' שכן דעת רבינו האר"י ז"ל.

ד) בתפילת מנחה נהגו בגירבה לומר חזרת שליח ציבור כמו בתפילת שחרית, שלא כמו בכמה פזורות אחרות. ומציין הרב כלפון:⁵³⁷

וכמ"ש ה' כף החיים ז"ל סי' רל"ד אות ה' שכ"כ הטור והרמב"ם והכלבו ושכן היה נוהג האר"י ז"ל ולכן נתפשט המנהג הנז' עכשיו גם בין הספרדים ע"ש.

ה) סדר הכיוונים הנהוג בגירבה לנענוע הלולב בחג סוכות דומה למובא בדברי האר"י. וכתב הרב כלפון:⁵³⁸

דהמנהג הנכון הוא מה שנהגו העולם ע"פ דברי רבינו האר"י ז"ל כמ"ש בשער הכונות לעשות ג' הולכות וג' הובאות לכל רוח. ופה עושים ג"פ [ג' פעמים] הולכה וג"פ הובאה בשל מזרח במעלה, וכן במטה. וע' עוד לו שם אות ק"ג דמנהג עיה"ק [עיר הקודש] ירושלים הוא עפ"ד רבינו האר"י.

ו) על סידור הקערה בליל הסדר כותב הרב כלפון בקצרה:⁵³⁹

"סדר הקערה בליל פסח הנהוג פה הוא כסדר רבינו האר"י ז"ל".

עיון בדוגמאות לעיל, מלמד כי הרב כלפון אינו מהסס להצביע על המקורות הקבליים, בעיקר של האר"י, כמבססות ומכריעות מנהג. אמנם, כאמור, מקרים אלה מצביעים על מנהגים בלבד, כאשר

⁵³⁶ שם, מערכת ו, ערך א.

⁵³⁷ שם, מערכת מ, ערך ג.

⁵³⁸ שם, מערכת ל, ערך ה.

⁵³⁹ שם, מערכת פ, ערך יז.

ברוב המקרים אין בכך סתירה על הוראת ההלכה. עמדה עקרונית של הרב כלפון בנוגע להיררכית הפסיקה, מובאת בעיונו הנוגע לברכת "שעשה לי כל צרכי" בט' באב.⁵⁴⁰

דעתו דאין לברך נראה טעמו דנמשך אחרי דברי האר"י ז"ל. ולדין דקיי"ל כדברי הרדב"ז [ר' דוד בן זמרא] ז"ל דכי פליגי הקבלה והפשט נקטינן כהפשט [וכשיש מחלוקת בין הקבלה לפשט ההלכה, פוסקים כפי הפשט] ולכן מברכין... ומה שהחיד"א ז"ל כתב דאין לברך נראה משום דהוא ז"ל נהג ללכת אחרי דברי הקבלה.

כאן הדברים אמורים מפורשות, כאשר הרב כלפון אינו מקבל את דעת הקבלה ומכריע על פי 'הפשט'. זאת, כפי שראינו, בניגוד למקרים בהם הצליח לשלב ולמצע בין עמדת ה'פשט' והקבלה, שאז נטה להיענות להוראות תורת הסוד. הדברים נכתבים מפורשות גם בסיכום של הרב כלפון בעניין הנחת תפילין לאיטר יד ימינו:⁵⁴¹

ועוד דכיון דהוראה זו לעושה שאר מעשיו בימין והכתיבה בשמאל או להפך בין ל"א [יש אומרים] קמא בין ל"א בתרא הא מיהא אחד מהם נקרא איטר, א"כ [אם כן] הו"ל כאלו הקבלה חולקת על שניהם ולא שייך לומר בזה הקבלה מכרעת בפלוגתא.

הרב כלפון מבהיר כאן, שגם כאשר הקבלה מציעה עמדת מיצוע בין דעות הלכתיות – אין לקבלה כעין 'הוראת פשרה'. הקבלה יכולה לתמוך בעמדה הלכתית, ולעיתים אף לצמצם מעט את היקפה (כמו בשאלת מועד אמירת ברכת הלבנה), אך אין בסמכותה בכדי להציע עמדה משלבת בין עמדות הלכתיות מקוטבות.

לבסוף, נציין תשובה נוספת העוסקת בפער בין עמדת ההלכה לבין תורת הסוד. בשאלה בעניין אכילה לפני בוא הדיינים לבית הוועד,⁵⁴² כותב הרב כלפון שלדברי הזהר יש להחמיר ולא לאכול. על פי מהלך הפסיקה שהתוונו לאורך הפרק, היה מקום להניח כי הרב כלפון יורה כדעת הקבלה, היות ואין כאן סתירה מהותית אלא רק צמצום העומד בגדרי ההלכה. חרף זאת, הרב כלפון אינו פוסק כדעת הקבלה והוא מחווה דעתו להתיר:⁵⁴³ "אך נראה לי דאין זה רק מתורת החסידות וחומרא בעלמא ולא דינא", ולדעתו מותר להם לטעום דבר מה.

⁵⁴⁰ שם, מערכת ת, ערך מז.

⁵⁴¹ שם, מערכת א, ערך ב.

⁵⁴² שואל ונשאל, חלק ה, חושן משפט סימן לט.

⁵⁴³ שם.

לפנינו אם כן עקרון נוסף – גם כאשר אין סתירה בין היפשטי לקבלה, והוראת הקבלה נכנסת בגדרי ההלכה, אין זה אומר קטגורית שיש לקבל את עמדת הקבלה. ההכרה בקבלה כמשקפת יתורת חסידות, מובילה שלא לקבלה כהוראה-לכל. דומה, שהרב כלפון מצביע כאן על גישת פסיקה עקרונית, הרואה גם בצמצום משמעותי של החיים, כעמדה הלכתית הגובה מחירים ומשקפת עמדות, שלעיתים עומדות בסתירה 'השקפתית' עם העמדה היפשטית וממילא אין לקבלה להוראה.

4.3 סיכום:

לאור האמור לעיל, ניתן לראות כי כתיבתו של הרב כלפון אינה נעדרת התייחסות לתורת הסוד. הרב מציין מקורות קבליים לתמיכה, מצטט אותם ואף פוסק כמותם. בערכים רבים הרב כלפון מציין את מנהג האר"י או החיד"א כשהוא מעניק להם משקל כמקור מסייע וכאסמכתא. פעמים רבות מעדיף הרב כלפון מקור הלכתי כתוב אחר, שאינו קבלי, ורק לאחר מכן מביא גם מקור קבלי. עם זאת, כאשר מדובר בעמדה שאינה מתיישבת עם ההלכה, הרב כלפון נוקט כשיטת הפשט. יתרה מזאת, גם כאשר העמדה הקבלית מסתדרת באופן מעשי עם הפשט, אך מצמצמת ומחמירה באופן שנראה משמעותי, גם אז מתקבלת עמדת הפשט ונראה כי גם בכך רואה הרב כלפון 'מחלוקת', אם לא מעשית אזי רעיונית ועקרונית.

פרק חמישי: התמודדותו של הרב כלפון עם תופעת החילון בג'רבה

כפי שתיארנו לעיל, ג'רבה בימי הרב כלפון מצטיירת כעיר של חכמה ויראה – קיבוץ משמעותי של תלמידי חכמים, מרכז של הדפסת ספרי קודש והנהגה דתית משמעותית ודומיננטית. עם זאת, מכמה וכמה מקומות בכתביו של הרב כלפון עולה תמונה מורכבת יותר, המצביעה על התמודדותו עם תופעות ותהליכים של ריחוק מנאמנות להלכה או לערכיה.

כדוגמה, נוכל ללמוד על תמונת המצב מתשובתו לשאלה האם לאפשר קיומם של שני מניינים באותו בית כנסת בשבת. בערך זה קובע הרב כלפון שאין לאפשר קיום מניינים במקביל (למעט מקרים בהם אולם בית הכנסת צר מהכיל), אלא רק כאשר כבר נסתיים המניין המוקדם ויש מניין אנשים המצדיק מניין נוסף באותו בית כנסת. עם זאת, הרב כלפון מזהיר מפני חשש שיכול להיווצר מקיום שני מניינים:⁵⁴⁴

אך יש ליתן לב אולי ע"י היות ב' תפלות ימשך איזה קלקולים בדת כמו חסרון תפלה, חלול שבת, שכרות וכיו"ב, ועל אלה ישימו לב.

הדברים מלמדים כי המציאות הדתית מורכבת ואינה מלמדת בהכרח על קהילה הומוגנית ושמרנית מבחינה דתית באופן גורף. דברים דומים ובעלי משנה תוקף כותב הרב כלפון כאשר נשאל על קיום מניין מוקדם בשבת בבית מדרש שרצו להופכו גם לבית כנסת:⁵⁴⁵

אם כוונת הרוצים לחדש זוית מרחבת בית הכנסת זו שהיתה בית המדרש לשם בית הכנסת, למען יתפללו בה בחפזון ובבקר השכם, ביום שבת קודש בני הדור החדש ולשובב אחר כך בשווקים וברחובות וכיוצא, דיש לעמוד נגד זה בכל עז ותעצומה, לבל תפרח תקלה זאת ויקשה מאד אחר כך לתקן.

בשני המקורות, ניכר כי שיקוליו של הרב כלפון אינם נשענים על ההלכה גרידא, אלא גם על התרשמותו שהשאלות מבטאות התרופפות במחויבות לעצם שמירת השבת ואף לרוח ההתכנסות והקדושה המאפיינת אותה. נראה לשער, כי השתייה לשכרות, ושיטוט ברחובות שמעבר לקהילה, מהווים כבר תופעה שיש להתמודד עמה.

⁵⁴⁴ ברית כהונה, או"ח, מערכת ב, ערך ח.

⁵⁴⁵ שואל ונשאל, חלק ג או"ח, סימן קסז.

כפי הנראה, גם חוסר הסידורים ובעיקר מספר התושבים שאינם יודעים לקרוא מלמדים על מציאות לוקה בחסר, והרב כותב על כך בעניין תפילת החזן בקול רם בשבת ראש חודש: ⁵⁴⁶ "וכדי שמי שאין בידו סידור תפלה יתפלל לאט לאט עם השיץ ולא יטעו".

דברים מפורשים הנוגעים להידרדרות בשמירת השבת, אנו מוצאים בספרו של הרב כלפון 'תורה וחיים'. ⁵⁴⁷ הרב מאריך שם בחשיבות שיש בחינוך ההורים את ילדיהם לשמירת השבת ונאמנות לערכיה. ⁵⁴⁸ בקריאתו לחינוך ותוכחה כלפי הדור הצעיר, הוא גם מאבחן את מניעיהם של אלה הנוטים משמירת השבת: ⁵⁴⁹

בעונותינו הרבים רבו מחללי שבתות בזמננו, ולא זכרו את אשר הזהירה תורתנו הקדושה בכמה וכמה מקומות לשמור את השבת מחללו. וסיבת זה, ההתבוללות עם העמים רח"ל. וחושבים הטפשים האוילים האלה כי בחללם את השבת כמו העמים, יהיו נושאים חן וחסד לפני האומות...

אם כן, כמניע ראשוני לחילול השבת מוצא הרב את הניסיון להידמות ולהתקרב אל גויי העיר. תכלית זו, סובר הרב, לא רק שהיא מגונה אלא גם אינה מעשית ואף מסוכנת: ⁵⁵⁰ "כי כל כמה שהם מתקרבים להם, בעיני ההמון מהאומות רע ומר, ומוסיפים שנאה על שנאה". לאורך כל דבריו, מבהיר הרב כי יש להתייחס לצעירים מתוך הכרה בכך שהם מתמודדים עם השפעה גוברת והולכת של התרבות הלא-יהודית. ⁵⁵¹ האחריות למציאות זו אינה רובצת על כתפי הנערים הסוררים, אלא מתחילה בהורים: ⁵⁵² "אשר לא השגילו על צאצאיהם לחנכם חינוך דתי".

מניע נוסף לחילול השבת, עליו מצביע הרב כלפון הוא לשם הפרנסה: ⁵⁵³

ויש אשר יאמרו כי העוני הוא הסיבה לזה, ולו חכמו ישכילו כי ה' מוריש ומעשיר, ורבים וכן שלמים בתורה ובמצוה והמה עשירים מופלגים, ויש אשר המה מחללי שבתות והמה עניים מרודים. והיה להם לקיים את התורה וסוף כל סוף יזכו לקיים את התורה מעושר

⁵⁴⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת ק, ערך ז.

⁵⁴⁷ תורה וחיים ב' חלקים. מחולק עפ"י סדר האותיות אל"ף-בי"ת. עוסק במוסר ומידות, עצות ודעות. הרב כלפון כותב בהקדמת לחיבור זה כי הוא לקט של: "פתיתי ניירות ופעם בספר רשום, פעם בקצרה ופעם בארוכה... וחלקתים לשני חלקים, בהראשון שמתו כל אשר בו יותר תועלת להעיר ולעורר לב הקורא לאיזה מידה טובה ודעה ישרה...".

⁵⁴⁸ שם, מערכת ש, סעיף א.

⁵⁴⁹ שם, סעיף ב.

⁵⁵⁰ שם.

⁵⁵¹ שם, עמ' רמב.

⁵⁵² שם.

⁵⁵³ שם.

כדברי התנא באבות. ויש אשר הם עשירים וחסים על רוב עבודתם ונראה להם כהפסד גדול לשבות ממלאכתם ועבודתם, והמה בחשכה יתהלכו.

סיבת הפרנסה כוללת את העניים והעשירים וכל אחד מסיבתו הוא. הרב כלפון ממשיך לתאר את הדור וההתמודדות איתו:⁵⁵⁴

בזמנינו זה בעונות הרבים, רבים מאשר חונכו על ברכי זרים שלחו ידם בקודש ויחללו את השבת קודש במלאכה ובמסחר. באמרם כי זה חיות ואי אפשר לעמוד בלא זה וכיוצא... ולכן כל אחד שטעה ישוב מדרכו ובוזה נהיה לשומרי מצות ה'.

גם בתיאוריו של נחום סלושץ הוא מצביע על שני גורמים בעזיבת המסורת בקרב הצעירים – מלחמת הקיום, והנטייה אחר התרבות הכללית ה'מעודכנת'. וכך כתב על תושבי המקום:⁵⁵⁵

ואולם מאחורי החכמים ופרחי התורה המיוחסים נמצא המון הולך חשכים ולפעמים גם תועה מדרכי המוסר. המלחמה בעד הקיום ומנהגי-התפל אוכלים אותם מכל עברים, ואינם שמים אל לב, כי בהמיר ארץ ע"י תנאי השלטון הצרפתי צריכים גם תנאי החיים הפנימיים להשתנות ולהסתגל לדרישות דורותינו.

סלושץ, שאינו מסתיר את ביקורתו-האישית כלפי ההנהגה הדתית, מצביע על החדירה של התרבות הצרפתית, לצד קשיי הקיום והפרנסה, כגורמים עיקריים להתרופפות הנאמנות לדת בקרב הדור הצעיר. לשיטתו, שומה היה על ההנהגה הדתית להכיר בשינוי התרבות והרוחות, ולהגיב כלפיה. אמנם, לפחות מכתבי הרב כלפון ניכר כי הוא מכיר בשינויים שמתחוללים סביב, ואף בקושי הגדול של הצעירים להתמודד עם פיתויי הזמן – ומתוך הכרה מפוכחת זו הוא מנסה להתוות דרך שיש בה מן האמפתיה וההבנה, לצד נחרצות וחיזוק היסודות והשגרות של הקהילה שומרת-ההלכה.

5.1 שבת - הנהגות ותקנות:

תמונת המצב בנוגע לשמירת ההלכה והשבת, עולה גם ממנהגים שהרב מקפיד לחזק ולבצר כ'סייגי ציבורי. המאמץ להקפיד על צביונה של השבת, עולה למשל מהמנהג הג'רבאי שמוזכר הרב, הנשען על מסורת עתיקת יומין:⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ שם, סעיף ג.

⁵⁵⁵ סלושץ, הכהנים, עמ' יז.

נוהגים פה בערב שבת קודש לתקוע תשר"ת תש"ת תר"ת שני פעמים. פעם ראשונה כדי שימנעו הקהל מהמשא והמתן ולסגור החנויות, ופעם שנית אחר זה בשיעור מה להודיע לקהל להדליק נרות שבת. וכן נוהגים למנות איש אחד בשכירות מכיס הציבור להיות סובב בשוק של אלחארה אלכבירה לעורר בעלי החנויות לסגור, ומתחיל בזה מעת ששומע התקיעות הראשונות. ומנהג זה יסודתו בהררי קודש כמו שכתב מרן...

מרן אכן מזכיר את עניין תקיעות השופר,⁵⁵⁷ יתכן שגם כאמצעי להתעוררות הרגש מעבר לפונקציה הטכנית, אך מינוי אדם בשכר שמומן על ידי הקהילה שתפקידו להסתובב ולהודיע על כניסת השבת, אינו מוזכר אצל מרן ונראה כי הייתה לכך חשיבות רבה.

מנהג יפה שחזק הרב, נוגעת להתנהלות ביום השבת עצמו. לאחר סעודת השבת בבוקר, היו אוספים את הילדים כדי למצוא להם מסגרת חינוכית לבל יסתובבו וילמדו דברים אסורים. הרב כלפון החושש ממה שיראו, כותב:⁵⁵⁸

רוב המלמדי תינוקות מרביצי תורה הי"ו נוהגים לבוא לבהכ"נ אשר שם מלמדים בשאר ימות השבוע אחר סעודת הבוקר והלאה הם והתינוקות ולומדים אצל רבם עד איזה שעות אחר חצות. והוא מנהג יפה וכשר. כי מלבד שהם עוסקים בתורה אשר אין קץ לערכה וכמאז"ל ותלמוד תורה כנגד כולם. עוד בה כי בזה שומרים התינוקות מכמה נזקים גופניים ונפשיים הבאים ע"י היותם סובבים בשווקים וברחובות בלתי אימת רבם עליהם, וכן נפגעים בכמה קלקולים ומידות רעות מאיזה בני אדם אשר אין יראת ה' על פניהם. ולכן החובה והמצווה לשמור על זה. וכל המזכה את הרבים זכות הרבים תלוי בו.

מלבד היות המנהג "יפה וכשר", מציין הרב כי בדרך זו מתקיימת פעילות מניעה. עצם המסגרת הלימודית בשבת מונעת שיטוט ילדים או נערים ועל ידי כך מונעים מהם להיגרר אחרי "קלקולים ומידות רעות".

5.2 מחללי שבת בפסיקת הרב כלפון:

העולה מהתמונה שמשורטטת מתוך כתבי הרב, היא של קהילה ההולכת ונפרמת באדיקותה ושמירת צביונה הדתי. היחס למחללי השבת הוא אמביוולנטי – ונע בין הכרה בקושי להתמודד עם

⁵⁵⁶ ברית כהונה, או"ח, מערכת ש' ערך א'.

⁵⁵⁷ שו"ע, או"ח, רנו סימן א.

⁵⁵⁸ ברית כהונה, או"ח, מערכת ש', ערך ה'.

פיתויי העיתים לבין הרצון לבצר את הקהילה הדתית גם במחיר של דה-לגיטימציה למעשי הבנים. כך למשל עולה בתשובה העוסקת בדינו של יין שהגיע מתחת ידיו של מחלל שבת, וההתלבטות האם להגדירו כ'יין נסד':⁵⁵⁹

בזמננו בעוונות הרבים נמצא באיזה מקומות מאחינו אשר גדלו על ברכי האומות ולמדו את לשונם ומעשיהם הרימו יד בשבת קודש ומחללים את השבת קדש באופנים שונים מהם שנראה להם שאין זו מלאכה וחילול שבת רק חומרות וזהירות, ומהם שיודעים שזו מלאכה ואומרים כי אי אפשר להם לחיות בלתי מלאכת שבת דאינם נשכרים לבעלי המלאכה, ומהם נתפשים לצבוא צבא ולעבודת המלך ומוכרחים הם בכמה פעמים לחלל שבתות, ומהם נזהרים בעת שהיכולת בידיהם לבלתי חלל ומהם שאין נזהרים כי ההרגל נעשה להם הדבר כהיתר כי לא ידעו חומר שבת ומהם שיודעים ומחללים, באופן כי הצד השווה שבהם שיש מהם מחללי שבת לתיאבון להתדמות או ליהנות וכדומה, ויש שנראה לו שאין איסור ויש שכופר ובוט.

מתשובה זו עולה תמונה מורכבת עוד יותר בעמדותיהם של מחללי השבת, ומניעיהם. בשאלה מוצגות הנמקות שונות ומגוונות כלפי הטענה והביקורת על חילול השבת. טענה אחת מתווכחת בכלל עם הנחות היסוד: "שאיין זו מלאכה וחילול שבת רק חומרות וזהירות", דהיינו: אנחנו שומרים שבת ומה שטוענים שמעשינו הם חילול שבת מעשים אלו הינם חומרות ואין לטעון שזה חילול שבת. טענה אחרת אותה כבר ראינו לעיל מתייחסת לכורח – "שיודעים שזו מלאכה ואומרים כי אי אפשר להם לחיות בלתי מלאכת שבת דאינם נשכרים לבעלי המלאכה". כלומר, אכן אנחנו מודעים שאנו מחללים שבת, אך מחויבים אנו לצורכי פרנסה לעבוד בשבת, שאם לא כן, לא ישכרו אותנו לעבודה. או "נתפשים לצבוא צבא ולעבודת המלך ומוכרחים הם בכמה פעמים לחלל שבתות", וסיבה זו נחשבת למחלל שבת באונס בשל גיוס לצבא או כעובדים לעבודת המלך.

סיבה נוספת ושונה לחלוטין היא בכך שמדובר ב'תינוקות שנשבו' – "שאיין נזהרים כי ההרגל נעשה להם הדבר כהיתר כי לא ידעו חומר שבת", הווי אומר: הנזהרים למחלל שבת או שמחללים אך בשל ההרגל נראה להם כדבר מותר ואין זה מתוך כוונה תחילה לחלל שבת ועוד.⁵⁶⁰ עיון בתשובת

⁵⁵⁹ שואל ונשאל, חלק ד יו"ד, סימן עא.

⁵⁶⁰ מוטי ארד, שבחן את סוגיית חילול השבת בפרהסיא בתקופה התלמודית, נדרש לאפשרויות השונות בהן ניתן להבין את משמעות המושג 'פרהסיא' והשלכתו ההלכתית והמוסרית: האם מדובר במעשה מתריס, או שהשיקול כאן הוא חינוכי כלפי הרואים, ועוד. ראו: ארד, מוטי, מחלל שבת בפרהסיא: מונח תלמודי ומשמעותו ההיסטורית, ניו

הרב כלפון מלמד כי הוא אכן מבחין ומחלק בין המניעים השונים לחילול השבת, ואינו כולל את כל התופעות תחת קטגוריית 'מחללי שבת' ההלכתית. כלפי אלה שגדלו בין הגויים כותב הרב כלפון שחסרון הידע האלמנטרי שלהם כלפי שבת והלכותיה, מגדיר אותם לא כמחללים במזיד אלא כאנוסים. כך פוסק הרב כלפון גם לגבי מי שמחויב לחלל שבת למלכות:⁵⁶¹

וכן לאותם האנוסים מצד המלכות או שעל ידי הרגלם טועים וחושבים להיתר גמור, די ש מקום להיתר יינם ומגעם.

הרב מתייחס גם לקבוצה הבאה וחותרם את דבריו עם פתח להקל ולא לאסור יינם:⁵⁶²

אך מהם דכמעט כפרו בשבת והוא לדידהו כחול אם מחסרון יראת ה' אם מחמת שחושבים שאי אפשר לחיות בלאו הכי צריך עיון לדינא.

לדעתנו, צמד המילים "צריך עיון" החותרים את תשובת הרב, מרמזים על מרחב גמישות שמגמתו מציאת נסיבות מקילות על מנת שלא לפסוק לאסור את היין. למרות שחילול השבת בקבוצה זו נובע מחוסר אמונה או מתוך מחשבה, שלא ניתן לחיות חיי מודרנה ללא חילול שבת, בכל זאת הרב כלפון לא פוסק באופן חד משמעי. בהמשך התשובה מסייג הרב כלפון את הדברים שראה בדברי מרן בבית יוסף, שמחלל שבת בפרהסיא יינו יין נסך. לדעתו, טעם הנסך לא שייך לגבי ישראל וכל האיסור נובע משום קנס כפי שמובא אצל החתם סופר. עמדה מקלה זו, מלמדת על תפיסת המציאות של הרב המחייבת גמישות קיצונית כדי לאפשר ולקיים את הקהילה הג'רבאית כולה כאחת.

ראוי לתת את הדעת לתשובה נוספת של הרב לשאלה דומה⁵⁶³ "ישראל המחלל שבתות בפרהסיא מהו דין יינו ומגעו ביין"? הרב פותח במובאות מגדולי הפסקים ומסיק:⁵⁶⁴

אך לעני"ד נראה דהדבר פשוט להתיר בהנאה דבודאי הישראלים שמחללים שבתות גם בפרהסיא אינו רק משום חסרון ידיעה שחונכו על ברכי זרים בלמודי לשונם ושפתם וכתבתם וכמעט הם דומים לתינוק הנשבה בין הגוים, דהגם דהם גדולים קטנים [הם] בידיעתם שבעה"ר (בעוונותנו הרבים) יש מהם הרבה שאינם מכירים אף אותיות התורה

יורק תשס"ט, שער שני. וראו גם: רוזן-צבי, ישי, "היה המעמיקים מה' לסתיר עצה": עיון בתוספתא, סוטה ג, ה', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 367–402.

⁵⁶¹ שואל ונשאל, חלק ד, יו"ד, סימן עא.

⁵⁶² שם.

⁵⁶³ שם, ח"ג סימן רטז.

⁵⁶⁴ שם.

וכ"ש (וכל שכן) לקרא וכ"ש להבין אבל בדברים שיש להם ידיעה הם נזהרים כשאר ישראל גמורים. ומעתה נלע"ד לומר עוד דכיון דכל עיקר איסור יין של ישמעאלים בשתיה אינו רק משום חתנות דהרי משום ניסוך ליכא דאינם עע"ז {...} אם כן בישראל גמור שמחלל שבת בפרהסיא שלא נמצא כלל מי שהזהיר ולא מי שאסר לתת לו בתו או ליקח את בתו ואין כאן איסור חתנות אם כן גם בשתיה יהיה מותר.

אם כן, 'גמישותו' ההלכתית אינה נוגעת רק להלכות 'יין נסך' אלא באופן רחב יותר הוא מזהה אותם כ'יתינוקות שנשבו לעניין שבת'. דהיינו, אין בשמירתם על הלכות אחרות בכדי ללמד על כך שמדובר בעשייה במזיד – המצב החברתי והתרבותי הופך אותם לכעין-אנוסים לגבי הלכות שנידושו ונתקלקלו במרחב הציבורי, ושבת בראשן.⁵⁶⁵

הכרעתו של הרב להקל ביין שנגע בו מחלל שבת, נשענת אם כן על התפיסה ההלכתית המרחיקה אותם פורמלית מנאמנותם ההלכתית. להגדרה זו ישנן גם השלכות לחומרא. הספקות והקשיים בנושא כשרות ושחיטה לגבי מחללי שבת היו רבים והעסיקו רבות את רבני ג'רבה ולכן הרב כלפון מזכיר את התקנה הבאה למנוע ספקות:⁵⁶⁶

ובאמת לפי המסופר כי יש ויש אנשים אשר ע"פ מעשיהם והנהגותיהם הם מאבדים נאמנותם ע"פ הדין. ע"כ הסכמנו החותמים למטה להודיע זה לרבים כי מי שאין בידו מכתב תעודה על הכשרו ונאמנותו אינו בחזקת נאמן וכשר.

"תעודת הכשרות" לשוחטים, מנקרים, מבשלים ומוכרי היין באה לעזור לרבני המקום למנוע השפעות שליליות ולאכוף את ההלכה המחייבת הקפדה על שמירת שבת. דברים אלו עשויים לקבל משמעות גדולה יותר על רקע תופעת החילון, ההשפעות החיצוניות שחדרו לג'רבה והצורך לאכוף את ההלכה.⁵⁶⁷

⁵⁶⁵ תמונת ראי לעמדה זו, המתעקשת להמשיך ולשייך גם את החוטא, ניתן למצוא בתמונה המצטיירת ממחקריו של ליברמן אודות אנשי קומראן, אשר בה מעשה חטא שכזה מתפרש כביטוי לפרידה (אם בכוונה אם כתוצאה ישירה): "a member of the Havurah who relapsed into his former practices is never admitted again to the Havurah", ראו: Saul Liberman, "The discipline in the so-called Dead Sea Manual of Discipline" Journal of Biblical Literature, Vol. 71, No. 4 (Dec., 1952), pp. 199-206

⁵⁶⁶ ברית כהונה, יו"ד, מערכת ת, ערך יט.

⁵⁶⁷ דיון רלוונטי, עם מאפיינים הפוכים – המתארים חברה הנשענת באופן נחרץ על המסורת הנהוגה וההרחקה מיין הגויים כ'טאבו' – ניתן למצוא בחיבורו של חיים סולוביצ'יק 'יינם'. דיונו אמנם נסוב על יין גויים, ובאשכנז, אך הסוגיה בלולה גם שם בשאלות של קירבה או היבדלות. עיינו למשל תשובתו המובאת בגוף הספר לביקורת של אלימלך אליוט הורוביץ: חיים סולוביצ'יק, יינם: סחר ביינם של גוים – על גלגולה של הלכה בחיי המעשה, מגיד: ירושלים תשע"ו.

בתשובה אחרת, בה הוא נוקט שמחללי שבת אוסרים את היין, הוא גם מכריע שאינם נאמנים: ⁵⁶⁸

המחלל שבת בפרהסיא אין לו שום נאמנות באיסורים ודינו כנכרי בזה, ואם כן אין להאמינו כשיאמר שלא נגע בו קודם הרתיחה הנז', וא"כ אסור הוא כאלו היה זה על ידי נכרי.

באופן דומה פוסק הרב כלפון כלפי שוחט שידוע כמחלל שבת, שנחשף מוכר בשר בעיר אחרת בה אינו מוכר. גם כאן, מעבר לשאלת פסלות השחיטה, מכריע הרב כי אינו נאמן להעיד עליה: ⁵⁶⁹

שמחלל שבת בפרהסיא בפני עשרה ישראל שחיטתו נבלה והכלים אסורים וצריכים כפרה ותשובה על מה שאכלו כבר. ואם אינו מחלל בפרהסיא שחיטתו ספק כי הוא אינו נאמן באיסורים.

גם כאשר השחיטה נעשתה על פי כל הכללים, הרב כלפון עדיין מבחין בין מחלל שבת בפרהסיא ששחיטתו נבלה, לבין המצניע ששחיטתו כשרה כאשר ווידאנו שנעשתה בכשרות. גם כאן, ההבחנה ההלכתית יתכן ונשענת גם על שיקולי קהילה והכלה.

לגבי חנות של אדם שמחלל שבת, המוכרת מוצרים כשרים, הרב כלפון מורה להחמיר ולהמנע מלקנות אצלו: ⁵⁷⁰

ולכן כל אחד מאחינו בני ישראל יהיה נזהר ממאכלו ומשקהו ויינו ובשולו שלא יכשל בהם כל משך ימי השבוע, שהאיש הנז' מלאכתו מוכר תבשילים כשרים בששת ימי השבוע ויין כשר בחנותו לבני ברית ולאינם בני ברית, וכל זה יהיה בלי הזכרת שם העושה כן אבל הוא מובן לכל השומעים, ובאופן זה בטח כי יתוקן הכל בעזרת השם וישועתו.

ייתכן כי מחלל השבת יודע שיש בכך איסור ואין הדבר נעשה בתום לב, עם זאת, כאשר מפרסמים את הדבר ומזהירים את הציבור, משאירים פתח לאותו האיש, ולא מזכירים במפורש את שמו כדי לא לפגוע בו באופן ישיר למרות שהציבור יודע במי מדובר. עצם הסתרת שמו משאירה לו אולי פתח לחזרה בתשובה, ויש בכך משום רצון להחזירו למוטב למרות החרם הכלכלי שנוקטים כלפיו. גם כאן ניכר המתח שבין המאמץ לבצר את חומות הדת וצביון השבת, לבין המוטיבציה לשמר שייכות ואפשרות להתקרב, גם לאלה שאינם מקפידים.

⁵⁶⁸ שם, סימן רלה.

⁵⁶⁹ שם, סימן רלג.

⁵⁷⁰ שם, יורה דעה, סימן תקיח.

דוגמה נוספת לעניין חילול שבת קשורה באופן ישיר לתקופת קידמת הטכנולוגיה. כחלק מחיי המסחר יובא מוצרים שונים, יובאו מכונות גאזוז מצרפת. המכונות היקרות הביאו כנראה לשותפויות בשל מחירן ועל כך נשאל הרב כלפון:⁵⁷¹

שני יהודים שותפים זה עם זה במכונה אחת שעושים בה משקה קל הנקרא גאזוז /גזוז/ ואחד מהם מחלל שבת ופותח חנותו בשבת ועובד בשבת. ושותפו השני ירא שמים. איך יתנהג עמו בשותפות זו. ואם דומה זה לישראל וגוי שותפים בריחים או בחנות וכיוצא בזה.

הרב כלפון פותח את תשובתו בהצעה העדיפה לדעתו והיא פירוק השותפות:⁵⁷²

אם בנקל יוכל לפרוש משותפות זו הנה מה טוב ומה נעים ואל תתחבר לרשע שנינו וגרע משותפות עם גוי דהגוי אינו מצווה לשבות ואדרבא גוי ששבת חייב מיתה. אבל זה המחלל שבת בפרהסיא הוא טמא ומטמא כל הנלווה והנדבק אליו. אך אם זה אי אפשר לפרוש ממנו מאיזה סיבות נראה לי דדינו כגוי גמור... הוא מין ויינו יין נסך אם הוא מוחזק בזה ג"פ בפני עשרה.

דומה שעמדתו התקיפה כלפי מחלל השבת, והגדרתו כ'מין', נובעת גם מחששו שהקשר העסקי של שומר השבת עם מחללה, יוביל גם לדרדורו הרוחני. דומה, שהרצון לקרב ולהכיל, נעשה במידה ובמאמץ לדייק – לא לקרב כאשר יש חשש למסר מתירני ומקל כלפי ההלכה. הכלה – כן, טשטוש ערכים – לא.

צבי זוהר דן בתשובה נוספת העוסקת במחללי שבת, שניתנה כבר בעת שבת הרב בבית הדין בטבריה.⁵⁷³ השאלה הנדונה היא לגבי זוג שגילה לקראת הנישואין וכשהאשה כבר הרה, שבן הזוג אינו יהודי. נכונותו של הגבר להתגייר, היתה מסוייגת עקב היותו כדורגלן מקצועי המחלל שבת. בתשובתו שם, אחרי מהלך נרחב המתנגד לגיור, מציג הרב חשש לחייה הרגשיים ואף הממשיים של האשה בהכרעה זו. עקב כך, הוא נתמך בשני נימוקים להקל על הגיור של הבעל אף שאינו נכון לקבל עליו לשמור שבת: הטיעון הראשון, הוא כי ההכרזה בעת הגיור לקבל את **עול** המצוות, מבהירה כי מדובר בנכונות לשאת באחריות על אי קיומן. באם הגבר נכון לשאת באחריות על

⁵⁷¹ שואל ונשאל, חלק ה או"ח, סימן כט.

⁵⁷² שם.

⁵⁷³ Zohar, Zvi M., 'Teleological decision-making in "halakhah": empirical examples and general principles',

Jewish Law Association Studie, 22 (2012), pp. 331–362. ראו שם עמודים 347–350.

חילול השבת שלו כלפי שמייא – הרי מדובר בהכרזה תקפה. הנימוק השני, נוגע לעמדה נרחבת אף יותר: בנכונות הזוג לחיות חיי שייכות ישראלים- גם אם לא דתיים! – יש בכדי לתקף את הגיור והכניסה תחת שם 'ישראל' של הגבר. זוהר מצביע על התשובה כדוגמה שבה שאלה אחת, מקרה ספציפי, משמש כ'טריגר' לתזוזה ושינויי עמדה הלכתיים.⁵⁷⁴ לעניות דעתנו נראה, כי התשובות שהבאנו בפסקה זו מלמדות אחרת. לאורך השנים כולן, ואף בשבתו בגירבה, מציג הרב קו הלכתי הנאמן מחד לאמונתו בהלכה כמכלול, אך מאידך מכיר בתנועה החברתית והתרבותית ונכון להגמיש התנהגויות קונקרטיות במאבקו לשמר שייכות וקשר גם עבור מי שלא מקבל עליו את כל המכלול.

5.3 סיכום:

ביחידה זו מצאנו פסיקה הלכתית מאוד קפדנית כלפי מי שמחלל שבת, תוך מאמץ להשאיר פתח לתחושת שייכות והזדמנות לתשובה כלפי אותם מחללים. קשיי הפרנסה ותמורות התרבות הנכרית והשפעותיה, היוו זרז משמעותי לתופעת חילולי השבת בקרב הקהילה והצעירים בפרט.

על פני התשובות השונות, ניכרת עמדתו המקלה של הרב כלפון במקרים בהם החומרה עלולה להרחיק את האדם ולנתקו מהקהילה. מאידך, מנהגים וחומרות אחרות ננקטו מתוך מאמץ לבהירות ערכית, ודגש על הדרך ההלכתית כאופציה הלגיטימית היחידה בעיניו – מחלל השבת אינו אוסר את היין במגע, אך גם אינו נאמן ואין להתחבר אליו בעסקים שאינם שומרי שבת.

תמונה מורכבת ומאתגרת זו, מלמדת על איש הלכה ששם לנגד עיניו שיקולים הלכתיים רחבים, המושתתים על מבט רחב ומפוכח בנוגע להתפתחות ושינויים שמביא איתו הזמן אל האי.

⁵⁷⁴ ראו גם דיונו של זוהר על תשובה זו ועמדתו של הרב כלפון במאמר: זוהר, צבי, 'אורח חיים ישראלי חילוני: מימוש "קבלת המצוות" הנחוצה לגיור בר תוקף, עיון בפסיקתו של הרב משה הכהן, רבקה הורביץ ואחרים (עורכים), ספר זכרון לפרופסור זאב פלק ז"ל: מאמרים במדעי היהדות ובשאלות השעה, ירושלים תשס"ה, עמ' 333–353.

פרק שישי: חידושים טכנולוגיים:

התייחסות הפוסקים יוצאי חכמי המזרח וגישתם כלפי התמורות שחלו מאמצע המאה התשע-עשרה נידונה במחקרים שונים. משה אורפלי ואפרים חזן, בספרם *התחדשות ומסורת*,⁵⁷⁵ מציעים תמונה מאפיינת לגישת רבני צפון אפריקה למודרנה:⁵⁷⁶

אף על פי שעברו עליה [יהדות צפון אפריקה] תהליכי קדמה חדשניים ומרחיקי לכת והוקמו בה בתי ספר וארגונים חברתיים בעלי דפוסים חדשים ומודרניים, לא הביאו הללו להתפוררות חיי הקהילה המגובשים, והמפגש עם תרבויות זרות לא פגם בהזדהות היהודית הקהילתית הלאומית ובקיום המסורת היהודית, ולא גרע מן הסולידריות היהודית, גם אם חיי הדת עברו שינויים. ודאי שתהליכים אלו גררו התפוררות של מקצת דפוסי החיים היום-יומיים, שהיו עכשיו שונים מדפוסי החיים של מקצת הקהילות הללו קודם לכן ושל כלל הקהילות המסורתיות ביהדות צפון אפריקה. ואמנם בהנהגה הרבנית וביצירה התרבותית חלו שינויים ותמורות, ונוצרו אצלם פתיחות אופיינית וסובלנות מופתית, אך אלו לא הביאו בהכרח להתפתחותם של זרמים דתיים חדשים רפורמיים וליברליים. גם אם התקיים מגע סימביוטי עם האוכלוסייה המוסלמית ועם התרבויות הקולוניאליות האירופיות, קשה לראות בהתערות התרבותית טמיעה או התרופפות של מסגרות דתיות מסורתיות בנוסח מערב-אירופה או מרכזה ובמידת מה אפילו מזרחה במאה הי"ט ובמאה העשרים.

גם מסקנותיו של צבי זוהר במחקריו על השקפת עולמם של רבני המזרח, מצביעים על עמדה גמישה יותר מהשקפתם של רבני אירופה ונכונה לאמץ את תמונת המציאות החדשה שמביאה הקידמה הטכנולוגית.⁵⁷⁷ על פי זוהר, רבני המזרח האמינו כי מדובר במגמה שתלך ותתבסס ולכן "מדיניות של חומרות וסייגים לא תוכל להחזיר את החיים המסורתיים לקדמותם".⁵⁷⁸ יתרה מזאת, זוהר מנתח כי חכמי המזרח לא ראו במודרנה איום ממשי כפי שראו זאת רבני אירופה. זוהר אינו מסתפק בגורמים הסביבתיים ולדעתו מדובר בהשקפת עולם של ממש וכך הגדיר זאת:⁵⁷⁹ "לשיטתם, גדולתה ונצחיותה של התורה מתגלית בפוטנציאל הטמון בה לממש את ערכיה הנעלים באופנים ההולמים את תנאי הזמן והמקום". כעמדה עקרונית, חכמי המזרח ראו

⁵⁷⁵ פתח דבר, אורפלי, משה וחזן, אפרים (עורכים), *התחדשות ומסורת*, מוסד ביאליק – ירושלים, תשס"ה.

⁵⁷⁶ שם, עמ' ז.

⁵⁷⁷ זוהר, האירו, עמ' 355–357.

⁵⁷⁸ שם, עמ' 355.

⁵⁷⁹ שם, עמ' 357.

בהלכה מסורת דינמית ואצלם "חדש אינו אסור מהתורה" כפי שהייתה עמדת רבני אשכנז, ומסיבות אלו פסיקתם מקילה יותר.⁵⁸⁰ בראון⁵⁸¹ מציג תפיסה שונה בהתכתבות בינו ובין זוהר בנושא זה. לדעתו, לא ניתן לקבוע באופן חד משמעי כי יש דפוס ברור של פסיקה מקילה מצד רבני המזרח.

הדברים אמורים כלפי האתגרים ההלכתיים של הטכנולוגיה, אך לא פחות גם ביחס לשינויים שהיא מביאה במרקם החברתי קהילתי. על פי זוהר, ובדומה למה שהראינו בפרק הקודם – רבני המזרח נטו לראות (מתוך עמדה אידיאולוגית) גם את מי שאינו מקפיד על כל כללי ההלכה, כחלק אינטגרלי בקהילה.

כעמדת-קצה מנגדת המאפשרת הבחנה בינה לבין עמדת רוב פוסקי המזרח, ניתן להצביע על ההשוואה שערך שלום רצבי בינה לבין דרכו של החתם סופר ופסקיו בקהילת הונגריה.⁵⁸² רצבי מצביע על החתם סופר כמי שעיצב את מגמת ההיבדלות מהציבור הסוטה כפועל יוצא של התנגדותו המוחלטת לאמנציפציה, למודרנה, להשכלה ולחילון.⁵⁸³ דרכו הייתה בידודה של הקהילה מהתמורות שנשאה המודרנה. במסגרת מאבקו טבע את הסיסמה: 'חדש אסור מן התורה', שהפכה לעיקרון מנחה.⁵⁸⁴ על פי עיקרון זה הפוסק אינו רשאי ליצור הלכה חדשה. תפקידו הוא לנתח כל מצב חדש ולמצוא את ההלכה הדומה לו כדי להראות שדבר לא נתחדש. רצבי טוען, כי הרב עוזיאל והרב הלוי היו מודעים לתופעות המודרנה וחילון אך תגובתם שונה בתכלית מזו שהציג החתם סופר:⁵⁸⁵

כמענה למודרנה הם דחו את תפיסת 'חדש אסור מן התורה' על כל משמעותה המטה-הלכתית, ותחת זאת המשיכו לתפוס את ההלכה בצורה המסורתית, דהיינו כשרויה במתח שבין תורה מן השמים ובין תפיסת ההלכה כדגם אידאלי מתפתח. ואם לא די בכך, הרי ששניהם [עוזיאל והלוי] חתרו אגב התמודדותם עם המודרנה להדגיש דווקא את הפן הדינמי המצוי בתפיסה של התורה כדגם אידאלי.

⁵⁸⁰ ראו עוד: זוהר, עצמאות הפוסק, עמ' 305–306, 308–312.

⁵⁸¹ בראון, בנימין, "חכמי המזרח והקנאות הדתית", אקדמות י, ירושלים: בית מורשה, תשס"א, עמ' 289–324.

⁵⁸² רצבי, שלום, "הלכה ואורתודוקסייה: דרכם ההלכתית של הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל והרב חיים דוד הלוי", אורתודוקסייה, עמ' 471–498.

⁵⁸³ הרב משה סופר (שרייבר), ז' תשרי תקכ"ג – כ"ה תשרי ת"ר (1762–1839), נודע בשם החת"ם סופר. ראש ישיבה בהונגריה ומגדולי הרבנים והפוסקים. חי בתקופת ההשכלה וראשית תנועת הרפורמה. תרם תרומה משמעותית לעיצוב ההשקפה היהודית אורתודוקסית.

⁵⁸⁴ רצבי, עמ' 474–475.

⁵⁸⁵ שם, עמ' 482.

בדומה לרבנים עוזיאל והלוי, גם הרב כלפון בפסקיו שהצגנו ואלה שנעיין בהם להלן, מציג עמדה גמישה הנכונה להדגיש את אופייה הדינמי והחדשני של ההלכה על פני ההישענות וההיצמדות למסורת התקדימית שנפסקה בעידן שונה. אמנם, כפי שהראינו ונתבונן להלן עוד, הרב כלפון מציג עמדה דיאלקטית, המתעקשת מחד על ערך הרצף וההיצמדות לעולם ההלכתי המסורתי, לצד קבלה ולעיתים אף התלהבות, מהחידושים שמזמנת העת החדשה ואתגרי הפסיקה המתחדשים בעקבותיה.⁵⁸⁶

6.1 עמדתו של הרב כלפון ביחס לטכנולוגיה והמודרנה

בספרו 'תורה וחיים' מתייחס הרב כלפון לאמצעים הטכנולוגיים החדשים ולקידמה בערך גאולה כאל תקופה מיוחדת:⁵⁸⁷

הקרבת המרוחקים אשר נתהווה בימינו אלה הן על ידי מברקים וטלפונים האניות המרכבות הרדיו ומסלות הברזל וכל כיוצא בזה, כל אלה הם סימני גאולה לקבץ שה פזורה ישראל מקצה השמים אל ארצנו ונחלת אבותנו.

מדברים אלו ניתן ללמוד כי הרב כלפון ראה בחידושים הללו גם צעד נוסף לקראת הגאולה. הכול כדי לשרת את עם ישראל בחזרה לארצו. דברים דומים כותב הרב בערך *הקרבה*:⁵⁸⁸

כאשר עינינו רואות באניית הקיטור לים וליבשה, חוט המושך (טלפון) חוט השמע (מברק) אשר דברים כאלה משפיעים על המרוחקים באמונת השי"ת להאמין בהשגחתו. ולפי קוצר ידיעתי אין כל אלה ותכליתם רק גאולתנו וקיבוץ פזורנו מבין הגוים {...} ומקרוב נתחדש גם כן האוירון ספינת הרוח ההולכת באויר ומובטחת למאד ונושאת משקל כבד של אלפי ככרים. ולדעתי כי לבסוף תהיה לוקחת אנשים וסחורות לנסוע ממדינה למדינה מסוף העולם לסופו.

⁵⁸⁶ ראו בהרחבה, נעים, ירון, 'רבני גירבא – האומנם יהדות חרדית בארצות האסלאם?', מדעי היהדות, 50 (תשע"ה), עמ' 83–113. על התמודדות עם האורתודוקסיה ודחיית המודרנה ראו: גולדמן, אליעזר, 'הגות יהודית אורתודוקסית מול המודרנה', דני סטטמן ואבי שניא (עורכים), מחקרים ועיונים: הגות יהודית בעבר ובהווה, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 141–158 (להלן: גולדמן, מחקרים).

⁵⁸⁷ תורה וחיים חלק א', מערכת גימ"ל, עמ' צט. בהמשך ערך זה מונה הרב סימנים נוספים לגאולה, שאחד מהם כאמור, הם החידושים הטכנולוגיים.
⁵⁸⁸ שם, חלק ב, מערכת ה"א, עמ' שט.

באחת מתשובותיו בעניין ייבום וחליצה טוען הרב כלפון כי האמצעים הטכנולוגיים מקילים לקבל
חוות דעת הלכתית נוספת: ⁵⁸⁹

ומי"מ [ומכל מקום] נלע"ד [נראה לעניות דעתי] דבזה"י [דבזה הזמן] דיש בי דואר
ותיליגראף ותיליפון ורבני עיירות משיבים לרבני עיירות ע"י הבידואר או אחד הנז' ואין
בזה הוצאות רק דבר קל מאוד ודאי דיש לשלוח להגדול ע"י הבי"ד שם ולראות מה בפיו.

פירוט החידושים יכול ללמד על בקיאות רבה ואף הבנה כי העולם משתנה וילך וישתנה בעקבות
חידושי המודרנה.

על יחסו זה, ניתן להתחקות גם בפסקיו ההלכתיים בשו"ת שואל ונשאל. בשאלות הנוגעות
למכשירים חדשים, הרב רואה חשיבות רבה בהבנת המנגנון הטכנולוגי איתו הוא מתמודד, ולומד
וחוקר את המכשיר ואינו מסתפק בהבנה חלקית. באופן דומה, הרב צבי שכטר מביא מדברי הרב
סולובייצ'יק המסביר את חשיבות ההבנה כאשר מדובר על חידושים טכנולוגיים ודבריו מתאימים
לענייננו. וכך סיפר: ⁵⁹⁰

בשנת תשי"ד אסר רבנו את ההשתמשות במיקרופון (של חשמל) בשבת, בדרשה שדרש
ברבים אצל כנס הסתדרות הרבנים בדיטרויט. ואמר בתוך דבריו שהוא חושש שכמה מן
האוסרים אין להם מספיק ידיעה בפיזיקה שיהיו רשאים לחוות דעת לחומרא בנדון,
וכמה מן המתירים אין להם מספיק ידיעה בהלי' שבת שיהיו הם רשאים לחוות דעת להקל
בנדון, ואצלנו כל הענין מוטל בספק גדול, וכלל ידוע הוא בתלמוד – שספק דאורייתא
לחומרא! כך שמעתי.

לשם תיקוף ועיון בעמדתו זו, נבחן להלן מספר פסיקות של הרב כלפון סביב החידושים
הטכנולוגיים, ומהן נלמד על עמדותיו.

6.2 מכונות קיטור וייצור מזון:

מכונות הייצור החדשות באירופה הביאו עמהן שאלות כשרות נוספות. מעבר לשאלה האם תהליך
הייצור האוטומטי שינה מהותית תנאים בתהליך המהווים קושי הלכתי, דומה שההתמודדות

⁵⁸⁹ שואל ונשאל, חלק א, אבן העזר, סוף סימן טו"ב.

⁵⁹⁰ שכטר, צבי, נפש הרב: לקוטי אמרים, תיאורי מעשים ודברי הערכה למלאות שנה לפטירת הרב יוסף דוב הלוי
סולובייצ'יק, ירושלים תשנ"ד, עמוד קסט.

ההלכתית נובעת גם מהמאפיינים החדשניים של הייצור. מטבע הדברים, המכונות החדשות חסכו במעורבות ידי אדם או אף מנעו אותה לחלוטין. עובדה זו מעלה לדיון את שאלת ה'השגחה' על תהליכי הייצור, ולעיתים אף ה'כוונה' בייצור חפצי מצווה. נראה שמאפיין זה מהווה אתגר רגשי וערכי, מעבר לשאלה ההלכתית הקונקרטית ופרטית. השאלה האם לקבל את החידוש ההלכתי, חרף השונות הרבה שהוא מביא איתו בתהליך – מצביעה גם על עמדה ערכית ורגשית כלפי החידוש וכפי שנדגים להלן.

ביום כ"ג באדר תרפ"ח עונה הרב כלפון לשאלה המובאת ללא זהות השואל בעניין רחיים של אבנים המונעים ע"י מנוע קיטור, שמהירותה קרוב לכפליים מטחינה ע"י בהמות. השאלה היא, האם יש חשש לטחון בה חטים לפסח? השואל מציע בפנייתו, כי כיוון שהמכונה עומדת לבד בחדר והקמח היוצא ממנה פושר ולא חם אין חשש לזיעה, וממילא לכאורה אין בעיה של חמץ.⁵⁹¹

בפתח תשובתו מציע הרב לשלוח שלושה תלמידי חכמים או רבנים ולעמוד מקרוב אחר הפעולה המכנית של המכונה ולבחון את אופי הטחינה, אם הקמח רותח, אם יש זיעה (=לחות) ואם ניתן לנקות את המכונה ללא קושי:⁵⁹²

ואחרי שיחקרו היטב ויראו כל דבר כראוי, יכתבו עדותם מה שידעו וראו ואחרי שיתברר כי הכל כמו שכתבתי בשאלה, נראה לעניות דעתי פשוט דאין לחוש לטחון בה חטי דפסחא גם השמורים משעת הקצירה.

6.2.1 מעמדו ההלכתי של חלב בייצור סדרתי

כפי שצינו לעיל, המכונות צמצמו את מגע האדם בתהליכי הייצור, מה שאיפשר מהירות וחייב הקפדה יתרה על כללי ההיגיינה וזהות הרכיבים, כדי לשמור על איכות במסגרת ייצור המוני.⁵⁹³ עובדה זו הועילה לרוב לקבוע כי המוצרים יהיו כשרים מתוך אמונה כי לא נכנסו למזון דברי מאכל שאינם כשרים.

⁵⁹¹ שואל ונשאל, חלק ד או"ח, סימן א.

⁵⁹² שם.

⁵⁹³ במצרים גם התייחסו לנושא ייצור מזון ע"י מכונות, ראו: זוהר, צבי, מסורת ותמורה, ירושלים: מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית, תשנ"ג, עמודים 260–262 (להלן: זוהר, מסורת).

הרב כלפון מאשר בפסקיו להשתמש במוצרים שיוצרו ע"י מכונות של אינם-יהודים אך בסייגים מסויימים, למשל כשמדובר בחלב. ר' מכלוף עידאן⁵⁹⁴ שאל את הרב כלפון על חלב קפוא שמגיע מאירופה.⁵⁹⁵ החשש המשוקע בהוראת חז"ל לאסור חלב גויים, הוא מהאפשרות שהחלב עצמו מגיע מבהמה טמאה או שמדובר בחלב פרה או עיזים אך עירבו בהם תוספות אסורות. הרב בתשובתו מתיר את החלב הקפוא לחולים ואפילו גדולים, ולקטנים אפילו בריאים בכל ימות השנה כולל בפסח. אמנם, לגדולים בריאים, הרב אינו מקל. כלומר: היתר השימוש מוגבל. שאלה דומה נשאל הרב כלפון ללא זהות השואל, בעניין חלב קפוא עם סוכר המגיע מאירופה סגור בתיבות ברזל.⁵⁹⁶ הרב כלפון מתיר להשתמש בחלב, ובעל המפעל הכותב על הקופסאות כי החלב הוא חלב פרות נחשב כאמין ואין חשש כי עירב חלב אחר:⁵⁹⁷

דיש להתיר דכיון דבעל המפעל של תיבות אלו הוא הוא העושה התיבות והסוגרן והמוכרן לשאר תגרים כמות שהם סגורים ואינם נפתחים כלל רק בעת שתייתם.

ומציין הרב כלפון כי ידוע שרבים מישראל קונים ממנו ואף גויים המקפידים שיהיה זה חלב פרות ולכן נאמן בעל המפעל, שלא כדאי לו לרמות את הקונים, שאז "תתגלה חרפתו". סיבה נוספת הקשורה למציאות הקיימת היא, שבערי אירופה לא מצוי חלב גמלים ואף לא ייתכן שיהיה שם שימוש בחלב חזירים כפי שמרחיב הרב להסביר בתשובתו. הווי אומר, כי המציאות שבה מכונה מייצרת את הקופסאות ובמפעל אורזים את התוצר, מסייעת לאמינות בעל המפעל ועל ההיתר לכשרות. בסוף התשובה מציין הרב כי האכיפה הממשלתית תורמת אף היא לאמינות היצרן:⁵⁹⁸

דהממשלה קונסת קנס גדול למי שמערב שום דבר מאכל ומזייפו, ואם כן יראים הם מלערב כלום מאימת הממשלה, ובכל מקום ששמענו שמעם מקפידים הרבה בזה.

בניסוח אחר נשאל הרב שוב על חלב עם סוכר ותוספות אחרות (ללא פירוט מה התוספות מלבד הסוכר) המיוצר באירופה ונארז בקופסת ברזל – מה דינו לתינוקות, בריאים, חולים, גדולים? וכן מה דינו בפסח?⁵⁹⁹

⁵⁹⁴ היה רבה של "חארה זגירה" בגירבה בתקופתו של הרב כלפון. נפטר בשנת 1947.

⁵⁹⁵ שואל ונשאל, חלק ג יו"ד, סימן שפ.

⁵⁹⁶ שם, חלק ז יו"ד, סימן קכב.

⁵⁹⁷ שם.

⁵⁹⁸ שם, בסוף התשובה.

⁵⁹⁹ שם, חלק ט יו"ד, סימן רי.

הרב עונה תשובה ארוכה המפרטת את דעת הפוסקים השונים, ומסקנתו היא, שלמרות שישראל לא רואה את החליבה, מותר להשתמש במוצר לתינוקות ולמרות שהוא אינו מוגדר כחולה, תינוק נחשב כמי שיש לגביו סכנה. לגבי גדולים מסתפק הרב כלפון וכך כתב:⁶⁰⁰

ולענין אם מותר לגדולים לשתות מהחלב הנז' (הנזכר) שחלבו גוי ואין ישראל רואהו, צ"ע אם מותר מצד זה דתגר לא מרע אנפשיה לערב שאר מיני חלב של בהמות טמאות.

מתוכן התשובה נראה כי אין לדעת הרב חשש מובהק לחלב אסור, אך הוא בכל זאת מסייג את ההיתר לאדם בריא ומותר זאת בצריך עיון. ראוי להעיר שוב, כי הרב לא מזכיר את הסוכר או התוספות האחרות וההתייחסות היא אך ורק לחלב שיש לגביו מנהג קדום של 'חלב עכו"ם'. כל הספק כאן הוא בעקבות החליבה שנעשתה ע"י גוי, ולגבי המרכיבים השונים ותוספות המזון (התבלינים ואולי תוספי שימור וטעם) שבתוך הקופסא נראה כי אין בכלל חשש כשרות. גם לגבי פסח מבאר הרב כי לא נראה שמערבים קמח במוצר ולכן יהיה מותר לאוכלו.⁶⁰¹

בדומה לכך מצאנו שאלה נוספת בעניין כשרות לגבי אכילת רסק עגבניות בקופסאות שימורים המיובאות מתוניס, איטליה ואירופה. הרב כלפון פוסק כי אין לחשוש מהכלי (קופסא) גויים וכן:⁶⁰²

אין לחוש דהעושים פרי זה בתיבות כז' [כנזכר] הם אומנים {...} בזה"ז [בזה הזמן] עין הממשלה פקוחה על מזייפי המאכלים לענשם קשה.

וכפי שהזכרנו לעיל לעניין הסוכר, כך גם ברסק עגבניות שמותר לאוכלם מפני שבעלי המפעל נחשבים כמומחים אומנים ומשום האכיפה והפיקוח הבלתי מתפשרים, ולכן לא ייתכן שתהיה תערובת ברסק העגבניות.

לסיכום, ניתן לומר כי הרב כלפון מתיר שימוש במוצרים שיוצרו במכונות ואין הוא חושש לתערובות לא כשרות שנכנסות לתהליך הייצור או לסביבה לא נקייה, וזאת משום ההקפדה על תהליך הייצור והחשש מהקנסות של השלטונות. עצם העובדה שהמוצר מיוצר במפעל גויי, ללא פיקוח יהודי ובאופן טכנולוגי מחודש – אינו מביא את הרב כלפון להירתע או להסתייג. הרב כלפון נענה להגיונו ולתפיסת המציאות כפשוטה, ומקל כל עוד אין ראיה לאסור. עם זאת, במקרים בהם

⁶⁰⁰ שם, בחלק האחרון של התשובה.

⁶⁰¹ עורך השו"ת, נכדו, מעיר בסוף התשובה כי נראה שהרב מתכוון להתיר בפסח לתינוקות ולגבי גדולים צריך עיון.

⁶⁰² שואל ונשאל, חלק ב יו"ד, סימן יד.

מדובר בהיתר שעומדת כנגדו הוראה מנהגית מנגדת (כמו חלב עכו"ם, לאנשים בריאים), הוא נוטה להחמיר ולאסור כברירת מחדל.

6.3 חשמל:

ביום י"ג בכסלו תרצ"ג עונה הרב כלפון לר' דוד עידאן בעניין השימוש במנורת חשמל בליל שבת.⁶⁰³ מקור השאלה נובע מההלכה המובאת בשו"ע:⁶⁰⁴

ואין קורין בספר לאור הנר ואפילו אינו מוציא בפיו שמא יטה.

האיסור לקרוא לאור הנר בא מהחשש שמא הקורא יטה את הנר כאשר האור חלש. ההטייה של נר השמן תגרום לפתילה לספוג שמן נוסף וע"י כך יגבר האור ויחשב הדבר כמי שהדליק אור בשבת. ומוסיף השו"ע:⁶⁰⁵

ואפילו הוא [הנר] גבוה עשר קומות שאינו יכול ליגע אליו שלא חילקו חכמים בדבר. ומטעם זה יש לאסור אפילו הוא בעששית או קבוע בחור שבכותל [ולכאורה אין חשש להטייה ובכל זאת אסור לקרוא לאורם], וכן בנר של שעה.

הרב כלפון בתשובתו, מביא סקירה רחבה של פוסקים לגבי השימוש בנר שעווה, ולמרות שחלקם מקל, הוא פוסק כשו"ע להחמיר. בסוף תשובתו כותב הרב את מסקנתו לגבי השימוש במנורת חשמל:⁶⁰⁶

גם באור החשמל (אליכתריסיתי) יש לאסור ועוד נלע"ד דגם בשל אישנך או בנזין יש לחוש שיטתו ע"י איזה מכונה הגורמת להטות למעט ולהרבות האור כידוע וכן באור החשמל יש לחוש לשמא יביא מנורת זכוכית אחרת הגורמת בהנחתה לתגבורת האור כידוע דלפי מה שתהיה הזכוכית הנזי בעלת חוטיין יותר מאירה יותר... ולכן לענ"ד יש לאסור בכל אופן.

בשונה מפסיקתו זו, בחיבורו ברית כהונה כותב הרב דברים אחרים בעניין השימוש במנורת החשמל:⁶⁰⁷

⁶⁰³ שם, חלק א או"ח סימן עו.

⁶⁰⁴ שו"ע, או"ח ערה סעיף א.

⁶⁰⁵ שם.

⁶⁰⁶ שואל ונשאל, חלק א או"ח, סימן עו בסוף התשובה.

⁶⁰⁷ ברית כהונה, או"ח, מערכת ש אות כא.

שבת – נראה לעני"ד דיש להתיר ללמוד בליל שבת על אור אלכריסיתי (חשמל) דבגם דמרן ז"ל אסר גם בנר שעוה ע"ש נראה לי דשאני אלכתריסיתי שלא חלה עליו גזירת רבנן דשמא יטה שהוא אור מחודש שלא היה בימי הראשונים... שאני הכא דלא הוי אש ממש שהרי אין בזכוכית המכסה את האור חום.

נראה לנו, שמתוך דברים אלו ניתן להבחין, שבתשובה האחרונה הרב כבר ידע והכיר את מבנה אור המנורה בשונה מתשובתו בשו"ת. בהתייחסותו זו מזהה הרב כלפון את החידוש במנורה, שהיא איננה אש ולכן הוא מתיר את השימוש בה. בדברי מהדיר החיבורים⁶⁰⁸ ישנה התייחסות קצרה להבדל בין התשובות, ובהערותו שם מביא שהרב עובדיה יוסף בהסכמתו למהדורה החדשה כתב, שההלכה היא כפי המובא בחיבור ברית כהונה שהוא החיבור האחרון של הרב כלפון. בהסתמך על קביעה זו ניתן לומר, שהרב הכיר בשינוי המודרני שיש במנורת חשמל ולכן לא ניתן להשוות בינה לנר שמן או שעווה. ייתכן כי המנורה אותה מזכיר הרב בשו"ת איננה המנורה הרגילה שהייתה לפניו בזמן כתיבת החיבור ברית כהונה.⁶⁰⁹ מנגנון פעולתה שונה ומכאן נובע השוני בפסיקה. מעדויות אישיות ששמעתי, מתברר שהחיבור לחשמל ושימוש במנורות חשמל כפי שאנו מכירים, במנגנון הדומה לקיים היום, הגיע לגרבה רק בשנת תרצ"ט בקירוב.

שאלה נוספת בעניין חשמל קיבל הרב כלפון בשנת תרצ"ה לגבי תנור חשמל.⁶¹⁰ מעניין, כי לגבי מנורה הרב כלפון לא מחשיב את המנורה כאש ישירה ואילו לגבי תנור חשמל, הרב כלפון פוסק שהדלקת החשמל דומה להדלקת אש. ייתכן שבתנור בגלל המעורבות של גוי, חשש הרב כלפון לאיסור המוזכר בשו"ע:⁶¹¹ "אסרו חכמים לאכול פת של עממים עובדי כוכבים משום חתנות" והתיר על ידי כיבוי החשמל והדלקתו על ידי יהודי על פי דברי השו"ע בהמשך:⁶¹² "ובא ישראל וניער האש מעט הרי זה מותר {...} שאין הדבר אלא להיות היכר שהפת שלהן אסורה". כלומר, לא בהכרח שהדלקת התנור באה מתוך הנחה שהדלקת החשמל היא כהדלקת אש, אלא כתזכורת לאיסור לאכול פת של גוי, וכדי שיהיה סימן היכר פסק כך.

⁶⁰⁸ שם, בהערה.

⁶⁰⁹ מהדורה ראשונה של חיבורו ברית כהונה היה בשנת תש"א והשאלה בשו"ת נשאלה בשנת תרצ"ג.

⁶¹⁰ שואל ונשאל, חלק ט או"ח, סימן קסז.

⁶¹¹ שו"ע, יורה דעה, סימן קיב סעיף א.

⁶¹² שם, סעיף ט.

6.4 תחבורה:

השימוש ברכבות הייתה נחלת הכלל בתקופה בה אנו דנים. השימוש בה הצריך הגדרות הלכתיות חדשות לעניין המרחקים⁶¹³ כפי שנציג בשתי דוגמאות שלהלן:

עפ"י ההלכה אדם העובר בדרך ארוכה נחשב כמי שניצל מסכנה וחייב לברך "הגומל" בהגיעו בשלום מהדרך. מהירות הרכבת אינה דומה למהירות בעלי-חיים, שעל פיהם נקבע המרחק המחייב בברכה. הרב כלפון נשאל לעניין גורם זמן הנסיעה ברכבת. האם המרחק קובע או הזמן קובע לחיוב הברכה, שהרי זמן הנסיעה מתקצר?⁶¹⁴ בפתח התשובה מזכיר הרב כלפון את מסורת בני ספרד ופוסק:⁶¹⁵

ואף שדעת בני אשכנז וצרפת שלא לברך, אין לומר בזה הכלל הידוע דספק ברכות להקל, דכיון שאנחנו בני ספרד נוהגים לברך { ... } דההולך דרך יבשה שנתחדש במסילת הברזל פחות מפרסה, ואילו היה רוכב הי"ל [היה לון] הדרך ההיא יותר מפרסה, ואיכא סכנה חייב לברך.

עניין הסכנה הוא הקובע ולכן לדעת הרב כלפון יש לברך למרות שזמן נסיעה למרחק של פרסה, מועט. כלומר: המציאות אמנם השתנתה וזמן הנסיעה התקצר, אך הסכנה בעינה עומדת והיא זו שקובעת להלכה.

שאלה נוספת עוסקת גם היא בזמן הנסיעה ובמרחק.⁶¹⁶ ימי השבעה על נפטר נספרים מיום קבורתו. קרוב שלא ידע על משפחתו היושבת שבעה והגיע לביתו ממקום קרוב, מצטרף לספירה יחד עם כולם. 'מקום קרוב' נחשב עפ"י ההלכה למרחק של עשר פרסאות, שזהו המרחק שאדם הולך ביום בממוצע. הרב כלפון נשאל לגבי הזמן הזה שיש מסילות רכבת ומקום קרוב יכול להיחשב הרבה מעבר לעשר פרסאות – האם קרוב המשפחה מצטרף לשבעה וסופר את הימים יחד עם כולם או שעליו לספור לבד?

ועונה הרב כלפון:⁶¹⁷

⁶¹³ הנושא העסיק גם את רבני סוריה ומצרים. ראו עוד: זוהר, מסורת, עמ' 227–231 ועמ' 250–258.

⁶¹⁴ שואל ונשאל, חלק ג או"ח, סימן קפ.

⁶¹⁵ שם.

⁶¹⁶ שם, חלק ה יו"ד, סימן קלג.

⁶¹⁷ שם.

שהרי גם בימי הגמ' ודאי שהיה נמצא סוסים ופרדים וחמורים יש בינוניים ויש מהירים ועגלות שהולכים יותר ממהלך אדם בינוני (ויש אחשתרנים בני הרמכים שהולכים במרוץ כמו מכוניות) ולא נתנו שיעור רק במהלכו של אדם בינוני ולא באופנים אחרים של קלי המרוץ... וא"כ ה"ה [=ואם כן הוא הדין] והוא הטעם לאלו האופנים שנתחדשו מסלות ברזל. אופניים. מכוניות. אוירונים {...} וא"כ בני"ד תרתי איתנהו דטרם התחדשויות הללו הא ודאי שהיו מורים לשער באדם בינוני מצד המנהג ומצד פסק מרן ז"ל וא"כ הגם דנעשו התחדשויות הללו ומזה נמשך פלוגתא אין לומר בזה הלכה כדברי המיקל באבל אלא מורים כמו שכן היו נוהגים ומורים הראשונים והאחרונים.

בתשובה הרב כלפון מכליל אף מכוניות ומטוסים ונראה כי היה מודע לאמצעי התחבורה החדשים וברור לו כי ההלכה מותאמת לכל תקופה, ולכן הזמן אינו הגורם הקובע אלא המרחק.⁶¹⁸

6.5 מכונת גילוח:

תופעת גילוח שיער הפנים החלה באירופה והגיעה גם לצפון אפריקה.⁶¹⁹ המקור מהתורה לאיסור גילוח בתער מופיע כאיסור "לא תעשה": "לא תקיפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנד" (ויקרא יט, כז). לכולי עלמא, השימוש בתער פסול, בעוד שימוש במספריים, סם או משחה מותרים. עם המצאת מכונת הגילוח החשמלית בשנת 1927, הבירור ההלכתי בעניין השימוש במכונה נסב סביב השאלה, האם סכיני הגילוח נחשבים כגילוח בתער או כגילוח במספריים המסירים שיער בצמוד לעור הפנים? בירור טכנולוגי זה מעסיק עד היום את החברות המייצרות מכונות גילוח על מנת לקבל הכשר לשימוש בהן.⁶²⁰

בחיבורו *ברית כהונה* מתייחס הרב לסוגיית הגילוח בארבעה סימנים רצופים.⁶²¹ לעצם פעולתה של המכונה – האם לראותה כמפעילה שני תערים או רק כמספריים כעין תער' (שאינם יכולים לגלח

⁶¹⁸ פרופ' קוסמן בחיבורו אודות המושג 'עובדין דחול', מברר את הפסיקה העוסקת בנסיעה בכלי תחבורה בשבת, כאשר הם נוהגים על ידי גויים. גם בעיונו שם ניכרת הגישה הפתוחה יותר כלפי חידושי הזמן, מצד פוסקי המזרח. ראו: קוסמן, אדמיאל, לתולדות הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" בשבת ויו"ט ויחוסה לקטגוריה של "איסורי שבות", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן: רמת גן, תשנ"ג, עמודים 212 – 219.

⁶¹⁹ זוהר, האירו, עמ' 137.

⁶²⁰ על גילוח במכונה מבחינה הלכתית ראו בהרחבה: הרב שבתי רפפורט "גילוח במכונה", תחומין, יג (תשנ"ב-ג), עמ' 200–208. וכן, הרב ישראל רוזן, 'לשאלת כשרות מכונות הגילוח', תחומין, כב (תשס"ב), עמ' 447–454.

⁶²¹ ברית כהונה, יו"ד, מערכת ז ערך ז, ח, ט, י.

באם יינטל אחד הלהבים, ה'זוגי') מייחד הרב כלפון דיון בסימן האחרון, ומורה להבחין בין המציאות הטכנולוגית של המכונות השונות: ⁶²²

כי המכונות שאינם זוגיות כמספריים שהוא זוגיי דינם כתער ממש ואיסורם דאורייתא ואין ללכת אחר השם אלא אחר הפעולה. ואם הפעולה פעולת תער הרי דין תער יש לה.

אם כן, התמונה ההלכתית העקרונית היא שמכונת הגילוח יכולה להיחשב כמספריים וממילא מותרת. אולם, כבר בעיונו הראשון הרב כלפון מבחין בין הדין העקרוני לבין המעשה הראוי. הוא נסמך בדיונו על כך שחרף העובדה שהשימוש בתער אסור בחמישה מקומות בלבד שאינם כוללים את העור שמתחת לגרון, בכל זאת נוהגים שלא להשתמש כלל בתער. ⁶²³ בהמשך דבריו מביא הרב כלפון את דעת המקובלים עליה יש לסמוך: ⁶²⁴

על-פי הזוהר הקדוש והמקובלים רבינו האר"י ז"ל וזולתו, לא תגע יד בזקן כלל { ... } זולת השער שעל השפה המעכב את האכילה שזה יש לחתכו במספריים.

אם כן, הרב מורה היתר במספריים רק בשערות השפם המעכבות את האכילה – ולא מטעם הלכתי. הוא מבהיר שבהוראתו זו הוא נאמן לדברי הקבלה והסוד, והיא המדריכה אותו בשיקוליו.

השלמה לכללי הגילוח מביא הרב כלפון במערכת ז (יו"ד) ערך ט, כשבה הוא מורה כיצד ראוי לנהוג לדעתו מורה ההוראה כלפי הגילוח: הן בהנהגתו שלו, הן בהוראותיו לציבור השואל. בפתח תשובתו של הרב כלפון שוב מבואר שיש לנהוג על פי דברי האר"י. אמנם, כאן מדגיש הרב קהל יעד מובהק יותר שראוי לו לנהוג כמנהג זה: ⁶²⁵

ובפרט אם הוא נושא משרה ציבורית. מורה, מרביץ תורה, חזן, סופר וכיוצא { ... } האדם הנלבב ונוהר בדרכיו מדותיו ומעשיו בוחר לו רק הדרך היותר סלולה ובטוחה, כ"ש [כל שכן] וקל וחומר בצרכי הנפש ויש לו לכל בעל שכל ישר להשמר שלא יהיה בנפשו שום פגם וכמ"ש [וכמו שאמרו] המקובלים ז"ל.

⁶²² שם, מערכת ז ערך י.

⁶²³ שם, מערכת ז ערך ז. ראוי לשים לב בסימן זה בסיכום הדברים ללשון: "וכן נוהגים פה רבים", כלומר, שגם בעניין זה של גילוח הגרון בתער, לא כולם נמנעו מכך.

⁶²⁴ שם, ערך ח. פסיקה זו הנסמכת על דעת האר"י והמקובלים, אינה אופיינית לרב כלפון והישענותו על דעתם יוצאת דופן. בדרך כלל דעת האר"י מובאת כאסמכתא לדין אך לא כמקור ראשוני.

⁶²⁵ שם, ערך ט.

הרב כולל בדבריו התייחסות לבעלי משרות בעלות השפעה ישירה על הציבור הכולל. הוא רואה בראש ובראשונה את בעלי משרות אלו כמודל חיקוי המחנכים את הציבור הרחב. הזקן מהווה מעין חלק ממדים ייצוגיים. הופעתו החיצונית של בעל המשרה הציבורית מחייבת מתוקף תפקידו. נראה, כי הישענותו של הרב על המקורות הקבליים, נובעת גם מהנחתו כי הוראה המגיעה מטעמי ה'סוד' תתקבל ביתר אדיקות ותוקף. רמזיו של הרב כי מדובר כאן בניראות ייצוגית, מתחזקת מהערטנו לאיש הציבור החושש לתגובת הציבור לגבי זקנו: ⁶²⁶

ואל יחוש ללעג השאננים { ... } דהאדם לא בא לעולם הזה למלאת חפצו ורצונו הוא או למלאת חפץ ורצון זולתו משאר בני אדם. אלא לעשות רצון בוראו ברוך הוא ולפום צערא אגרא בזה ובבא.

הרב כלפון לאורך פסיקתו כאן, מגבה את הדברים בדברי חיזוק קבליים. עיון בחיבור מלמד, כי אין זו דרכו כלל ועיקר. הדברים הינם יוצאי דופן. כפי שהצענו, מדובר בהוראה העוסקת בצביונו של הציבור ומנהיגיו, כשהעמדה הקבלית היא 'תנא דמסייע' כאן. ואכן, הרב כלפון מסיים את דבריו בהבחנה בין עמדה זו כלפי מנהיגי הציבור, לבין ההוראה הציבורית הרחבה. נשים לב לערנותו של הרב להלך הרוח בציבור בעניין חומרה שלא לצורך: ⁶²⁷

ועכ"פ לרבים יש להורות כדעת מרן ז"ל בא"ח סי' נ"ג ס"ו דבמספריים מותר אפי' כעין תער, שאם באנו להחמיר במה שאינו אסור מן הדין לא ימצאו הקהלות מי שיספק צרכיהם. ועכ"פ הצבור מצד עצמם אם רוצים להחמיר על עצמם ולבחור במי שמתנהג בחסידות ודאי הם רשאים בשלהם.

6.5.1 תשובות הרב לגבי גילוח במכונה

אבחנתו של הרב בין הוראה ציבורית לבין ההוראה לאנשי התורה, נשמרת גם בתשובותיו שלו. בשו"ת שואל ונשאל הרב כלפון נשאל שאלה זו שלוש פעמים בהקשרים שונים, לגבי הגילוח במכונה: ⁶²⁸

⁶²⁶ ש.ם.

⁶²⁷ ש.ם.

⁶²⁸ שאלה נוספת בעניין גילוח עניינה סיבה רפואית. השאלה מובאת ללא מקור השואל בשואל ונשאל, חלק ג יו"ד, סימן שכט: "נשאלתי במי שיש לו אבעבועות בפניו ואמר לו הרופא שצריך לגלח בתער אם מותר".

א) הרב יוסף בוכריץ מהעיר זרסיס שואל:⁶²⁹ "אם מותר להיות תוקע מי שהוא מגולח זקן במספריים כעין תער".

ב) ללא ציון מקור השואל:⁶³⁰ "האם מותר לגלח פאות הראש במכונה דקה שהיא כעין תער...?"

ג) הרב חיים חורי מהעיר גאבס שואל:⁶³¹ "אם מותר לגלח הזקן במספריים כעין תער".

ניתן לראות אם כן, כי שתיים מהשאלות עוסקות בעצם האפשרות להתגלח במכונה שהיא 'מספריים כעין תער', והראשונה דנה בניראות גם במקרה של היתר – "מראית עין".⁶³² התאריכים המובאים בגוף שתיים מהתשובות הינם בשנת תרפ"ט. כלומר, סמוך מאוד לזמן המצאת המכונה נצרך הרב להתייחס לשימוש במכונת גילוח. מעניין לציין כי השואלים אינם מגרבה, וייתכן שלגרבה עדיין לא הגיעה המכונה. כפי שלימד ב'ברית כונה' גם כאן מבהיר הרב שאין בעייתיות הלכתית מובהקת בשימוש במכונה:⁶³³

דבמספרים מותר אפילו כעין תער, שאם באנו להחמיר במה שאינו אסור מן הדין לא הנחת לאברהם אבינו שלא ימצאו הקהלות מי שיספיק צרכיהם ובפרט בדור יתום זה אשר בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] פשתה מספחת התגלחת והלואי שיעמדו בזה לגלח בסם או במספרים.

הרב כלפון מכיר במציאות החדשה שבה אנשים רוצים לגלח את זקנם. מצד הדין הדבר מותר ולכן הוא מתיר גם אם מדובר בדבר הדומה לגילוח בתער. עדיף להתיר את המותר מאשר להחמיר ולמנוע איסורים שהם מצד הדין. בתשובתו השנייה מתייחס הרב כלפון לכלל הציבור וכן נמצא התייחסות ספציפית לשימוש במכונה:⁶³⁴

ומעתה מבואר דבמכונה הבינונית דלא הוי כעין תער מותר לכ"ע [לכולי עלמא] דהרי גם האוסרים לא אסרו רק כעין תער. אך במכונה הדקה דהויא כעין תער לדעת סתם מרן מותרת לכתחילה ולדעת היש אוסרים יש לאסור.

⁶²⁹ שואל ונשאל, חלק א או"ח, סימן יט.

⁶³⁰ שם, יו"ד, חלק א סימן צז.

⁶³¹ שם, סימן תיב.

⁶³² הרב עובדיה יוסף זצ"ל נדרש לסוגיית גילוח בהרחבה בשו"ת יביע אומר חלק ט – יו"ד, סימן י' ומובאים שם

פסקים רבים ומגוונים בנושא.

⁶³³ שואל ונשאל, חלק א או"ח, סימן יט.

⁶³⁴ שם, יו"ד, חלק א סימן צז.

הרב כלפון מסביר שיש הבדל בין גילוח במכונה בינונית לדקה ובכל מקרה הוא סומך בדבריו על דעת מרן שיש להתיר. בהמשך תשובתו נמצא גם בתשובה זו התייחסות למציאות הקיימת:⁶³⁵

דאם ראינו איזה עושים כסתם מרן אין מקום להכריז להם שלא יעשו כן וכן אין להעניש מי שעושה כסתם מרן אך יש להודיע ברבים דיש חששא בזה ושראוי להחמיר, ובמקום שאין כח ב"ד [בית דין] יפה ועל הרוב אין דבריהם נשמעים י"ל [יש לומר] דבכה"ג יש להעלים עין דמוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.

כלומר, מצד הדין מותר השימוש במכונה ואין להכריז לאסור ולהעניש את המשתמשים. מצד שני, יש להודיע, שיש חשש וראוי להחמיר. מיד בהמשך התשובה אנו מוצאים התייחסות מרומזת למציאות הקיימת, שבמקום שאין כפיפות לממסד הרבני, ראוי להימנע מלהכריז ומוטב יהיו שוגגין.

בתשובה השלישית נראה כי הרב כלפון מגלה בקיאות גדולה יותר מצד הכרת הפעולה הטכנולוגית של המכונה. בפתח תשובתו הרב כלפון שוב קובע:⁶³⁶

לדינא מרן מתיר במספרים כעין תער {...} ואם כן אם המכונה המשתמשת בליכתריסית (בחשמל) היא עושה בשני הזוגים בבת אחת כמו השימוש במספרים, יש להעלים עין מהעושים כן.

אמנם כאן, מסתייג הרב כלפון כאשר פעולת המכונה מהירה. וכך כתב בהמשך התשובה:⁶³⁷

ואם מרוב המהירות זוג משני הזוגים פועל ומגלח לבדו הא ודאי דזה תער גמור ואסור מדינא בפשטות, ולהיות כי אין דבר זה מצוי אצלנו לא נוכל לדעת מה טיבה של מכונה זו.

למרות הכרת פעולת המכונה, מסיים הרב את דבריו בהצהרה המסייגת את תשובתו והוא כותב, שאין לפניו מכונה כדי ללמוד ולהבין את פעולתה. המקרה הנוסף ממנו מסתייג הרב כלפון הוא בעניין גילוח הפאות, שיש בו איסור דאורייתא מפורש.⁶³⁸

⁶³⁵ ש.ם.

⁶³⁶ ש.ם, חלק ג סימן תיב.

⁶³⁷ ש.ם.

⁶³⁸ ש.ם.

בסוגיה זו, ניתן לראות בבירור כיצד עומדים בפני הרב שני שיקולי-עומק קהילתיים, המחייבים עמדה מורכבת ואף דיאלקטית: מחד, הרב מתאמץ לשמר ציביון יהודי מסורתי המתבטא גם בניראות הפנים והזקן. מאידך, הוא מודע לכך שהחמרה נוקשה בעניין זה, מסמנת גבול ברור וקשה עבור רבים מבני הקהילה שעלולים לחוש דחייה משייכות ולגיטימציה. שיקולים אלה ניכרים ומבהירים את הפערים בניואנסים ומעבר לכך, בין עמדתו בחיבור 'ברית כהונה' לעומת הפסיקה בשו"ת 'שואל ונשאל': הוא נכון לאפשר לציבור הרחב להיצמד לעיקר הדין, ולהורות לעצמו היתר בגילוח הזקן. זאת, תוך שהוא מדגיש כי ראוי לו למורה ההוראה להנכיח עמדה שאינה שבעת רצון מהיתר זה. את רצונו לשמר ניראות 'יהודית מסורתית', גם כאשר אינה מעוגנת בהלכה ומקשה מאד בהיבטים החברתיים והתרבותיים, הוא מותיר כאתגר למורי ההוראה ואנשי הציבור:⁶³⁹

כי מזה יראו וכן יעשו רבני עירינו האחרונים ורבני כמה עיירות הנגררים אחר עירינו {...}
הרבנים המורים והדיינים בלי תפונה כמה פעמים נצרך להם איזה פרט ממנהגי פה עירינו
אי גרבה יע"א ואין בידם ספר מיוחד לזה לעמוד עליו.

אם כן, מאחר שהחיבור 'ברית כהונה' נועד לקהל ייחודי של רבנים, בוחר הרב כלפון לדרוש מהם חומרה ומנהג קבלי שאינו נדרש לכלל הציבור. על כן, ישנה הבחנה בהתייחסותו של הרב לשימוש במכונת גילוח בין בעלי משרות ייצוגיות המהוות מודל לחיקוי, לבין הציבור הכללי. כפי שראינו, הרב מחזק את עמדתו ואת מאמציהם ברוח תורת הסוד והשפע המיוחד הנלווה לה.

6.6 סיכום:

פרק זה מיקד את המבט ביחסו של הרב, ובהתמודדותו, עם החידושים הטכנולוגיים שהתרגשו ובאו על הקהילה הגירבאית במרוצת המאה. העיון מלמד, כי הרב מאמץ גישה עניינית שאינה חשדנית מראש כלפי כל חידוש. יתרה מזאת, העולם המשתנה מבחינה טכנולוגית לא רק שאינו סותר מהותית את ערכי הנצח של המסורת, אלא מהווה לטעמו סימן מבשר לתהליכי הגאולה של העם והאנושות. השקפתו ההלכתית הזו באה לידי ביטוי בפסיקה, ומלמדת על נכונות לאמץ חידושים עם מציאת הפתרונות ההלכתיים המתאימים. עם זאת, חידושי ההלכה אמנם אינם 'מסוכנים' כשלעצמם, אך לעיתים מהווים סממן ואינדיקציה לתנועת הקהילה כלפי התרבות האוניברסלית, ומשתלבת במוטיבציה להיפרד מכל ייחודיות צביונית. גם הכרה זו במניעי האימוץ

⁶³⁹ שם.

של הטכנולוגיה, לא מביאה את הרב לדחות קטגורית כל חידוש. הרב מכיר בכך שניצחונות בקרבות שמרניים עלולה לעלות במחיר הפסד המערכה כולה, ואבדן ההשתייכות בקרב פרטים רבים בקהילה המונחים 'בין שני העולמות'. ואכן מצאנו, כי פעמים והדרישה מתלמידי חכמים ונציגי ציבור שונה ממה שנפסק לכלל מאחר שהם מהווים דוגמה. שמירת הצביון והזהות נותרת לעיתים רק בבחינת 'הציבי לך ציונים' וכדרישה ממנהיגי הציבור, המסמנים לקהילה כולה את הדרישה הערכית והזהותית האותנטית.

7.1 מעמד האישה

בחינת עמדותיו של הרב כלפון כלפי מעמדה של האישה, נתונה בתוך קונטקסט שיש לתת עליו את הדעת קודם המבט.⁶⁴⁰ באופן מקדמי, ניתן להצביע על כמה ווקטורים דומיננטיים שניתן לשער בשיקולי הפסיקה וההנהגה של הרב כלפון בתחום זה. מחד, נמצאת הגישה התרבותית-הלכתית הטמועה במסורת האי, המתירה לנשים מקום מוצנע וסביל בהתנהלות החיים. 'כל כבודה בת מלך פנימה' (תהילים מה, יד) הוא מוטו מוכר, חוצה גלויות ושנים, בעולם היהודי המסורתי וכך גם בגירבה.⁶⁴¹ ציר נוסף, הוא שאלת היחס הפרטי הבין-אישי, הנוגע להתייחסות ואופן ההתנהלות בתוך הבית. ביחס לכך ניתן לומר, כי באופן עקבי כמעט לחלוטין, תבעה ההלכה והמסורת יחס מכבד ומגונן. הפריזמה המודרנית לעיתים משיקה שלא-בצדק את שני הוקטורים הללו, ומניחה כי בהינתן מערך יחסים הירארכי הרי ש'הותרה הרצועה' ויש לו לבעל רשות לעשות באשתו ככל העולה על רוחו. אולם, מבט קשוב מלמד כי אף אם קשה למצוא שיוויון במרחב המסורתי, אך בהחלט ניתן לאפיין את היחסים המכוננים כיחסים של אחריות יותר מאשר יחסי שליטה וסמכות.⁶⁴²

בתמונת החיים המסורתית שבתוכה פועל הרב כלפון, נמצאת האשה בשולי הפעילות הציבורית ובעצמאות מופחתת. הנשים מתוארות על ידי מתעדי האי כמי שתפקידן לדאוג לצרכי הבית, הולדה וגידול הילדים.⁶⁴³ עוד קוטב של מתח, מקיימת הנקודה ההיסטורית המסוימת שבתוכה כתב והנהיג הרב כלפון, וכפי שנדונה לאורך העבודה כולה: ההשפעה המתגברת של הרוח האירופאית המודרנית, על יושבי האי. אמנם, בסקירתה הנרחבת של רחל אליאור את מעמד

⁶⁴⁰ ראו דברי שרמר שצינו במבוא, המדגישים כי גם כאשר הפוסק נוקט עמדה מסורתית ונאמנת לפסיקה השגורה – יש בכך בחירה, ואף דיאלוג עם הקהילה והחיים בתוכם הוא נתון. שרמר, עדיאל, מעשה רב – שיקול הדעת ההלכתי ועיצוב הזהות היהודית, מחשבות – הוצאת בר-אילן, תשע"ט.

⁶⁴¹ סקירה ביקורתית של מעמד האישה בשדה החברתי-סוציאלי ראו: הרב פרופ' ברקוביץ, אליעזר, "מעמד האישה ביהדות – הבט הלכתי חברתי", הפנינה (עורך: דב רפל), הוצאת בני חמד, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 43 – 49. עוד בנושא ראו: אלון, מנחם, מעמד האישה, הוצאת הקיבוץ המאוחד – ספריית הילל בן-חיים, תשס"ה.

⁶⁴² דוגמה, שגם היא קשה לעיכול ממבט מודרני, היא היחס לעבד – יחסי מרות הירארכיים מובהקים, אך המשופעים בפרטי הלכה ומנהג המדגישים את הפן של האחריות כלפי העבד: מצוות הענקה בעת שחרורו, והכלל כי 'הקונה עבד, קנה אדון לעצמו', הינם פרטים לדוגמה במארג היחסים המתכונן על ידי המקרא וחז"ל. על תהליכים ותנועות עומק במעמד האישה ראו בהרחבה: רוס, ארמון. על מעמד הבעל והאישה במשפחה ביהדות המזרח ראו: שטאל, אברהם, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, ירושלים – אקדמון, תשנ"ג, בעיקר עמ' 169 – 202 (להלן: שטאל, משפחה).

⁶⁴³ ראו לדוגמה הערה 447 בעבודתנו. וכן, שלושיץ, האי, עמ' 83-85. וכן: רבינוביץ, בתוך: יהודה, עמ' תרז – תרמה.

האישה היהודית לאורך הדורות⁶⁴⁴ היא קובעת כי מעמדן של הנשים לא השתנה באופן דרמטי על פני המאה ה-20⁶⁴⁵ בין השאר היא מציינת למשל, כי הנשים לא למדו אפילו קרוא וכתוב לאורך התקופה, לפחות לא באופן פורמלי.⁶⁴⁶

בנוגע לגירבה ותמורות העיתים שבה, מחקרים שונים מצביעים על כך שהשפעתם הניכרת של הצרפתים בשדות של קידמה ותרבות, לא הגיעה גם לסוגיית מעמד האישה.⁶⁴⁷ טובי הראתה כי שיקולים פוליטיים-אידיאולוגיים ורצון לאיחוד כוחות במאבקי הלאום מול הצרפתים, הביאו להשעיית הקריאה לשינוי מעמד האישה גם בקרב החדשנים שבהוגי הדעות התוניסאים.⁶⁴⁸ יחד עם זאת, העובדה שהיחס כלפי האישה עומדת במקום גבוה בתמורות העת והתרבויות, מהווה נקודת כובד בשיקול ההלכתי עבור מי שמבקש להדוף ככל יכולתו את החלחול המתמיד של השפעת הפולשים מצפון.⁶⁴⁹

7.2 האישה בפסיקה

בסקירה של נעים על מעמד האישה, הוא מצביע על כמה מקומות מטא-הלכתיים בהם הרב כלפון מגלה עמדה מהותנית ומסורתית ביחס למעמד האישה. כך בדרושו העוסקים במגילת אסתר, ובדרוש על שירת 'אשת חיילי שבמשלי'.⁶⁵⁰ עם זאת, נעים טוען להראות כי מבין התשובות ההלכתיות השונות, מבצבצת נכונות זהירה לשינוי עמדות, לו ייתמכו בשינויי תפיסה מוסרית ותרבות. טענתו נשענת על מקומות רבים בהם הרב תומך את פסקיו בנימוקים מפורטים. לדידו של נעים, עצם ההשענות על נימוק, פותחת את האפשרות לכך שכאשר ייבטל טעם – תשתנה

⁶⁴⁴ אליאור, רחל, סבתא לא ידעה קרוא וכתוב: על הלימוד ועל הברורות, על השעבוד ועל החירות, ירושלים תשע"ח.

⁶⁴⁵ שם, עמ' 722–726.

⁶⁴⁶ למרות שתועדה מסורת של שירת נשים בעל-פה. ראו: גז-אביגל, מרים, ספר שירת הקודש של נשים מהאי גירבא שבתוניסיה, לוד תשס"ט.

⁶⁴⁷ זיסנויין, דניאל, 'הנשים בתוניסיה: חלוצות מהפכת הנשים בעולם הערבי?', עפרה בנג'ו (עורכת), נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי, תל אביב 2004, עמ' 169–180. נעים במאמרו מציין כי קיים חוסר במחקר בנושא מעמד האישה בגירבה. ראו: נעים, ירון, "בין כך ובין כך תאבד בת יפתח!": הרב כלפון משה הכהן מגירבא ומעמד האישה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כה (תשע"ח), עמ' 205–236 (להלן: נעים, בת יפתח).

⁶⁴⁸ טובי, צביה, "מכלה לחמות: עולמה של האישה בקהילות היהודיות בדרום תוניסיה במחצית הראשונה של המאה העשרים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשע"ב, עמ' 36.

⁶⁴⁹ נעים במחקרו משער כי התרבות המערבית ביחס לנשים הייתה מוכרת לרב כלפון רק מקריאה ולא כהתרחשות הווה בגירבה (נעים, בין שמרנות למודרנה, עמ' 151). לנו נראה להניח על-פי אוסף המקורות שהבאנו במחקרנו, כי התייחסותו המפורשת לרוח השוויון והשינוי ביחס לנשים, נובעת מהעובדה כי אכן קולות כאלו נשמעו כבר בקרבנות של הרב, והוא נחשף אליהם כפי שנחשף לשינויים השונים אם כי ייתכן שלא באותה עוצמה.

⁶⁵⁰ ראו: נעים, בת יפתח, עמ' 217–223 והפניותיו שם.

ההוראה'. לדעתנו, מבט כולל על הפסקים ועמדותיו המפורשות, מלמד כי סברה זו אין לה הרבה על מה שתישען. כפי שנראה להלן, לעומת מקומות אחרים עליהם הצבענו, בהם נקט הרב כלפון עמדה המכירה ביתרון הגמישות המתפשרת, כאסטרטגיה המאפשרת קבלה מבוקרת של הרוחות החדשות, הרי שבסוגיית מעמד הנשים נראה כי בחר בעמדה שמרנית ומסורתית.

על פניו ובאופן עקרוני, עמדתו של הרב כלפון ביחס לנשים היא שמרנית ומסורתית ואינה יוצאת דופן מהמקובל בתקופתו. בתשובותיו בשו"ת שואל ונשאל מובאות עשרות רבות התייחסויות הנוגעות להלכות במגוון נושאים ביחס לאישה: הלכות הנוגעות ליחסי הכוחות בין הבעל לאישה בסיכסוכים ומריבות משפחתיות,⁶⁵¹ מחלת האישה,⁶⁵² גיטין ועוד. לרוב, בתשובותיו של הרב כלפון הוא מביא בראשית הדברים את דעת מרן⁶⁵³ ואינו מציע עמדה עצמאית או שונה מההלכה הידועה. אמנם, *בבית כהונה* הבהיר כי המנהג הגירבאי הוא להחמיר בענייני ערוה גם כדעות יחידאיות וכנגד מרן, אלא אם ישנו מנהג מפורש להקל הנתמך בפוסקים.⁶⁵⁴ ניתן להכליל, כי בתשובותיו זוכה האישה ליחס מכבד והוגן, אך ללא מאמץ (ולו אפולוגטי) לשיוויון. דאגתו לכבוד והגינות, והקפדתו על יחס מגוון ניכרת במקומות בהם התאמץ להפקיע מנהגים והתנהלות תרבותית, שראה כמקפחת ומאיימת על מוגנותה הבסיסית של האשה. כך למשל בשאלה אודות נערה יתומה שקרוביה רצו להשיאה, פסק הרב כלפון:⁶⁵⁵ "אין ראוי להשיאה כעת רק אחרי מלאת לה חמישה עשר שנה... שהדור חלש". כלומר: בעבר, בגיל צעיר אכן היה מקובל להשיאה⁶⁵⁶ אך עם תמורות הזמן הדבר אינו מקובל, ואף נכון לומר עליו ש'אינו ראוי' – חרף המסורת העתיקה המאפשרת זאת. בעניין אחר אנו למדים על נכונותו לאמץ תרופות חדשות, מתוך הבנה שטובת האשה במערך המשפחתי המסורתי, תלויה לא מעט ביכולתה להביא ילדים:⁶⁵⁷ "מי שלא זכה להבנות מאשתו ואמרו לו הרופאים או אנשים שניסו שאשתו תתן איזה ימים קודם הזיווג איזה סמים ברחמה שמראיהם אדום ומועיל לה להתעבר".

דוגמאות נוספות לכך אנו מוצאים גם בחיבור ברית כהונה. הרב כלפון מציג במספר סעיפים את מסורת ההלכה והמנהג ביחס לגירושין בגירבה:⁶⁵⁸ "שלא יוכל שום אדם לגרש אשתו הראשונה

⁶⁵¹ כגון: אלימות כלפי האישה ראו: שואל ונשאל, חלק ד', סימן עב. וחלק ה', סימן רג.

⁶⁵² כגון: שואל ונשאל, חלק ז', סימן רכה וסימן רכו.

⁶⁵³ כגון: דין מורדת. ראו: ברית כהונה, אבן העזר מערכת מ"ם ערך טו.

⁶⁵⁴ ברית כהונה, אורח חיים, מערכת מ"ם, ערך ה. וראו אצל נעים, בת יפתח, עמ' 223 – 224.

⁶⁵⁵ שואל ונשאל, חלק ג' אבן העזר, סימן תמט.

⁶⁵⁶ שלושף, האי, בעמוד 83. שלושף מזכיר מציאות בגירבה בה אימהות היו בגיל 13 עד 15.

⁶⁵⁷ שואל ונשאל, חלק ב' יורה דעה סימן עג.

⁶⁵⁸ ברית כהונה, אבן העזר, מערכת א ערך א.

אלא אם כן מצא בה ערות דבר" ומפרט הרב כלפון שהדברים כפי שכתב מרן. אך במקרה בו במשך עשר שנים לא ילדה האישה, לא מחייבים את הבעל לגרשה כדברי מורי"ם ולא כדעת מרן.⁶⁵⁹ כאשר מדובר באשה שנייה יש תפקיד לקהילה:⁶⁶⁰ "אם בא לגרש והיא אינה רוצה משתדלים בכל עוז בהבאת שלום בין איש לאשתו ודוחים אותם כפעם בפעם אולי יתפרשו" וכאשר בסופו של דבר גרש אותה והיא מסרבת לקבל גט, מתחשב הרב כלפון בדעתה "דבזמן הזה אין כופין על זה" אך בית הדין יתיר לו לשאת אשה אחרת. התחשבות באשה מצאנו גם כאשר נשא אחרת וכותב הרב כלפון:⁶⁶¹ "ובאזנינו שמענו כי היו מנהיגים הדיינים שלפני פנינו שאם הדבר מוכרח לישא אשה אחרת, שיתנהג עמהם שוה בשוה זו כזו. ובשבוע שישן עם זו יהיה אוכל עם השנית, ובעת שישן עם השנית יאכל עם הראשונה". ומסכם הרב כלפון בעניין נישואין עם אישה שנייה, שאין רשות לכך אלא אם כן מדובר באשה עקרה או שלא ילדה עשר שנים "ובלי סיבה יש למנוע אותו. ואם נשא ואשתו רוצה להתגרש כופין אותו לגרש".⁶⁶²

בתשובה אחרת, לגבי כלה המעוניינת לצום בתענית אסתר החלה בתוך ימי חופתה, הרב כלפון מבהיר את עמדתו כלפי מערכת היחסים במשפחה:⁶⁶³

ולעניין הכלה שהיה בז' ימי חופתה תענית אסתר, כתבתי שם דאינה רשאית להחמיר, שלא תתגנה על בעלה, כי התענית גורם לה חולשה ורפיון כח, והרבה חשו חכמים לכבוד הכלה, ע"ש. ומזה נראה, דאם בעלה החתן מרשה לה להתענות, רשאים הם בשלהם.

הלכה זו חושפת את הדיסקורס ועמדות המוצא בשיחו של הרב כלפון – המעמד הסמכותי נשמר ומונח כאקסיומה – 'אם בעלה החתן מרשה לה..', מאידך ההירארכיה מבססת גם יחסים של אחריות, בין-אישית אך גם ציבורית: 'הרבה חשו חכמים לכבוד הכלה..'. (אף שכאן, ניתן לומר כי הנימוק חוזר שוב אל הבעל: 'שלא תתגנה על בעלה').

נעים, סוקר בעבודותיו את השתלשלות היחס לנשים בעולם היהודי. תיאורו (שאינו חף מעמדות המשוקעות בפרשנות, הנראית לעיתים אפולוגטית) מצייר את היחס לנשים כטוב וכמעט-שוויוני,

⁶⁵⁹ שם, ערך ז. וזאת בשונה מדברי מרן באבן העזר סימן קנד, ס"ק י.

⁶⁶⁰ שם, ערך א.

⁶⁶¹ שם, ערך ד.

⁶⁶² שם. וחרם דרבנו גרשום אינו תקף בגירבה ובכלל זה 'המחוז התוניסי האלגירי ומארוקו ושאר הרבה מערי ספרד', שם, אות ה. ראו עוד: שטאל, משפחה, עמ' 132 – 134.

⁶⁶³ שואל ונשאל, חלק ג' או"ח, סימן ה.

עד להפחתה שננקטה בימי המשנה. העובדה שנשים נכחו – גם אם בנפרד ומאחור – בבית המקדש, כמו גם התופעות של נשים הממלאות תפקידים בכירים, מוכיחות לדידו כי 'בניגוד למקובל, לא היה מעמד האישה נחות כפי שמתואר היום'.⁶⁶⁴ ככלל, הוא קובע כי יכולתן של הנשים להשתלב בקיום המצוות ובמרחב הציבורי בכלל, הייתה כרוכה במהודק במצב הכלכלי ובתמונת ההשכלה של החברה הסובבת. מכאן הוא מסיק, שמעמד האישה היהודיה באשכנז היה גבוה ממעמדה בארצות האיסלאם.⁶⁶⁵ באשר לרב כלפון, מציג נעים שלל התייחסויות ישירות ועקיפות באשר לעמדתו העקבית הגורסת כי אין מקום להניח שיוויון בין המינים. האישה נתונה תחת בעלה ו'אין שני מלכים משמשין בכתר אחד'. אמנם, דווקא עמדתו הנחרצת, הנשענת בסופו של הטיעון השכלי בקביעה כי 'כך קבע הקב"ה' מביאה את נעים להסיק כי במידה והיה הרב כלפון מתוודע לעמדות ודעות שונות ביחס לרצון ה', היה מעדכן גם את עמדתו החברתית ביחס לנשים.⁶⁶⁶ במאמר נרחב שפירסם לאחרונה, נעים מסתייג מעט מפרשנותו זו, אך עדיין סבור כי ניתן לזהות 'שינוי איטי' המסתמן בעמדותיו של הרב כלפון.⁶⁶⁷ הוא מביא לדוגמה, את פסיקתו של הרב כלפון כי אל לה לאשה לשמש כטוענת רבנית, המגובה בחששות הצניעות, הייחוד ושלל האתגרים שבעבודה של שני המגדרים יחד. העובדה, סבור נעים, שהרב כלפון תומך את פסקו בענייני צניעות וכן בתמונה השכיחה גם בערכאות הגויים – מלמדת כי לולי זאת היה נוטה להקל. פרשנות דומה מציע נעים גם ביחס לנכונותו של הרב כלפון לדון בקבלת אשה כשוחטת – בסוברו כי עצם הדיון מלמד על תנועה קשובה לטובת אפשרות כזו. ראיות נוספות מביא נעים מאיסורו של הרב כלפון ללמד תורה לנשים, כמו גם הסתייגותו מנישואי קטנה בת פחות מיב' שנה (אף שהתיר!). תקצר היריעה מלהביא עוד מדוגמאותיו, אך הצד השווה שבהן – בכולן מחמיר הרב כלפון ואינו מתיר את הרצועה או אף מגלה הבנה לרוח השיוויון, ובכולן מוצא נעים פתח להבנה, מעצם הדיון שקיים הרב כלפון בשאלה שכזו.

טענה זו, כי נימוקיו של הרב כלפון מלמדים על אפשרות לשנותם עם השתנות המידע, הינה מוקשה ביותר, ובלשון המעטה. על פני תשובות ומסות רבות, שוטח הרב כלפון את עמדתו כי מעמד הנשים נגזר מההיגיון החברתי, הביולוגי והתורני. כך למשל מקבל הרב כלפון באופן מהותני

⁶⁶⁴ נעים, בין שמרנות למודרנה, עמ' 137.

⁶⁶⁵ שם, עמ' 141.

⁶⁶⁶ שם, עמ' 148.

⁶⁶⁷ נעים, בת יפתח, עמ' 222-236.

כי נשים אינן זריזות אלא מקפידות ומדקדקות, ובמקומות שנשים שחטו הדבר מותר כדברי מרן אך לגבי גירבה מסתייג הרב כלפון: ⁶⁶⁸

מ"מ [מכל מקום] נראה דבזה אנחנו דומים לאשכנזים... ומה גם מסתמא הנשים אינם למדנים וגם אינם רגילים לדבר ולעשות מלאכתם בפני האנשים ויש לחוש יותר בזה לבהלה וחרדה ועילוף.

בתשובה נוספת, גוער הרב כלפון על רב שלא מיחה במנהג שהתחדש במקומו, שבו מגיעה הכלה וקרובותיה לבית הכנסת: ⁶⁶⁹

הדבר מפליא מאד, איך לא גער בנוזיפה למנהגם זה, כי נמשך מזה כמה וכמה תקלות לאנשים העוברים והיושבים בבית הכנסת, הרהורי עבירה ואיסור הסתכלות.

אמנם, כפי שכבר הראה נעים במספר דוגמאות – לצד ההכרעה המוחלטת לדפוס התפקידים המסורתיים בתוך הבית, מקפיד הרב כלפון על שמירת כבודה וביטחונה של האשה. נעים מדגים זאת בתשובה בה מתיר הרב כלפון למנוע הריון באופן שאינו-אקטיבי, כמו גם הסתייגותו המפורשת מנישואים עם קטינות ביותר. ⁶⁷⁰ כפי שהצענו לעיל, דומה שהערך המדויק יותר עליו הקפיד הרב כלפון אינו ה'כבוד' אלא דווקא ה'אחריות' כלפי האשה החלשה. ראוי להעיר, כי גם הקפדתו של הרב בכללי הצניעות בתשובות רבות וכעיקרון שוזר בתשובותיו, ניתנים להיקרא לא רק כנקיות רוחנית, אלא גם כסייג חברתי המגונן על האישה וגופה כשאינה יכולה לגונן עליו בעצמה. דוגמה נוספת ניתן לראות בתשובותיו הלא מעטות העוסקות בחובת הרפואה של הבעל כלפי אשתו. דומה שמציאות החיים הכלכלית, ואולי גם זו התרבותית-היררכית, הביאה את הרב להידרש כמה וכמה פעמים לשאלת חובת הבעל כלפי אשתו. באופן כללי ניתן לומר, כי הרב כלפון נטה לחייב את הבעל לדאוג לסעד הרפואי של אשתו שלא על חשבון כתובתה, גם כאשר הדבר עלה ממון רב: ⁶⁷¹

הכי נמי מסתברא, שאם הוא רוצה בה שתישאר אצלו, ירפאנה מכיסו כשאר נשים דהרפואה כמזונות. וכמו שאינו רשאי לזונה מכתובתה ותשאר אצלו, הכי נמי אינו

⁶⁶⁸ שואל ונשאל, חלק ט' יו"ד, סימן א.

⁶⁶⁹ שם, חלק ג' אבן העזר, סימן תעו.

⁶⁷⁰ נעים, בין שמרנות למודרנה, עמ' 153-150.

⁶⁷¹ שואל ונשאל, חלק ז' אבן העזר, סימן נ"ה.

רשאי לרפאותה מכתבותה ותשאר אצלו. והגם דקיימא לן דהבעל אינו מגרש אלא מרצונו – היינו בעושה מה שראוי לעשות כשאר נשים דעלמא, אבל אם אינו רוצה לזון, כופין אותו לזון או לגרש וכן ברפואה.

גם כאן, פסיקתו של הרב עולה בקנה עם העמדה המסורתית וההלכה המקובלת. בתשובה דומה המדגישה את אחריות הבעל לבריאות אשתו – אף מעבר לסכנת החיים – נעזר הרב במדרש אודות בת יפתח, שהלכה אל מותה כיוון ששני גדולי הדור (יפתח ופנחס) התנצחו ביניהם על גבה. כדרכו, נעים מוצא בתימוכין אלה רמז לכך שהרב ער לשיקולים חברתיים, וממילא בתמונה חברתית-ערכית אחרת היה נענה לרוח המודרנית החדשה.⁶⁷² גם כאן נראה לנו להציע לעומתו, כי אין כאן חריגה מהסגנון השגור, התומך את ההלכה גם ברוח ובמקורות. אדרבה, דומה שהרב מוצא עצמו נלחם ברוחות החדשות ולכן מתאמץ אף יותר לבצר את הפסיקה המקובלת.

במסגרת אחריות הבעל כלפי אשתו, נקט הרב (בעיקר באשה הראשונה שנשא הבעל) כי אין לאפשר לבעל לגרש את אשתו ללא עילה מוצדקת.⁶⁷³

וכן נהגו פה אי ג'רבה יע"א הרבנים שקדמונו דור אחר דור שלא לגרש האשה רק אם מצא בה ערוות דבר וכיוצא בזה מהדברים שהדין מצריכו לגרש או אם יהיו האיש והאשה מרוצים שניהם להתגרש.

ההקפדה שלא לבטל את נאמנות האשה, כחלק ממערך מגוון עליה, נמצאת גם בתשובה אודות אשה שנחשדה על ידי בעלה, שבראותה את צרתה מעוברת היא:⁶⁷⁴ "רוצה לעשות לה כישופים", יתכן כדי לפגוע בה או בתינוק. כאן מורה הרב כלפון כי אין למהר ולסמוך על טיעוני הבעל המעוניין לגרש, וכי "צריכה התראה מראש ובירור שעברה על זה".⁶⁷⁵

7.3 סיכום

על פני העבודה, הראינו את נכונותו של הרב כלפון לקבל את השינויים הטכנולוגיים, ואף את נכונותו לגלות גמישות ביחס לאלה הנמשכים אחר רוח הזמן פיתויי התקופה. עם זאת, גישתו זו אינה ניכרת בתחום היחסים בין המגדרים ומעמדה של האשה בגירבה. עמדתו ההלכתית

⁶⁷² נעים, בת יפתח, עמ' 234.

⁶⁷³ שואל ונשאל, חלק ז אבן העזר, סימן ז"ן.

⁶⁷⁴ שם, חלק ג' אבן העזר, סימן תסה.

⁶⁷⁵ שם.

והציבורית של הרב כלפון עקבית במסורתיות שלה, ומדגישה את התפקידים הקלאסיים של חובות האישה. מחקרים שטענו כי ההנמקה הנלווית לפסיקה, מאפשרת פתח לשינוי באם וכאשר יוכח שינוי בתפיסה החברתית או המוסרית, קשה להולמם על פני ריבוי ההתייחסויות השמרניות של הרב. כפי שצינו בפתח הפרק, אין לזהות בגישה זו יחס מקל כלפי שלמותה ומוגנותה של האשה. הרב כלפון אינו משתית תמונה היררכית המתירה לגבר לנהל את ביתו כאוות רצונות. באופן עקבי ונחרץ, הקפיד הרב לשמר יחס מכבד ואף אחראי ומגונן על האישה – כמי שזכאית להגנה ושמירה אל מול ה'מין החזק' בקהילה היהודית.

פרק שמיני: מטא הלכה בפסיקת הרב כלפון

לאורך העבודה, התחקינו אחר דרכו של הרב כלפון בפתרון המתח שבין המציאות המשתנה – חברתית, טכנולוגית ועוד, לבין ההלכה. המינונים והדגשים שנתן הרב כלפון לעקרון המציאות אל מול עקרונות ההלכה, הוצגו ונדונו בפרקים השונים. אמנם, מעבר להיבטים של 'מציאות' ו'הלכה', ניתן היה להתחקות לא אחת אחר ערכים העומדים בבסיס הדילמה הדיאלקטית: שמרנות וזהות אל מול הכלה, חדשנות כבשורת גאולה אך גם כמסוכנת ומפתה ועוד. אין ספק שמערכת שלמה ומורכבת של ערכים עומדת ברקע, או בבסיס הפסיקה לאורך הדורות כולם. עם זאת על פי רוב, השיח ההלכתי נידון בתוך מערכת שנראית כ'סגורה' – הערכים אמנם עיצבו את הכללים ההלכתיים, אך הפוסק עצמו דן בכללים כפי שנתגבשו כמו גם בתקדימים קונקרטיים, אך לא בעקרונות שיצרו אותם. דומה שעמדת המוצא השגורה והקלאסית תופסת את המנדט של הפוסק כמוגבל לדיון בכלים ההלכתיים שנוצרו והתעצבו, ולא בבדיקה תכופה של התאמתם לערכי היסוד שבבסיסם. זאת, לצד ההבנה כי תפיסות היסוד ועקרונות קודמים מנחים את הפוסק בהכרעה והללו הם המטען הערכי – תרבותי של הפוסק אותם קלט במכלול התנסויותיו.⁶⁷⁶

פרק זה יידון בשאלת הלגיטימציה להידרש באופן מוצהר למה שכינה אליעזר גולדמן בשנות החמישים של המאה הקודמת – מטא הלכה.⁶⁷⁷ גולדמן הגדיר נורמות מטא-הלכתיות כך:⁶⁷⁸

נורמות שאינן נורמות התנהגות, כי אם נורמות או עקרונות לפירוש ההלכה ויישומה. כלומר, המושא של עקרונות אלה אינו מציאות שעליה או בה יש להחיל אותם, כי אם ההלכה עצמה, שעל פיהם יש להבינה.

אין ספק, כי הרחבת הלגיטימציה לפסיקה 'חוקתית', שבוחרת לשקול את ערכי היסוד בסוגייה קונקרטיית, מקפלת בתוכה אתגרים ואף סכנות בעולם ההלכתי: יש כאן חשש להתרועעות המסורת והעיקרון התקדימי ואף ל'אקטיביות שיפוטי' המעצבת את ההשתמעויות המעשיות לערכים – עיתים בהפחתת השפעתה של ההלכה כפי שנתעצבה. אמנם, עיתים שאף ההלכה עצמה

⁶⁷⁶ ראו: שגיא, אבי, 'התורה והחיים – ההלכה בהגותו של אליעזר גולדמן', תרבות דמוקרטית, 8 (תשס"ד), עמ' 145–164.

⁶⁷⁷ הרצאה שנשא בכנס החמישי ללימודי מחשבת ישראל בת"א – כ"ט בכסלו תשי"ח. על מטא-הלכה ראו בהרחבה: גולדמן, מחקרים, עמ' 265–305. וכן, שגיא, אבי, אתגר השיבה אל המסורת, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ז, עמ' 81–105 ועמ' 282–300. וכן, גולדמן, אליעזר, 'יסודות מטא-הלכתיים להכרעה הלכתית', אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים, תשס"ח, עמ' 258–278.

⁶⁷⁸ צוטט אצל של אבי שגיא, 'התורה והחיים – ההלכה בהגותו של אליעזר גולדמן', תרבות דמוקרטית, 8 (תשס"ד), עמ' 145–164. הציטוט מעמ' 151 (ע"פ תדפיס הכנס דף 2).

מצביעה על ערכים עקרוניים כמכוונים את הפסיקה וכלגיטימיים להתייחסות אף בעבודתו של הפוסק. כלל כמו "דינא דמלכותא דינא", הוא כלל ערכי-אידיאולוגי, אשר לא אחת הפוסק משתמש בו ולוקח אותו בחשבון.

הרצאה שנשא גולדמן בנושא זה בכנס החמישי ללימודי יהדות, עורר תסיסה ותגובות רבות. גולדמן טען בהרצאתו, כי ההלכה נותנת אפשרות ולגיטמציה רחבה יותר מזו שנוטים הפוסקים בני-זמננו לקחת, לערכים מטא-הלכתיים. יתרה מזאת לדידו, יש לקרוא נימוקים רבים בתוך ההלכה כמכוונים לסגנון פסיקה כזה. וכך כתב בתגובה לביקורות שעלו כנגד הרצאתו:⁶⁷⁹

לו הייתה ההלכה כפי שמנסים רבים להציגה, מערכת פורמלית סגורה הניתנת להפעלה לגבי כל מציאות ללא הזדקקות כל שהיא לשיקולים שמחוצה לה, קשה היה להבין את ההתחשבות של גדולי הפוסקים והמשיבים בצרכים של חיי המעשה.

אכן, כפי שהבאנו לעיל מדברי שגיא, אין ספק לפוסק יש עמדות וערכים שמתוך ובתוכם הוא מכריע.⁶⁸⁰ אך עדיין יש מקום לדון ולברר – עד כמה מתיר לעצמו הפוסק להידרש תכופות לעקרונות הבסיסיים, וכן עד כמה הוא נכון להצהיר עליהם כנימוקים מכריעים באופן גלוי.⁶⁸¹

בפרק זה ננסה לעמוד על כמה מהעקרונות המטא-הלכתיים המשתקפים בפסקיו של הרב כלפון. מעבר לחשיפת עקרונות אלה, נתחקה אחר השכיחות וההנכחה של עמדות מוצא אלה בשיח ההלכתי של הרב בחיבוריו השונים.

8.1 אורחות-חיים - משפחה ומסורת:

8.1.1 חתונה בזמן האבלות

דיני האבלות הרבים, מבוססים בעיקרם על הנהגות שמשדירים המקורות התנאיים. המשמעות הנגזרת מכך היא, שהמנהג מהווה רכיב משמעותי וניכר בתהליכי עיצובה של ההלכה. כמו כן יש מקום להניח כי תפיסת העקרונות הערכיים הקשורים ביחס למת, ערכי המשפחה וכדומה, הם שעמדו לנגד עיני חכמים בהתוויית המנהגים שביססו. זאת, בשונה ממקרים בהם אל מול הנחות

⁶⁷⁹ שם, עמ' 152 (ע"פ תדפיס "תשובה למתווכחים עמ' 4-5).

⁶⁸⁰ שגיא, אבי, 'מחויבות דתית בעולם מחולן': פרקי מבוא להגותו של אליעזר גולדמן, דעת, 36 (תשנ"ו), עמ' 69-87.

⁶⁸¹ בשאלת ההקשר בפסיקה ראו: רוס, ארמון, עמ' 291-322.

אלה עומדת גם ההלכה שבתורה שבכתב והעקרונות ההלכתיים שהיא מבססת. ב'שואל ונשאל',
נדרש הרב כלפון לדון בשאלה העוסקת בדחיית חתונה עקב אבלות בתוך שלושים יום:⁶⁸²

ראובן רוצה להשיא בתו בוגרת לשמעון אשר עדיין לא נשא וכבר בגיל יותר מעשרים שנה,
והכלה והוריה הם בתוך שלשים ימי אבלות ונגמרים השלשים לילה אחד לפני ליל החופה,
אי אזלינן בתר [האם הולכים אחר] ליל החופה ואז נגמרים השלשים יום או אזלינן בתר
תחילת ימי המשתה ואפילו שאין אומרים שהשמחה במעונו ואז אינם נגמרים השלשים
יום?

מתוכן השאלה נראה כי הדיון הוא סביב זמני סיום ימי האבלות. בתשובת הרב כלפון אנו לא
מוצאים דיון הלכתי בנושא זה וכל תשובתו עוסקת בעצם חשיבות קיום החתונה אצל זוג מבוגר
במונחים של המציאות אותה רואה הרב כלפון, בה החתן מעל גיל עשרים:⁶⁸³

יש כאן מצוה רבה של פריה ורביה ולכן אין להחמיר... אבל אבי הבת והבת עצמה ואמה
ואחיה הם בכלל המצוה דבלא זה היו עלולים לדחות החתונה לזמן אחר.

לא זו בלבד שעליהם להתחתן, הרב כלפון אף דואג שהשמחה תהיה ניכרת ולכן יהיה מותר לכל
המשפחה להגיע – גם הם חלק מהחתונה. לולא השתתפותם, יש חשש שהחתונה תידחה ולכך הרב
כלפון לא מסכים, ופוסק לקיים את הנישואין בנוכחות כולם. באופן מובהק, אין כאן רק שיקול
הלכתי אלא צד נוסף של התחשבות במצב הרוח של הזוג והמשפחה.⁶⁸⁴ החשש שהחתונה עלולה
להידחות עקב הימנעות ההורים מלהגיע, היא רק בבחינת 'איצטרופי' לשיקול המרכזי הרואה
במצוות החתונה ערך גבוה. שיקול נוסף אותו מדגיש הרב, מעיד על צורך בשל המציאות
הקיימת:⁶⁸⁵

ועוד דבזמן הזה לפי המצב הכלכלי וחסרון המציאות בכמה פרטים והיוקר המופלא ודאי
שיש להתיר בפשיטות.

בתשובה זו, מציג הרב את עמדתו החברתית והרגשית כשיקול חשוב בהכרעת ההלכה – שימור
ערכי המשפחה, והמבט הכלכלי נדונים באופן גלוי ועיקרי.

⁶⁸² שואל ונשאל, חלק ז, יו"ד, סימן רכט.

⁶⁸³ שם.

⁶⁸⁴ על מקומה של המשפחה והנישואין אצל יהדות המזרח, ראו: Friedman, Mordechai Akiva, 'Marriage as an
.institution: Jewry under Islam', David Kraemer (ed.), *The Jewish Family: Metaphor and Memory*, New York 1989

⁶⁸⁵ שם.

8.1.2 נר בשבת:

מלאכת המבעיר והמכבה, נמנות בין שאר מלאכות שבת. יתרה מזאת, מלאכת המבעיר היא המלאכה היחידה המפורשת לאיסור בתורה: "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת"⁶⁸⁶. הלכות רבות נכללו בנושא זה ועל איסור השימוש והסייגים בנר בשבת אנו לומדים במפורש מדברי מרן:⁶⁸⁷

ואין קורין בספר לאור הנר ואפילו אינו מוציא בפיו שמא יטה... וכן בנר של שעוה.

ודוקא אחד, אבל שנים קורין ביחד, שאם בא האחד להטות יזכירנו חבירו {...}

אם יש אחר עמו אפילו אינו קורא, ואומר לו תן דעתך עלי שלא אטה, מותר, והוא הדין אם אומר כן לאשתו {...}

אדם חשוב שאין דרכו בחול להטות מותר בכל דוונא.

דברי מרן מתייחסים לא רק לנר שמן, שהטייתו יכולה לשנות את טיב הבעירה, אלא אף לנר שעווה מוצק. לא מדובר בהחזקת הנר אלא רק בלימוד סמוך אליו והחשש שהוא שמא יטה. הרב כלפון מתייחס בקצרה לגבי מי שנטל בידו נר שעווה בשגגה בשבת ורוצה לתקן את מעשיו ולחזור בתשובה.⁶⁸⁸ השאלה אינה אם מותר או אסור להחזיק נר שעווה, שהרי בכל מקרה הדבר אסור, אלא שייתכן שמדובר במי שסבר בטעות כי לא גזרו בנר שעווה אלא רק בנר הדולק משמן. בתשובתו מפנה הרב כלפון לדברי הרמ"א⁶⁸⁹ המתיר לכבות דליקה בשבת, ואפילו בבית של מי שאינו יהודי, כאשר יש סכנות נפשות. חרף ההיתר, במקרה שאדם עבר וכיבה דליקה שאינה מותרת מטעם של 'פיקוח נפש' – מורה הרמ"א כי עליו להתענות ארבעים ימי שני וחמישי, יימנע מבשר ויין ואף יתן צדקה חלף קורבן החטאת שנתחייב. הרב למד מהוראה זו על עמדתו העקרונית של הרמ"א ש"החמיר בדבר הרבה ויש סוברים דגם על מוקצה וכיוצא יש להחמיר"⁶⁹⁰. אולם, אחרי שהדגיש את חומרת האיסור והצורך בתהליך תשובה וכפרה הוא מסייג:⁶⁹¹

ואולם בדור חלוש זה נראה דסומכים על המקילים ויש לו להתענות ב' ה' ב' ודיו {...}
ואם יקשה עליו התענית יתענה ב' בשלמות ויום ה' עד חצות ואחר כך יסעוד ודמי סעודתו

⁶⁸⁶ שמות לה, ג.

⁶⁸⁷ שו"ע, או"ח הלכות שבת ערה סעיפים א-ד.

⁶⁸⁸ שואל ונשאל, חלק ג יו"ד, סימן רנו.

⁶⁸⁹ שו"ע, או"ח הלכות שבת שלד סעיף כו.

⁶⁹⁰ שואל ונשאל, חלק ג יו"ד, סימן רנו.

⁶⁹¹ שם.

יתן לעניים, וכן ביום ב' השני יעשה כן והעיקר בזה החרטה והזהרה מן הוא והלאה, וכל יום מהתעניות הנז' [הנזכרות] יתודה על חטאו זה בפרטות ויקבל עליו שלא יחזור לסורו ושב ורפא לו.

דומה, שבקביעה כי הדור 'חלוש', יש בכדי להצביע לא רק על יכולתו הגופנית של ה'דור' לצום, אלא גם ובעיקר על צביונו הרוחני ונאמנותו להלכה ולהוראות חכמים. כמו שהראינו כמה וכמה פעמים לעיל, הרב גם כאן מודע לזהירות ולדיוק הנדרשים ממי שבא בדרישות ותביעות לתיקון רוחני, כלפי דור שמחוייבותו ושייכותו מעורערים. את תעודתו לחיזוק הצביון מבטא הרב בדגשים המקדימים לגבי חומרת הדבר, כמו גם בתזכורת שעיקר התשובה מסורה ללב.⁶⁹²

8.1.3 נטילת ידיים :

הנטילה שמטהרת את הידיים לקראת הסעודה צריכה להתבצע ב'כח-גברא', היינו בכוחו של אדם.⁶⁹³ כמו כן, היא זוקקת גם כלי, כמובא בשו"ע:⁶⁹⁴ "שאין נוטלים אלא מן הכלי", וכדרך שהיו הכהנים נוטלים ידיהם לעבודה במקדש.⁶⁹⁵

הרב כלפון נשאל לגבי כשרותו של ברז הקבוע לקיר. לכאורה, שתי ההלכות שצינו אינן מקוימות בצורתן הרגילה – שהרי יש מקום להסתפק האם יש כאן 'כח גברא' בשפיכת המים או שמא רק סילוק מונע, וכמו כן אין כאן שימוש ברז ב'כלי'.⁶⁹⁶

בתשובתו מבחין הרב בין ברז המחובר לקיר – שאותו יש לאסור כהוראת הרמ"א, לבין ברז המחובר לכלי- שמותר ליטול בו. מעבר להבחנה ההלכתית-מושגית בין הברזים, מטעים הרב כלפון את היתרו בכך ש"אין לגדוש החומרות",⁶⁹⁷ ובייחוד כאשר מדובר בהחמרה מדרבנן. בסוף התשובה, הרב מרחיב אף יותר בשיקולים שהנחו אותו למצוא היתר:⁶⁹⁸

⁶⁹² רמב"ם, הלכות תשובה פרקים א-ב.

⁶⁹³ שם, סעיף ז.

⁶⁹⁴ שו"ע, או"ח, הלכות נטילת ידיים סימן קנט, סעיף ו.

⁶⁹⁵ סקירה על נטילת ידיים מקורותיה ופסקים בולטים, ראו: אושר טביבי, נטילת ידיים אתר בית המדרש הוירטואלי של ישיבת הר עציון: <https://www.etzion.org.il/he/%D7%A0%D7%98%D7%99%D7%9C%D7%AA-%D7%99%D7%93%D7%99%D7%99%D7%9D>

⁶⁹⁶ שואל ושאל, חלק א או"ח, סימן נז.

⁶⁹⁷ שם.

⁶⁹⁸ שם.

ובפרט בזה"ז [בזמן הזה] דבעוה"ר [בעוונותינו הרבים] הדור נתפרץ הרבה ויש לסמוך על המתירים זה מדינא [מצד הדין] להיות באופן כזה הדבר נוח וקל ואין להחמיר כ"ך [כל כך] ולהיות נמשך מזה ח"ו [חס ושלום] קולא יותר שיקילו בעצם הנטילת ידים ובפרט בחנויות ומלונות ומסעדות (אוכאנדאת) וכיוצא בהם שמשמשים בזה וכיוצא בזה דודאי לענ"ד אין להורות להם חומרה ודים לעמוד במה שהוא דינא.

תשובתו של הרב נכתבה בשנת תרפ"ז (1927) והיא מלמדת ערנותו של הרב לדפוסי החיים המשתנים, הבאים לידי ביטוי גם ביציאתם של בני הקהילה לבלות מסעדות ומלונות. גם כאן בוחר הרב לשתף את הקורא עם מערכת השיקולים הרחבה יותר בפסיקתו. נטיית הפסיקה לקולא נובעת ממודעותו למתח העדין שבין קבלת התהליכים המואצים של היפתחות הקהילה לרוח ולחומר המגיעה מתרבויות שכנות, לבין המאמץ לשמר שידרה הלכתית וזהותית. הרב תופס את תפקידו כפוסק ומנהיג בריכוך ה'בירוקרטיה' והקטנת החיכוך בין ההלכה למציאות – אם זהו הברז הרווח במסעדה, נתאמץ להתירו.

8.1.4 משלוח יין:

כבר ציינו לעיל בפרק החמישי, שאלות רבות בספרות השו"ת מתייחסות ליין נסך וההחמרות הן רבות בתחום זה. מנהג ג'רבה כדעת מרן בעניין זה וניתן ללמוד על כך גם משאלה שהופנתה לרב כלפון:⁶⁹⁹

מפני מה הנהיגו חכמי ורבני אי ג'רבה יע"א שלא לתת תעודת הכשר ליין הנשלח על ידי גויים אפילו ישמעאלים מעירם לעיר אחרת רק אם הוא חתום חותם בתוך חותם ואם הם חביות עץ עד שיהיו מכוסים שק והתפירה מבפנים ופי השק חתום ובהשגחת ת"ח [תלמיד חכם] שאינו בעל היין.

הרב פותח בתשובתו הארוכה, בקביעה כי אף שהרמ"א הקל במקרה כזה, יש לנקוט כדעת מרן המחמיר היות ו- "אנן בדין ודאי דבתריה דמרן ז"ל גרירין".⁷⁰⁰ סעיף מרכזי בדיונו נוגע לשאלת נאמנותו של אותו תלמיד חכמים שהשגיח על היין. כאן מערער הרב על האפשרות להמשיך במנהג השגור בפסיקה ובמעשה, המחזיקה כל אדם שלא הורעה חזקתו, כמוחזק בכשרות. הנהגה זו, אינה עולה בקנה עם עמדתו של הרמב"ם שמצריך בכמה מקרים שאדם יהיה 'מוחזק בכשרות'

⁶⁹⁹ שואל ונשאל, חלק ו יו"ד, סימן קמו.

⁷⁰⁰ שם.

באופן וודאי ולא כברירת מחדל. בנוסף, אין בהירות כיצד הכריע להלכה בעל השולחן ערוך. חרף כל האמור, נקודת המוצא של הרב היא לסמוך על המנהג אל מול חומרת הרמב"ם:⁷⁰¹

כיון דאין אנו יודעים כוונת מרן ז"ל והדבר שנוי במחלוקת אמרינן מסתמא דעתו כהרמב"ם כיון שהשי"ע מיוסד כלו על פי הרמב"ם {...} אלא שאין הכרעתנו מכרעת ועוד דלפי הנראה דהמנהג הוא דלוקחים מסתם כל אדם כשאינו חשוד.

אם כן, יש מקום לקבל להלכה את המנהג הרווח הוא שלא להחמיר כרמב"ם, ולראות סתם אדם בחזקת כשר. אולם הרב כלפון מסייג עמדה זאת וקובע שהיא נכונה כל עוד המציאות החברתית נשמרה בצביונה לאורך דורות הפסיקה והמנהג, ובזה נשתנה דורו מאלה שקדמו לו:⁷⁰²

וכיון שלא כתבו הרב כאן בשי"ע משמע שאין לנהוג כן ונכון הוא ובפרט שאנחנו רואים קלקול הדורות {...} ומן האמור מתבאר כי כיון דנשתנו הדורות והדור נתפרץ הגם דהמנהג מלפנים להחזיק סתם בני אדם בחזקת כשרות כמ"ש הד"מ בזמן הזה צריכים ללכת בדעת הרמב"ם דבעינן מוחזק בכשרות.

הרב מכריע באופן כי דורו נשתנה באופן מהותי, ואיבד את חזקת כשרותו. אל מול גישתו ההלכתית אותה הראינו, המדגישה ומנכיחה את המנהג – עומדת ההכרה כי דורו הוא דור אחר, שיש להתייחס אליו בכבוד והכלה, אך גם בחשדנות.

8.2 דאגה לבריאות:

באופן עקבי ונחרץ, מחמיר הרב מאד בהלכות פיקוח נפש ורפואה ורואה בשיקול הבריאותי כרב משקל ומכריע בדיון ההלכתי. עמדה זו עולה באופן מפורש ובהיר בדיון שהעלה ב'שואל ונשאל' סביב סוגיה עקרונית: מדוע אין בשולחן ערוך סימנים המתייחסים באופן ממוקד בהלכות רפואה?⁷⁰³ בתשובתו נוקט הרב כלפון כמה טיעונים היסטוריים מפתיעים: טיעון אחד נוגע לאיזוטריה שאיפיינה את עולם הרפואה בימי התלמודים. הרפואה באותם ימים היתה בבחינת סודות חשאיים ולא נגישים – וממילא לא איפשרה דיונים רחבים והיכרות משמעותיים עם התחום בקרב החכמים. כנימוק נוסף, מצביע הרב על בעיית אמינות של הרופאים עובדי האלילים – הן כאנשי מקצוע (שלא ניתן באופן פשוט לתהות על איכות הכשרתם), הן ביחסם כלפי החולים

⁷⁰¹ ש.ם.

⁷⁰² ש.ם.

⁷⁰³ שואל ונשאל, יו"ד חלק ג, סימן רכה.

היהודיים. אולם מבהיר הרב, שהעת החדשה שונה וכמוה גם הרופאים. לדבריו, יש היום מוסדות להכשרת רופאים הפועלים מטעם הממשלות. יש תעודת הסמכה ואכיפה ומקצוע הרופא לא פרוץ. החשש שהרופא יגרום לנזק מכוון, אינו קיים עוד מאחר שיש פחד מעונש. הרופאים מוחזקים בימינו ככשרים כיוון שאינם רוצים להיתפס כלא מקצועיים. לדברי הרב כלפון:⁷⁰⁴ "והגרוע שבהם הוא בקי גדול יותר משאר אנשים ונשים". גם בנוגע ליחסים המפלה לרעה כלפי היהודים, מוצא הרב שינוי לטובה: על פי שיפוטו השנאה כלפי היהודים פחתה, ולכן:⁷⁰⁵ "החוב והמצוה לקרוא לרופא על כל מחלה ולהתהלך על-פי דבריהם שלא לנטות ימין ושמאל". בהכרעתו זו, יש בכדי להצביע על עמדתו כלפי ה'מציאות' בשיקול ההלכתי, אך גם על עמדתו העקרונית כלפי מערכת היחסים מול הגויים. מעבר לאלה, שאלת החשש להיבטים רפואיים, מלמד גם על אופייה של ההלכה, ותפקידה – האם משימתה היא 'לצרף את הבריות' ולוודא נאמנות גם במחיר בריאותי, או שההלכה נועדה ללכת לצד ויחד עם בריאות הגוף והנפש של מקיימה. נציג כמה תשובות המציפות שאלות אלה ואת עמדת הרב:

8.2.1 רופא בצום:

חרף ההטבה האיכותית בתחום הרפואי, שירותי הרפואה בכלל ובגירבה בפרט היו יקרים ולא מצויים. ר' חויתה הכהן⁷⁰⁶ מפנה שאלה⁷⁰⁷ לגבי אדם שקם מחוליו ועברו כמה ימים, וחושש שאם יתענה תחזור מחלתו. הרב כלפון מציע בתשובתו שלוש אפשרויות כדי לפוטרו מהצום: הראשונה תלויה בהרגשת האדם עצמו. השנייה, חוות דעת של רופא, והאפשרות השלישית חששו הרגשי החולה. דומה שיש כאן שילוב של זמינות הרפואה והחשש שיסתכן החולה, כמו גם עמדה עקרונית המוצאת את הבריאות כמכריעה גם במצבי ספק. ר' דוד עידן העלה שאלה⁷⁰⁸ לגבי צום של אדם חולני בדרך כלל. גם כאן, הרב כלפון פוטר אותו מהצום ואינו תולה זאת כלל בשאלת רופא. העיקרון המנחה הוא ערך החיים:⁷⁰⁹

⁷⁰⁴ ש.ם.

⁷⁰⁵ ש.ם, בסוף התשובה.

⁷⁰⁶ הרב רחמים חי חויתה הכהן (1901–1959), בן למשפחת רבנים בגירבה, פוסק הלכה, מחבר שו"ת שמחת כהן. בשנים 1950–1954 שימש כאב בית דין בגירבה. בשנת 1954 עלה לארץ וכיהן כרב המושב ברכיה שליך אשקלון.

⁷⁰⁷ שואל ונשאל, חלק ג או"ח, סימן עא.

⁷⁰⁸ ש.ם, סימן קפו.

⁷⁰⁹ ש.ם.

כי התורה דריכה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום ומוטב שיעמוד האדם על הדברים הנחוצים מדינא ויתעסק בבריאותו.

ומסיים הרב, כי הבריאות קודמת לכול ורק אדם בריא יוכל להיות עובד ה'. בתשובה⁷¹⁰ נוספת בעניין פטור מצום גדליה, מציין הרב כלפון כי גם לדעת מרן אין צורך באומד ומותר למי שקם מחוליו לאכול. הוא אף מעיד על עצמו כשלא חש בטוב: ⁷¹¹ "וכן עשיתי מעשה בעצמי בצום גדליה שנת תרע"ג".

בשאלה אחרת דן הרב כלפון⁷¹² באשה שילדה, והמיילדות העלו חשש שאם תצום תסכן את ילדה. הרב גם כאן מברר האם ניתן לסמוך על דבריהן של נשים מיילדות או מבוגרות עם ניסיון בתחום או שחייבים לשאול דווקא רופא? אחרי שמזכיר שאפילו תחושת האדם הסובייקטיבית מהווה שיקול להקל בצום, מביא הרב כלפון את תשובתו של "דבר שמואל" המתייחס לשאלה דומה, ומסקנתו היא שיש להתיר לאם שלא לצום ללא חוות דעת של רופא. גם לדעת הרב כלפון אין צריך רופא ודי בשלוש נשים מנוסות, שלפי דעתן יהיה נזק לתינוק, ואז יהיה מותר לאם לאכול. בסוף התשובה של הרב כלפון הוא מוסיף טעם, שלא הובא בפוסקים הקודמים שהזכיר בתשובתו:⁷¹³

והטעם שלא כתבתי להביא רופא? כי פה ג'רבה אין רגילים בזה וגם יש הרבה הוצאות ומזה מחמירים (לצום) ונמנעים מלהביא רופא ויש לחוש לסכנה, ולכן לענ"ד די בזה.

אם כן, לצד הנאמנות הבסיסית, ואף העמדה העקרונית המקלה במצבי רפואה, מעלה הרב נימוק נוסף הכורך את התמונה הכלכלית עם השלכותיה הרפואיות: באם נחמיר ונדרוש רופא, יש בכך בכדי להעמיס על העם הוצאות, או אפילו חלילה להביאו להקל בחשש הרפואי. כדרכו השגורה וכדי לתת משנה תוקף וחיזוק לפסקו המקל, הרב אף מביא עדות אישית לפי זיכרונו:⁷¹⁴

ואם אין דמיוני כוזב זכורני כי גם הרב ברכת ה' זצ"ל היה אומר כי הנשים פה הם במקום רופא.

⁷¹⁰ שם, חלק ד או"ח, סימן כד.

⁷¹¹ שם.

⁷¹² שם, חלק ז או"ח, סימן לח.

⁷¹³ שם.

⁷¹⁴ שם.

8.2.2 השלמת צום :

במקום אחר נשאל הרב כלפון לגבי בני י"א שנים, האם חייבים להתענות ביום כיפור מדין חינוך⁷¹⁵ כמקובל, פותח הרב כלפון בדברי מרן:⁷¹⁶ "בן י"א בין זכר בין נקבה מתענין ומשלימין מדברי סופרים כדי לחנכן במצוות". הווי אומר, כי למרות שחובתם לצום מדברי חכמים, במקרה ולא הצליחו להשלים את כל הצום, יהיה עליהם להשלימו ביום אחר. הרמ"א⁷¹⁷ מביא את דעת היש אומרים, שאין צריכים להשלים הצום כלל כאשר מדובר בנער חלש. כף החיים מעיר בעניין זה:⁷¹⁸ "אבל אם הוא חזק ובריא יש לפסוק כדברי השי"ע". הרב כלפון מביא בתשובתו רק את החלק השני של דברי כף החיים באות "טוב", ונראה שיש כאן מגמה ברורה לחיזוק דעתו בעניין השלמת הצום כאשר מדובר בנער:⁷¹⁹

דבזמן הזה אינו מתענה התינוק בשנת י"ב אפילו כשהוא בריא אלא כשהוא עומד בשנת י"ג משום דהכל לומדים והווי כמו חולים ועוד דמסתברא דבזמן הזה מסתמא חשיבי חולים.

ומכאן, לומד הרב כלפון קל וחומר, והוא מאמץ את הטעם שהובא ומוסיף:⁷²⁰

ואם הרב הנו" ז"ל כתב כן על זמנו כ"ש [כל שכן] בזמנינו זה שירדה חולשה לעולם ובפרט מעת היות המלחמות שבשנת התרע"ד ובשנת תרצ"ט והלאה דמזה נגרם חסרון המזונות וחסרון הפרנסה לרוב העולם הפלא ופלא, ולכן נראה לעני"ד דבכל כהאי גוונא גם מרן יודה.

אחרי שהבהיר כי דרכו היא דרך הפסיקה המקובלת, ועל קודמיו הוא נשען, מבהיר הרב את תמונת המציאות השונה בימיו. מחיר המלחמות, והחולשה הכללית מהווה גורם מכריע לשנות את הנהגת הפסיקה עד כה. ה'חולשה' – שנובעת כפי שכבר הראינו ממצב כלכלי, ביטחוני, ואף רוחני – מובילה לשינוי הגישה ולהקלה בהלכות הצום לנערים רכים:⁷²¹

⁷¹⁵ שם, חלק ו או"ח, סימן מו.

⁷¹⁶ שו"ע, הלכות יום הכפורים, סימן תרט"ז, סעיף ב.

⁷¹⁷ שם.

⁷¹⁸ שם, אות טוב.

⁷¹⁹ שואל ונשאל, חלק ו או"ח, סימן מו. וכמו שצינו לעיל, הרב כלפון מצטט רק את השורות הללו מתוך דברי כף

החיים.

⁷²⁰ שם.

⁷²¹ שם.

ולכן נראה לי להורות לשואל שיתענה ואם הבן הרגיש שאינו יכול להשלים יאכל וישתה וכן אם האב או האם הרגישו בחולשת הבן או הבת שאינם יכולים להשלים יאכילו וישקו אותם אפילו אם הבן או הבת רוצים להחמיר על עצמם והם ישגוהו עליהם {...} והשיי"ת [וה' יתברך] ברחמיו יאמר לצרותינו ולצרות כל עמו ישראל די.

8.2.3 מקווה מחומם :

מדברי מרן ניתן להסיק כי לדעתו אסור לחמם מקווה:⁷²² "יש מי שאוסר להטיל יורה מלאה מים חמין לתוך המקווה לחממו וכן למלאת מקווה מים חמין ולחברו לנהר בשפופרת הנאד".

נוסח הדברים אינו חד משמעי, אך מרבית הפוסקים הסיקו כי אם כתב מרן "יש מי שאוסר", מכאן שדעתו לאסור. לעומתו הרמ"א מתיר:⁷²³ "ויש מקילין ומתירין להטיל חמין למקווה כדי לחממו {...} ומכל מקום יש להחמיר אם לא במקום שנהגו להקל אז אין למחות בידן". ומכאן, שלדעת הרמ"א מותר ויש שמחמירים, והכוונה לדעת הספרדים ומכאן המחלוקת.

בעניין זה נשאל הרב כלפון תוך ציטוט מדברי מרן:⁷²⁴

על מה סמכו לחמם המקווה כדי לטבול בו דלכאורה זה נוגד מה שפסק מרן ז"ל השי"ע [יו"ד] סימן ר"א סעיף ע"ה דיש מי שאוסר להטיל יורה מלאה מים חמים וכו' ע"ש [עיין שם]?

באופן יוצא דופן, בראשית תשובתו טוען הרב כלפון כי מרן חזר בו והדברים מבוססים על גדולי הדור. הרב אף טוען שהאיסור של רבני ירושלים לחמם מקווה נובע מכך שלא עודכנו בעובדה שהרב חזר בו מהוראתו. הרב כלפון לא מסתפק בכך ומביא עדות אישית לפי זכרונו מרבי נסים נחום מארץ ישראל ומדבריו מובן שגם בארץ ישראל נוהגים לחמם מקווה. לכאורה, נראה הדבר ברור להתיר ולכתוב זאת במפורש על פי הדברים שהזכיר, אך הרב כלפון נזהר בקביעתו וכך כתב בסוף תשובתו:⁷²⁵

⁷²² שו"ע, יו"ד רא, עה.

⁷²³ שם.

⁷²⁴ שואל ונשאל, חלק ו יו"ד, סימן קס"ז.

⁷²⁵ שם.

ולעני"ד נראה שכן ראוי להורות כדי שלא יבא הדבר לידי מכשול בעונות הרבים בימינו אלה אשר רבים מקילים בכמה איסורים כאלה מחסרון כח הבית דין להעמיד הדת על תלה.

אולם חרף חששו שההיתר יוביל לפרצה שתתרחב, שוב כורך הרב את חולשת הגוף וחולשת האמונה, ומצרפם לכדי הכרעה להקל:⁷²⁶

ועוד דבאמת חולשה גדולה ירדה לעולם והכל כחולים לענין זה. ועוד כי אומרים כי המים הקרים גורמים לחששת עקרות וקלקולים ומחלות ב"ר [בר-מינן].

והטעם השלישי להתיר:⁷²⁷

וכן נתפשט כעת (וכן הוא המנהג בארץ ישראל תובב"א) ובפרט בימי הקור והצנה ובכל כהאי דוונא נראה לי דאדרבה המחמיר אינו אלא מקיל שמביא לעצמו כמה תקלות וחשש סכנות ומחלות ב"מ [בר-מינן]. וצור ישראל יצילנו משגיאות ויראנו מתורתו נפלאות אמן.

לפנינו אם כן דוגמה, בה הרב מורה להקל מתוך מנעד שיקול מטא-הלכתי רחב: אל המנהג שהכיר בירושלים, מצטרף חשש ההתרחקות שעלולה להביא החמרה בדור חלוש ברוחו, וכשיקול מכריע ומצטרף, נוסף החשש הרפואי מפני השפעת הצינה על הטובלות.⁷²⁸

8.3 סיכום

בדוגמאות שהצגנו לאורך הפרק, ראינו מגוון שיקולים מטא-הלכתיים בהם נקט הרב בפסיקותיו. את הבחירה לנטות במקרים מסויימים ממסורת הפסיקה, הרב כלפון מנמק זאת בשיקולים ציבוריים עקרוניים להם הוא ער: חולשת הדור, חשש התרחקות, ההקפדה על חיי אדם ובריאותו ועוד. נדמה, כי אין בשיקולים אלו אירועים יוצאי דופן וכפי שהצגנו לאורך כל מחקרנו, הרב כלפון בוחר במודע לנטב את פסיקתו וכתיבת שיקוליו מתוך רצון להנהיג בצורה מושכלת וברורה לקהל ציבורו. כתיבת שיקוליו בדוגמאות שהצגנו, מלמדת לדעתנו כי הרב כלפון בחר לחשוף את שיקוליו מתוך רצון להציג את הפסיקה כמתחשבת.

⁷²⁶ ש.ם.

⁷²⁷ ש.ם.

⁷²⁸ יוסף חיים בן אליהו – "בן איש חי" (בגדאד, 1835-1909) נשאל שאלה דומה, עיין: שו"ת רב פעלים, ירושלים תשנ"ד, יו"ד, חלק ד, סימן טו. הוא משנה את דעתו ומתיר חימום מקווה לאחר שקיבל את תשובתו של ר' אליהו מני (1818 – 1899), רבה של חברון ויליד בגדאד.

לפנינו אם כן פוסק, המודע באופן מובהק גם לאחריותו כמנהיג ציבורי, שעל כתפיו מוטלת משימה חדשה ומורכבת – שמירה על צביונה של קהילתו אך גם על לכידותה, בתקופה שרוח הקהל חלשה: כתוצאה משנות ביטחון מעורער, מחולשת הגוף והשפעת הרוחות התרבותיות הזרות.

במחקר זה ביקשנו ללמוד על עקרונות הפסיקה של הרב משה כלפון הכהן כפי המשתקף מחיבוריו ההלכתיים: "ברית כהונה" ושו"ת "שואל ונשאל". עקרונות אלה מלמדים על תפיסת עולמו כאיש רוח וכאיש ציבור ובעיקר על גישתו ההלכתית כפוסק. פעילותו ההלכתית והציבורית של הרב כלפון, התרחשה בתקופת מפנה עבור הקהילה הגירבאית. אחרי שנות דור בהן התנהלה הקהילה באופן כמעט-עצמאי, בשמירה על זהות תורנית ומינהגית ייחודית וכמעט-הומוגנית. עם כניסתה של צרפת – על רוחה ואנשיה, למרחב השמור של תוניס והאי ג'רבה – היה על מנהיגי הציבור ואנשי הרוח של ג'רבה להידרש לתהפוכות ולטלטלות שעוברים יהודי הקהילה. קריאת פסקיו של הרב כלפון, שנמנה אומנם על הזרם השמרני ושומר המסורת כפי שהיו קודמיו, מלמדת כי הוא ראה את עצמו אחראי לעולמם המשתנה של יהודי ג'רבה – וזו, מהווה עדות לגישה מנהיגותית בתקופה של שינוי. כפי שהראיתי בעבודה, הרב כלפון רואה את תפקידו בשמירת המסורת העתיקה וההלכה על דקדוקיה, אך מאידך נכון לקבל כל שינוי שאינו מערער לדידו על אדני-היסוד של מסורת זו. הגישה האפשרית של 'חדש אסור מן התורה' המאפיינת לא אחת מנהיגים שמרנים בעת משבר, אינה ננקטת על ידי הרב כלפון, אשר נע בין שמרנות הכרחית לבין פתיחות אפשרית.

פתחנו בסקירה על תולדות חייו של הרב כלפון כהקשר חיוני להבנת דמותו, כמו גם המציאות בתוכה גדל ופעל. בדרך זו למדנו על דרכו עד למינויו כמנהיגה של ג'רבה. מני ראשית דרכו, ראה את הכתיבה כתעודת חייו, כאסטרטגיית למידה נצרכת, אך גם כחלק אימננטי לתפקידו הציבורי והפצת השפעתו: הוא עצמו דאג לכתוב ולהדפיס את חידושיו, דרשותיו, הגותו ובעיקר פסקיו. בכתיבת מנהיגי ג'רבה בחיבורו "ברית כהונה", שהפך ל'אורים ותומים' מאז ועד היום לכל יוצאי ג'רבה. תשובותיו הרבות שכונסו לשו"ת "שואל ונשאל", הפכו להיות ספר הלכה מחייב קהילות רבות גם מחוץ לגבולותיה של ג'רבה. כתיבתו הקולחת, המקפידה על חשיפת תהליך הפסיקה והנימוקים המובילים אליה, תרמו לכך שהשפעתו של הרב כלפון ניכרת על פני בערים רבות בכל תוניס ואף מעבר לה.

שתי קהילות היהודים בג'רבה, המובחנות כל כך בסגנון, נענו להנהגתו של הרב כלפון. כפי שהצגנו לאורך החיבור כולו, הרב כלפון לקח בחשבון את אופייה וייחודה של כל קהילה מחד, הן לקולא – לטובת שמירת הקשר והזיקה של כל חלקי הקהילות בתוכן וביניהן, הן לחומרא- בהכרה מפוכחת בחולשתו של הדור ונאמנותו החלקית לדרך ההלכה והמסורת.

המאבק שהוביל כנגד פתיחת בית הספר של 'כיי'ח' בג'רבה, לא מנע את השפעותיה של התרבות האירופית על קהילת יהודי האי. עם זאת, נחרצותו מחד, פעילותו התורנית ומורכבותו בהנהגה ובפסיקה, יצרו תמונה מיוחדת של קהילה המעמידה בראשה תלמידי חכמים ומוקירה אותם ואת לימוד התורה כערך.

כפי שהראינו לאורך הפרקים, הרב כלפון החשיב את מנהגי ג'רבה, וראה בהם מקור הלכתי ראשון במעלה. יחד עם מסורת הפסיקה הספרדית, וקבלת פסקי השולחן ערוך כמכריעים – ראינו כיצד המנהג לעיתים גובר על פסקי מרן, ומביא את הרב לפסוק כהוראות הרמ"א או ראשונים אחרים. הרב כלפון היה מודע כפי הנראה לעוצמת השינוי המתחוללת והעתידה להתחולל בימי כהונתו בתחום חברתי-קהילתי וההתפתחות של המודרנה. ערנותו זו מתבטאת במלאכת איסוף ותיעוד המנהגים העתיקים של הקהילה. המנהגים, שעוצבו וננהגו לאורך דורות רבים של גלות עתיקה ויציבה – מלוקטים על ידו מלאכת מחשבת. בעבודה גם עמדתי על מאמציו של הרב כלפון לעגן את המנהגים הללו במקורות הלכתיים כתובים עם חשובי הפוסקים. ככל הנראה, ההיפתחות לעולם ההלכתי והמנהגי המגוון, מניעה את הרב כלפון לשמר ולעגן את המנהגים הן כרשימה חיה של קהילה, אך אולי גם כתיעוד המצריך נימוק 'חיצוני' עבור מי שאינו נמנה באופן טבעי על הקהילה ומסורתיה. בהתאם לכך, בעיוניי בפסקיו ותשובותיו של הרב כלפון הצבעתי על מאמציו לעגן את מנהגי ג'רבה באופן סדור ומובנה בספרות הפסיקה מחוץ לג'רבה.

עמדנו על ידיעותיו של הרב כלפון בדברי הקבלה, אך גם על כך שהרב לא נשען באופן דומיננטי על העמדה הקבלית בפסקיו ובהנהגות שאימץ. חרף הרושם שהרב היה בקיא בכתבי המקובלים והנהגותיהם – הרב כלפון מזכיר פעמים רבות בהנהגות ג'רבה את האר"י הקדוש והחיד"א – איזכורם משמש על פי רוב לעיגון מנהג הקיים ואין להסיק כי השפיעו באופן ברור על הוראותיו.

מהפרקים האחרונים בעבודה בהם דנו בייחסו של הרב כלפון למחללי שבת, לחידושים טכנולוגיים ולשיקוליו המטא – הלכתיים, ניתן להסיק כי הרב כלפון היה ער לכל החידושים ולתמורות שחלו בעולם ולהשפעתם על ג'רבה. הרב כלפון, לא רק שלא שלל אלא אף עודד שימוש באמצעים טכנולוגיים חדשים ובהתאם לכך קבע את ההלכה. יתרה מזאת, הרב ראה בהתפתחות הטכנולוגית ניצני בשורה של גאולת העם והעולם. עם זאת, חידושים אלה היוו אתגר משמעותי על הפוסק המתמודד עם מציאות חדשנית, כמו גם אתגר חברתי-קהילתי כלפי בני הקהילה הנמשכים להשתייך לרוח החדשה הנושבת באי. לצד הקפדה על שמרנותה וייחודה התורני של ג'רבה, ניתן לראות כיצד התאמץ הרב לנתב את דרכו ולפסוק בדרך שאינה מרחיקה. שיקוליו כללו פעמים

רבות התחשבות ורצון לקרב את הרחוקים ולכן הוא חיפש דרכים להקל. פעמים וקבע לציבור בשונה ממה שקבע למי שמוגדר כתלמיד חכם, פעמים והגדיר כי מדובר בחוסר ידיעת ההלכה או אילוץ שלא על מנת לחטוא ולכן אין כאן איסור שנעשה בכוונה, פעמים ובהם הרב כלפון מעיד על מציאות השעה בה הדור חלש ולכן יש צדדים להקל.

כמדד משמעותי למאפייני יחסו של הרב כלפון כלפי שינוי התקופה, נבחנו תשובותיו הנוגעות למעמד האישה והלכותיה. בניגוד לדעת קודמיי, מצאתי את עמדתו של הרב כלפון ביחס לנשים שמרנית ומסורתית.

לרוב, בתשובותיו של הרב כלפון הוא מביא לרוב את דברי מרן ואינו מציג עמדה עצמאית או שונה מההלכה הידועה. בחינת הדיסקורס ועמדות המוצא בשיחו של הרב כלפון מלמדת כי המעמד הסמכותי נשמר ומונח כאקסיומה. מאידך, לצד השמירה על המערך הסמכותי, מקפיד הרב כלפון להדגיש כי הוא מגיע עם יחסים של אחריות, בין אישית אך גם ציבורית.

התמונה העולה במבט כולל, מלמדת כי הרב כלפון שמר בקנאות על זהותה היהודית-מסורתית של גירבה והנהיג את יהודי המקום. עם זאת, עמדתו זו לא התבטאה בחוסר נכונות להכיר בשינויי המציאות המתרגשים על האי. הרב כלפון גילה ערנות וסובלנות כלפי השינויים, ואף ניכרת הבחנה בין עמדתו העקרונית, לבין גילויי גמישות והתחשבות כלפי השפעת החילון על הקהילה, בכדי לשמר את כולם תחת כנפי השכינה.

לצד המבט האנליטי והחלוקות הקטגוריאליות ביחס לפסקיו, ייחודה של העבודה גם בהיקף ההתבוננות ביצירתו של הרב כלפון, ובתשומת הלב לעושר הפסקים והכתבים – תוך מתן תמונה פנורמית ומרחיבה לאופי פסיקתו לאורך ולרוחב החיים היהודיים. הפרקים השונים משקפים סוגיות מגוונות היוצרות תמונת מוזאיקה של יוצר רחב היקף והשפעה, החושפת גישה של מנהיג רוחני וחברתי בתקופה מכריעה עבור קהילתו ועמו.

רשימת מקורות

ספרות מקור

תקופת הראשונים

משה בן מימון, רמב"ם מדויק: ... משנה תורה, מהדיר: יצחק שילת, מעלה אדומים תשס"ד – תשע"ח.

קארו, יוסף, שלחן ערוך: עם רבינו עקיבא איגר השלם..., תל אביב תשל"ז.

תקופת האחרונים

אזולאי, חיים יוסף דוד, ספר מעגל טוב השלם: והוא ספור מסעות חיים יוסף דוד אזולאי, מהדיר: אהרן פריימן, ירושלים תרצ"ד.

הכהן, חיים, לב שומע, ליוורנו תרמ"ה.

הכהן, ניסים, חוקת משה, בתוך: ברית כהונה השלם, חלק ב, בני ברק תש"ן.

יוסף, עובדיה, שאלות ותשובות יביע אומר: כולל שאלות ותשובות וחקרי הלכות ובירורי דינים להלכה ולמעשה, מהדורה שנייה (חלקים א-ה), ירושלים תשמ"ו.

יוסף, עובדיה, שאלות ותשובות יחווה דעת, חלק ב, ירושלים תש"ס.

סופר, יעקב חיים, כף החיים: על שלחן ערוך אורח חיים..., ירושלים תשע"ד.

ספרי הרב כלפון משה הכהן

הכהן, כלפון משה, ברית כהונה: בו יבואו מנהגי פה אי ג'רבה ... על סדר אלף בית, תקנות ... רבני פה הראשונים, והכרעות והוראות... (חלק א-ד), ג'רבה תש"א-תשי"א.

הכהן, כלפון משה, ברית כהונה: א"ח, יו"ד, אה"ע, ח"מ... מנהגי פה אי ג'רבה, על סדר אלף בית, תקנות והסכמות והנהגות רבני פה הראשונים, והכרעות והוראות..., ג'רבה תשכ"ז.

הכהן, כלפון משה, ספר ברית כהונה השלם: בו יבואו מנהגי ... ג'רבה על סדר אלף בית, תקנות והסכמות והנהגות, בני ברק תש"ן.

הכהן, כלפון משה, ברית כהנה : ... בו יבואו מנהגי... גרבה על סדר אלף בית, תקנות והסכמות והנהגות... מהדורה שנייה, בני ברק תשנ"ח.

הכהן, כלפון משה, דרכי משה, מהדורה שלישית, בני ברק תשס"ו.

הכהן, כלפון משה, הלכה למשה, נתיבות תשנ"ח.

הכהן, כלפון משה, ספר שואל ונשאל : ... שאלות ותשובות (חלק א-ד), בני ברק תשנ"ט-תשס"א.

הכהן, כלפון משה, ספר תורה וחיים מוסרים ומדות, עצות ודעות (חלק א-ב), נתיבות תשמ"ד.

ספרות מחקר

אברהמי-פואה, חנה, יהודי ליוורנו וקשריהם עם תוניס במאות ה-ז"ז-י"ח, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ט.

אברמסקי-בליי, עירית (עורכת), פנקס הקהילות – לוב תוניסיה : אנציקלופדיה של הישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, ירושלים תשנ"ז.

אורבך, אפרים אלימלך, ההלכה : מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984.

אורפלי, משה, וחזן, אפרים (עורכים), התחדשות ומסורת : יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון-אפריקה, ירושלים תשס"ה.

אלון, מנחם, המשפט העברי : תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, מהדורה שנייה, ירושלים תשל"ח.

אלון, מנחם, מעמד האישה : משפט ושיפוט, מסורת ותמורה, ערכיה של מדינת יהודית ודמוקרטיה, תל אביב תשס"ה.

אלוש, יצחק, בית התפוז : ירושלים של אפריקה, אשקלון תשס"ז.

אליאור, רחל, סבתא לא ידעה קרוא וכתוב : על הלימוד ועל הבורות, על השעבוד ועל החירות, ירושלים תשע"ח.

אמסלם, חיים, קובץ דרכי העיון : לקט הדרכה בדרכי קניית העיון ופסיקת הלכה, מהדורה שלישית, בני ברק תשע"ב.

ארד, מוטי, מחלל שבת בפרהסיא : מונח תלמודי ומשמעותו ההיסטורית, ניו יורק תשס"ט.

ארליך, חגי, המזרח התיכון בין מלחמות העולם, ספר ה', יחידה 12, תל אביב תשנ"ב.

ארנד, אהרן, "התקוה" בליל הסדר', דף שבועי – אוניברסיטת בר-אילן, 387, פרשת צו ופסח תשס"א.

ארנד, אהרן, 'פרשנות גירבאית לתלמוד : "כסא רחמים" לר' רחמים חורי', שנתון המשפט העברי, כב (תשס"א-תשס"ד), עמ' 1-44.

בן-חור (חדד), אפרים, "מנהגי חתונה בג'רבה", ידע עם, 30, א, (תשכ"ו), עמ' 34-38.

בניהו, מאיר, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט.

בצלאל, יצחק (עורך), פעמי מערב : מחקרים על יהדות צפון-אפריקה, ירושלים תשמ"ג.

בראון בנימין, 'חכמי המזרח והקנאות הדתית : נקודות לקראת בחינה מחודשת', אקדמות, י (תשס"א), עמ' 289-324.

בראון, בנימין, 'ההלכה האורתודוקסית והמנהג : פסיקתו של החזון איש כמקרה מבחן', יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרזיגר (עורכים), אורתודוקסייה יהודית : היבטים חדשים, ירושלים תשס"ו, עמ' 211-253.

בר-אשר, שלום, 'הספרות הרבנית בצפון אפריקה 1700-1948 : לוב, תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו', פעמים, 86-87 (תשס"א), עמ' 233-257.

ברבי, הדסה, השפעת פסקי החיד"א על מנהגי ג'רבה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה.

ברכה שאינה צריכה', אנציקלופדיה תלמודית, ד, עמ' רפ-רפא.

ברקוביץ, אליעזר, 'מעמד האשה ביהדות : היבט הלכתי-חברתי', דב רפל (עורך), הפנינה – ספר זכרון לפנינה רפל : האשה היהודית בחינוך, במשפחה ובחברה, ירושלים תשמ"ז.

ברקוביץ, אליעזר, ההלכה כוחה ותפקידה, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ז.

בשן, אליעזר, הורים וילדים בהגותם של חכמי צפון אפריקה, תל אביב תשס"ו.

בשן, אליעזר, ממזרח שמש עד מבואו : פרקים בתולדות יהודי המזרח והמגרב : חברה וכלכלה, לוד תשנ"ו.

בשן, אליעזר, 'ר' משה כלפון הכהן, אב"ד ג'רבה : קווים לדמותו, שמואל גליק (עורך), זכר דבר לעבדך - אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עמ' 69-82.

גארב, יהונתן, הקבלה בעת החדשה כתחום מחקר אוטונומי : הרצאה שניתנה בטקס הענקת הפרס בחקר הקבלה על שם גרשם שלום באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ביום הולדתו ... י"ז בכסלו תשע"ה, לוס אנג'לס תשע"ו.

גולדברגר, דב, לחשב מסלול מחדש : להוציא את הגלות מישראל, תל אביב תשע"ט.

גולדמן, אליעזר, מחקרים ועיונים : הגות יהודית בעבר ובהווה, בעריכת דני סטטמן ואבי שגיא, ירושלים תשנ"ז.

גולדמן, אליעזר, 'יסודות מטה-הלכתיים להכרעה הלכתית', אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים תשס"ח.

גורדין, הראל, הרב משה פיינשטיין – הנהגה הלכתית בעולם משתנה, אלון שבות תשע"ז.

גז-אביגל, מרים, ספר שירת הקודש של נשים מהאי ג'רבא שבתוניסיה, לוד תשס"ט.

גילקרום, גדעון מאיר, ספר האיר המזרח : סיפור חייהם, פעלם והנהגותיהם של גדולי ישראל מרבנותינו הספרדים בדורות האחרונים, ירושלים תשס"ב.

גליק, שמואל, אשנב לספרות התשובות, ניו יורק תשע"ב.

גרטר, יעקב, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה.

גרץ, מיכאל, הפריפריה היתה למרכז : פרקים בתולדות יהדות צרפת במאה הי"ט : מסן-סימון עד ליסוד יכל ישראל חברים, ירושלים תשמ"ג.

דשן, שלמה, "עירנו אי-גרבה" : התמודדותם של רבי כלפון משה הכהן ובני דורו עם ניצני המודרנה, אפרים חזן וחיים סעדון (עורכים), תרשיש : מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה, רמת גן תשס"ט.

דשן, שלמה, 'קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום טוניסיה מסוף המאה הי"ט עד לעליות ארצה', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 97–108.

הבלין, שלמה זלמן, 'רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו: חכם אשכנזי בארצות האסלאם, שלם, ז (תשס"ב), עמ' 71–131.

הוס, בועז, כזוהר הרקיע: פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח.

הטל, אברהם, 'בתי כנסת בתוניס', אפרים חזן וחיים סעדון (עורכים), תרשיש: מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה, רמת גן תשס"ט.

הטל, אברהם, כתבי עת ועיתונים יהודיים בצפון אפריקה, תל אביב 1996.

הטל, אברהם, 'על הדפוס העברי במגרב', ממזרח וממערב, ב (תש"ס), עמ' 121–129.

הירשברג, חיים זאב, תולדות היהודים באפריקה הצפונית: התפוצה היהודית בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו, ירושלים תשכ"ה.

הלוי, חיים דוד, עשה לך רב (שו"ת), חלק ז, תל אביב תשמ"ו.

המבורגר, בנימין שלמה, 'מנהג אשכנז', המעין, כז, ג (תשמ"ז), עמ' 1–10.

הנשקה, יהודית, 'עיתונות עברית בערבית יהודית: "הארץ" ו"הדואר" בג'רבה – לאופיים של שני תרגומים', מסורות, יג-יד, (תשס"ז), עמ' 89–104.

הנשקה, יהודית, 'פרשת מחלוקת השחיטה בג'רבה: היסטוריה, לשון והלכה – על פי שו"ת מכתבי יד', משה בר-אשר וסטיבן פראד (עורכים), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה: תעודות מוהדרות ומפורשות, ירושלים תשע"א, עמ' 69–105.

וייל, ג'ורג', 'אגודת כ"ח ומצבן החברתי של הקהילות הים-תיכונית בסוף המאה הי"ט (1860 – 1914)', שמעון שוורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי: מדיוני הקונגרס הבינלאומי השני לחקר מורשת יהודי ספרד והמזרח – תשמ"ה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 7–14.

זוהר, צבי, אודות השפעת כ"ח על קהילות ישראל בארצות האסלאם ואודות מאפייניה כתנועת מסיון, שמעון שוורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי: מדיוני הקונגרס הבינלאומי השני לחקר מורשת יהודי ספרד והמזרח – תשמ"ה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 31–35.

זוהר, צבי, 'אשרור דתי של הציונות כתנועה לאומית חילונית: פרק במשנת הרב כלפון משה הכהן, ישראל, 2 (תשס"ג), עמ' 107–125.

זוהר, צבי, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, בני ברק תשס"א.

זוהר, צבי, מסורת ותמורה: התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880–1920, ירושלים תשנ"ג.

זוהר, צבי, 'אורח חיים ישראלי חילוני: מימוש "קבלת המצוות" הנחוצה לגיור בר תוקף, עיון בפסיקתו של הרב משה הכהן, רבקה הורביץ ואחרים (עורכים), ספר זכרון לפרופסור זאב פלק ז"ל: מאמרים במדעי היהדות ובשאלות השעה, ירושלים תשס"ה, עמ' 333–353.

זוהר, צבי, 'עצמאות הפוסק ביחס לפסיקה בעבר', זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב 1997, עמ' 304–320.

זימר, יצחק (אריק), עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם, ירושלים תשנ"ו.

זימר, יצחק (אריק), 'תגובות יהודי אשכנז להשפעות המרכז בפולין בראשית המאה הי"ז', סיני, קב (תשמ"ח), עמ' רכו–רמ.

זיסנוויין, דניאל, 'הנשים בתוניסיה: חלוצות מהפכת הנשים בעולם הערבי?', עפרה בנג'ו (עורכת), נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי, תל אביב 2004, עמ' 169–180.

חדאד, גד, סידור תפילת יוסף: עפ"י נוסח סידורי ג'רבא, ירושלים, ללא ציון שנה.

חדד, בועז, ספר ג'רבה יהודית, ירושלים, ללא ציון שנה.

חדד, שלום, 'ממנהגיהם של יהודי ג'רבה', אשר וסרטיל (עורך), ילקוט מנהגים: ממנהגי שבטי ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 521–533.

חזן, אפרים, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה.

חלמיש, משה, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה הט"ז: סקירה היסטורית ותרבותית, בני ברק תשס"א.

חלמיש, משה, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס.

חלמיש, משה, 'מקובלים לעומת פוסקים: מגמות שונות בשאלת ההכרעה', אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים תשס"ח, עמ' 181–210.

חלמיש, משה, 'סמכותו ההלכתית של הזוהר', זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב 1997.

טובי, יוסף, טובי צביה, הספרות הערבית-יהודית בתוניסיה (1850–1950), תל אביב תש"ס.

טובי, יוסף יובל, 'הוראת העברית החדשה בהשקפת ההנהגה הרוחנית בג'רבה שבתוניסיה במחצית הראשונה של המאה העשרים', הגות בחינוך היהודי, יא (תשע"ה), 118–153.

טובי, יוסף יובל, 'כתבים ציוניים של חכמי ג'רבה', מהות, כה (תשס"ג), 129–151.

טובי, צביה, מכלה לחמות: עולמה של האישה היהודייה בדרום תוניסיה והשתקפותו בספרות העממית, ירושלים תשע"ו.

טולידאנו, יעקב משה, 'מתי ובאילו מקומות נתקבל השולחן ערוך להלכה פסוקה?', יצחק רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל "השולחן ערוך", ירושלים תשכ"ט, עמ' 184–188.

טולידאנו, שלמה, דברי שלום ואמת (חלק א–ב), ירושלים תשס"ג.

טשרנוביץ, חיים, תולדות ההלכה: כולל שלשלת הקבלה והתפתחות התורה שבעל פה מתוך שרשיה ומקורותיה מראשיתה עד חתימת התלמוד (חלק א–ד), ניו יורק תרצ"ה–תש"י.

ינאי, משה, וחדד, אפרים (עורכים), שורשים ביהדות תוניסיה, באר שבע תשל"ח.

כהן, אורה, 'החינוך היהודי בתוניסיה', מנחם זהרי, אריה טרטקובר, מיכאל זנד ואברהם חיים (עורכים), הגות עברית בארצות האיסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 367–393.

כהן, אליהו, 'מקור מנהג ג'רבא לומר ביום הכיפורים: "בעבור כבוד שמך המצא לנו וכו", ומקורות לעוד מנהגי ג'רבא בתשרי (ועוד)', אור תורה, תמד (תשס"ה), עמ' כו-ל.

כהן, בנימין רפאל, ספר מלכי תרשיש: והוא ספר דברי ימי המלכים ... אשר היו במדינת תוניסיה מיום היותה עד יומא דן ... מהדורה שנייה, נתיבות תשס"ח.

כהן, יוסף, 'מנהגי ג'רבה בענייני יום כפור', אור תורה, תנו (תשס"ו), עמ' יח-מ.

כ"ץ, יעקב, הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ד.

לאו, בנימין, להחזיר עטרה ליושנה: עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב.

לאו, בנימין, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל אביב 2005.

לוין, יצחק, ספר אוצר כתבי-עת תורניים: ביבליוגרפיה של כתבי-עת תורניים שהופיע בארץ ישראל, מזרח ומערב אירופה, רוסיה, סין (שנגהאי), צפון אפריקה וצפון אמריקה בשנות תנ"א-תש"ח, ניו יורק תש"ס.

מאזוז, מאיר, קובץ מאמרים, בני ברק תשס"ג.

מאזוז, מאיר, 'שואל ומשיב', אור תורה, רלג (תשמ"ז), עמ' תשפו-תשצ.

מאזוז, מאיר, שורשים ומסורות ביהדות תוניסיה, לוד תשמ"ו.

מאזוז, מאיר, 'תולדות היהודים באי ג'רבא ומנהגייהם', אור תורה, רו (תשמ"ה), עמ' תקה-תקיד.

מאמו, ראובן, 'עיון במחשבה הפדגוגית של ר' משה כלפון הכהן זצ"ל', מים מדליו, ה (תשנ"ד), עמ' 145-170.

מאמו, ראובן, 'שלושה עשר ניצוצי גאולה במשנתו של רבי משה כלפון הכהן זצ"ל', שמעתין, 163 (תשס"ו), עמ' 168-175.

מאמו, ראובן, תהילה למשה: פרקים במשנתו הציונית של הרב כלפון משה הכהן (הכמ"ה) זצ"ל, ירושלים תשס"ט.

מזוז, יהונתן, יהדות אי ג'רבה, צפת תשל"ט.

מלאכי (שרף), מיכל, 'השתקפות יחסם של יהודי ג'רבה לרעיון הציוני (על פי כתב-העת התורני "הירח")', מהות, כד (תשס"ב), עמ' 155–165.

ממי, אלבר, 'על מיתוס 'האחוה הערבית-יהודית' בתקופה שקדמה לציונות', האומה, יד (1975), עמ' 43–46.

מסינג, יהודה, 'זיקתם של יהודי ג'רבה לארץ ישראל מראשית המאה העשרים ועד לעצמאותה של תוניסיה', מנחם זהרי, אריה טרטקובר, מיכאל זנד ואברהם חיים (עורכים), הגות עברית בארצות האיסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 253–274.

נגר, רבקה, ההנהגה הדתית בג'רבה ויחסה לתמורות הזמן (1914–1945), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח.

נעים, ירון, "'בין כך ובין כך תאבד בת יפתח?!": הרב כלפון משה הכהן מג'רבא ומעמד האישה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כה (תשע"ח), עמ' 205–236.

נעים, ירון, הרב כלפון משה הכהן מג'רבא: בין שמרנות למודרנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט.

נעים, ירון, 'רבני ג'רבא – האומנם יהדות חרדית בארצות האסלאם?', מדעי היהדות, 50 (תשע"ה), עמ' 83–113.

סלושץ, נחום, האי פליא: (האי ג'רבה), תל אביב תשי"ח.

סלושץ, נחום, הכהנים אשר בג'רבה: (מספר המסעות), ירושלים תרפ"ד.

סעדון, חיים (עורך), תוניסיה, ירושלים תשס"ה.

עובדיה, חן, עמוד ההוראה: פרקי הוד ממסכת חיינו ... של ... רבי כלפון משה הכהן ... ראב"ד ג'רבא, בני ברק תשס"ח.

פאעור הלוי, יוסף, 'יחס הספרדים לסמכות מרן כפוסק', יצחק רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל "השולחן ערוך", ירושלים תשכ"ט, עמ' 187–197.

פרייס, משה, מבא השולחן, חולון תשס"ד.

פרידמן, מנחם, 'מסורת שאבדה: כיצד ניצחה האות הכתובה את האות החיה – עיון בפולמוס השיעורים', עמיחי ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי, תל אביב 2003, עמ' 196–218.

פרץ, חנה, אחרון הגאונים בתוניסיה: תולדות חייו של... רבנו מצליח מאזוז (חלק א–ב), בני ברק תשנ"ו–תש"ס.

קוסמן, אדמיאל, לתולדות הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" בשבת ויו"ט ויחוסה לקטגוריה של "איסורי שבות", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ג.
קירש, יורם, מהפכות בהלכה, ירושלים תשס"ג.

רבינוביץ, לוי יצחק, 'יהודי האי ג'רבה', מחניים, צג–צד (תשכ"ד), עמ' 100–101.

רובין, ניסן, מסגרות מתקמות: תהליכים של שינוי במסורות חז"ל, ירושלים ובני ברק 2019.

רודריג, אהרון, חינוך חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון 1860–1929, ירושלים תשנ"א.

רוזן, ישראל, 'לשאלת כשרות מכוונת הגילוח', תחומין, כב (תשס"ב), עמ' 447–454.

רוזן-צבי, ישי, "הוי המעמיקים מה' לסתיר עצה": עיון בתוספתא, סוטה ג, ה', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 367–402.

רוס, תמר, ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם (תרגום: ר' בר-אילן), תל אביב 2007.

רפפורט, שבת, 'גילוח במכונה', תחומין, יג (תשנ"ב–נ"ג), עמ' 200–208.

רפלד, מאיר, "משלים" לתלתא דפורענותא', דף שבועי – אוניברסיטת בר-אילן, 566, ראש השנה ושבט שובה תשס"ה.

רצבי, שלום, 'הלכה ואורתודוקסיה: דרכם ההלכתית של הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל והרב חיים דוד הלוי', יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרוזיגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים תשס"ו, עמ' 471–498.

שגיא, אבי, 'מחויבות דתית בעולם מחולן': פרקי מבוא להגותו של אליעזר גולדמן, דעת, 36 (תשנ"ו), עמ' 69–87.

שגיא, אבי, אתגר השיבה אל המסורת, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ז.

שגיא, אבי, 'התורה והחיים – ההלכה בהגותו של אליעזר גולדמן', תרבות דמוקרטית, 8 (תשס"ד), עמ' 145–164.

שוורצפוקס, שמעון, 'ההשפעה הצרפתית על יהודי אלג'יריה: שבעים וחמש השנים הראשונות', משה חלמיש, משה עמאר, מוריס רומני (עורכים), יהודי אלג'יריה ולוב, רמת גן תשע"ד, עמ' 127–133.

שוקד, משה, ודשן, שלמה, דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ט.

שוראקי, נתן אנדרה, קורות היהודים בצפון אפריקה, תל אביב 1975.

שחר, דב, 'תולדותיו של מנהג ה"כפרות" במקורות', תלפיות, י (תשנ"ח), עמ' 144–156.

שיפמן, פנחס, 'איש ההלכה נידון לחירות', אבי שגיא וידידיה צ' שטרן (עורכים), שפה אחת ודברים אחדים: עיונים במשפט, הלכה וחברה, רמת גן תשע"ב, עמודים 67–81.

שכטר, צבי, נפש הרב: לקוטי אמרים, תיאורי מעשים ודברי הערכה למלאות שנה לפטירת הרב יוסף דוב הלוי סלוביצי'ק, ירושלים תשנ"ד.

שלי-נוימן, אסתר, 'בית הספר כציון דרך בחיי קשישות תוניסאיות', טובה כהן ושאל רגב (עורכים), אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח, רמת גן תשס"ה, עמ' 233–248.

שנער, פנחס, 'יחסי יהודים ומוסלמים במגרב בן זמננו בראי המחקר והספרות', פעמים, 1 (תש"ס), עמ' 3–38.

שפרבר, דניאל, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות (חלקים א–ח), ירושלים תשנ"ג.

שרמר, עדיאל, מעשה רב: שיקול הדעת ההלכתי ועיצוב הזהות היהודית, רמת גן תשע"ט.

תא-שמע, ישראל משה, מנהג אשכנז הקדמון: חקר ועיון, ירושלים תשנ"ב.

תא-שמע, ישראל משה, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז : 1100–1350, ירושלים תשנ"ו.

תמר, דוד, 'דינים המיוסדים על הזוהר ועל הקבלה בשו"ע ובבית יוסף', סיני, קטו (תשנ"ה), עמ' סט–עו.

Ben-Naeh, Yaron, 'The historiography of Ottoman Jewry', *Journal of Jewish Studies*, 69,1 (2018), pp. 109–133.

Deshen, Shlomo A., 'Southern Tunisian Jewry in the early twentieth century: elements of French, Arab and Jewish culture', *Journal of North African Studies*, 10, 2 (2005), pp. 183–199.

Friedman, Mordechai Akiva, 'Marriage as an institution: Jewry under Islam', David Kraemer (ed.), *The Jewish Family: Metaphor and Memory*, New York 1989.

Goldberg, Harvey E., 'Patronage as a model for Muslim-Jewish relations in North Africa: contributions of anthropological field research and a case from Libya', *Religion Compass*, 6,2 (2012), pp. 152–162.

Hirshberg, Haim Zeev, *A History of the Jews in North Africa*, Vol. II, Leiden 1981.

Lasker, Arnold A. and Lasker Daniel J., 'The Jewish prayer for rain in the post-talmudic diaspora', *AJS Review*, 9,2 (1984), pp. 141–174.

Lieberman, Saul, 'The discipline in the so-called Dead Sea Manual of Discipline', *Journal of Biblical Literature* (1952), 199–206.

Zohar, Zvi M., 'Teleological decision-making in "halakhah" : empirical examples and general principles', *Jewish Law Association Studie*, 22 (2012), pp. 331–362.

Sabille, Jacques, *Les juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation*, Paris 1954.

Fraenkel, Jacqueline, *L'imprimerie Hebraique a Djerba*, Thèse de doctorat de troisième cycle, présentée à l'Université de Paris, 1982.

**R. Mosche Khalfon HaKohen von Djerba als
Rechtsentscheider**

Seine halachische Lehre im Spiegel der Schriften
Brit Kehuna und Scho'el we-nisch'al

Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde
an der Philosophischen Fakultät der Universität Potsdam

vorgelegt von

Shai Mamo

January 2020

1.1 Forschungsgegenstand

R. Mosche Khalfon HaKohen als Rechtsentscheider: halachische und führungsbezogene Aspekte

R. Mosche Khalfon (1874-1950) stand als Oberrabbiner der jüdischen Gemeinde von Djerba (Tunesien) in einer Zeit politischen, gesellschaftlichen und kulturellen Umbruchs vor. Ernannt 1935, blieb er bis zu seinem Tode 1950 im Amt. Er gilt als eine der tragenden Säulen tunesisch-jüdischer Gelehrsamkeit. Bis heute bilden seine Rechtsentscheide die verbindliche Grundlage halachischer Urteilsfindung in Kreisen djerbastämmiger Juden, wie auch sein Name in den Responsen tunesischer Rabbiner mit besonderer Häufigkeit fällt. R. Mosche Khalfon kommt überdies das Verdienst zu, das Studium der Halacha einer breiten jüdischen Öffentlichkeit zugänglich gemacht zu haben, und gilt als Erneuerer des Curriculums: forthin mit dem Studium des Talmud beginnend, sollte es systematisch zu den Schriften späterer Kommentatoren und Rechtsentscheider führen.

R. Khalfons Werk umfasst halachische Schriften, Predigten, Responsen und Toraexege, der er große Bedeutung beimaß. Selbst verfügte er über eine äußerst reichhaltige Bibliothek halachischen Schrifttums – u. a. von Rechtsentscheidern des 17. Jahrhundert –, dessen Herkunft sich zu einem Gutteil seiner Beziehungen zur jüdischen Gemeinde von Livorno (Italien) verdanken dürfte. Auf dieses Textkorpus bezieht sich R. Khalfon in seinen Schriften allenthalben; dadurch positioniert und legitimiert er sich in der verzweigten Traditionskette jüdischer Rechtsentscheidung, demonstriert aber auch seinen kenntnisreichen und gründlichen Umgang mit der Materie. Die vorliegende Arbeit ist dem halachischen Aspekt seines Werks gewidmet, den ideologisch-gedanklichen Voraussetzungen seiner Rechtsentscheide und seiner Auffassung zeitgenössischen Brauchtums („Minhag“) – all das vor dem Hintergrund

der gesellschaftlichen und kulturellen Herausforderungen seiner Zeit. Meine Forschung basiert vornehmlich auf einer eingehenden Analyse des Werkes *Brit Kehuna*, einer Sammlung von Bräuchen und halachischen Anweisungen, sowie auf der Responsensammlung *Scho'el we-nisch'al*.

Den größten Teil seines Lebens verbrachte R. Khalfon unter französischer Besatzung, in der Hauptstadt Tunis und auf Djerba. Der Umstand europäischer Fremdherrschaft blieb für die jüdische Bevölkerung Tunesiens nicht ohne Einfluss auf Lebensverhältnisse und kulturelle Gepflogenheiten, was die rabbinische Führung insgesamt und R. Moshe Khalfon ganz besonders zur Stellungnahme zwang. Wie in der Einleitung und den nachfolgenden Kapiteln dargelegt, besteht die Stärke eines rabbinischen Rechtsentscheiders in der gekonnt vollzogenen Bewegung zwischen den beiden Polen „Reaktion“ und „Initiative“: In den meisten Fällen liegt dem Rechtsentscheider eine halachische Frage vor, die aus einem bereits bestehenden Problem herrührt; doch nicht selten entschließt sich ein Rechtsentscheider, den halachischen Status quo (pro)aktiv zu festigen. So sah sich auch R. Khalfon vor die Herausforderung gestellt, Belange der Allgemeinheit und breitere Interessen in seine jeweilige Entscheidung einbeziehen zu müssen – entweder ganz bewusst oder diese intuitiv erfassend.

Folgende Fragen werden in der vorliegenden Studie diskutiert: Auf welcher Grundlage legitimiert R. Khalfon den sog. „Ortsbrauch“ („minhag ha-makom“)? Auf welche Autorität stützt er sich dabei? Schlägt sich in seinen Entscheidungen und der Festschreibung örtlicher Gepflogenheiten das Bemühen nieder, an bestehenden Traditionen festzuhalten? Welche Absicht lassen seine Entscheidungen in gesellschaftlicher Hinsicht erkennen? Welche Position nimmt er gegenüber all jenen Juden ein, die den Schabbat nicht einhalten? Wie verhält er sich zu technischen

Neuerungen? Welche Relevanz misst er kabbalistischen Lehren in rechtlicher Hinsicht bei? Wie verhalten sich R. Khalfons Rechtsentscheide zu den Grundlagenwerken Joseph Karos (*Schulchan Aruch*) und Moses Isserles' (*HaMappah*)? Inwieweit fühlt er sich diesen verpflichtet? Wie nahm er die Stellung der Frau wahr? Und inwiefern spielen die unveränderlichen Gegebenheiten von Zeit und Ort eine Rolle in seinen Entscheiden? Die Antworten darauf erschließen sich uns aus einer eingehenden Lektüre von R. Khalfons Rechtsentscheiden und der damit bezweckten Ermittlung seiner halachischen Grundannahmen. Wie sich im Verlauf der Analyse herausstellt, lässt sich R. Khalfons Zugang zu halachischen Fragen als offen und anpassungsfähig charakterisieren, der insgesamt auf eine Stabilisierung der Verhältnisse abzielt: So heißt es, Situationen und Fälle erkennen, in denen einer flexiblen Handhabung der Vorrang vor dem Konservatismus und der Abgeschlossenheit der örtlichen jüdischen Bevölkerung einzuräumen ist. Dabei fällt der Tradition die Aufgabe der Wahrung identitärer und kulturell-religiöser Kontinuitäten zu.

1.2 Der historische und geopolitische Kontext: Die Juden von Djerba im 20. Jahrhundert

Die Insel Djerba liegt vor der Ostküste Tunesiens; eine Distanz von ca. 900 km trennt sie von der Hauptstadt Tunis. Die Fläche der Insel beträgt 514 km², mit einer Länge von ca. 32 km und einer Breite von 15 km. Auf die Frage, wann sich Juden auf Djerba niederließen, gibt es der Überlieferung nach zwei unterschiedliche Antworten: Manche sind der Meinung, dass bereits während der Herrschaft König Salomos, zur Zeit des Ersten Tempels, Juden auf der Insel siedelten; andere wiederum behaupten, die Existenz jüdischer Gemeinden gehe auf Esra und Angehörige des Stammes

Sebulon zurück. Die jüdische Bevölkerung von Djerba galt als konservativ und talmudisch gebildet. Sie teilte sich auf zwei Gemeinden auf, die sieben Kilometer voneinander entfernt lagen. Die größere befand sich in Hara Kebira („das große Viertel“), einem mehrheitlich von Muslimen bewohnten Ortsteil. Die weiter im Inneren der Insel gelegene Gemeinde hieß Hadidschat, sie war in dem Hara Seghira ("das kleine Viertel") genannten Ortsteil untergebracht und bestand mehrheitlich aus Kohanim. Sie galt, verglichen mit der größeren Schwestergemeinde, als traditionell und konservativ. Die Verbindung zwischen den beiden Gemeinden aufrecht zu halten und deren Einheit zu wahren, war eines der Hauptanliegen von R. Khalfon, mit dem er sich in seinen Predigten und Schriften auseinandersetzte.

1.3 Die Juden von Djerba im Wandel der Zeiten: Eine Herausforderung für die Gemeindeführung

Uneingeschränkte Aufmerksamkeit verlangte von R. Khalfon ein weiteres Phänomen: die infolge der französischen Machtübernahme um sich greifende Säkularisierung. Wie alle anderen jüdischen Gemeinden in Tunesien sah man sich auch auf Djerba gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Zwängen ausgesetzt, was die religiöse Führung auf den Plan rief. Mit verschiedensten Mitteln suchte diese, das traditionelle Gepräge der Gemeinden zu wahren. Auf völligen Widerstand stieß die Idee säkularer Unterrichtsfächer und Bildungsanstalten, weshalb man die traditionell-jüdischen Schulen systematisch förderte. Wie seine Vorgänger im Amt wehrte sich auch R. Khalfon gegen die Einrichtung einer Schule der Alliance Israélite Universelle auf Djerba – einer Institution, die mit dem französischen Kulturkampf unmittelbar verknüpft war.

1.4 Das Textkorpus: *Brit Kehuna* und *Scho'el we-nisch'al*

In meiner Studie beschäftige ich mich mit den beiden halachischen Hauptwerken R. Khalfons. Bei *Brit Kehuna* handelt es sich um eine Sammlung auf Djerba beheimateter Bräuche und Gewohnheitsrechts, d. h. Ortsbrauch, Halacha und Gemeindeordnung. Ursprünglich als Hilfsmittel für Lehrer im Gemeindedienst gedacht, fand es bald in der gesamten jüdischen Bevölkerung von Djerba Verbreitung und erlebte mehrere Ausgaben. Das Werk ist auf Hebräisch abgefasst und nach dem Vorbild des *Schulchan Aruch* in vier Teile untergliedert, deren Einträge, wie in ähnlichen Werken üblich, alphabetisch geordnet sind. Jeder Abschnitt enthält gewöhnlich eine kurze und leicht verständliche Zusammenfassung.

Als zweite Textgrundlage dient meiner Studie die Responsensammlung *Scho'el we-nisch'al*, ein neunbändiges, ebenfalls nach der Ordnung des *Schulchan Aruch* angelegtes Werk. Darin finden sich die oft sehr ausführlichen Antworten auf Hunderte von Anfragen, die Rabbiner und Laien aus Djerba, aber auch von andernorts an R. Khalfon richteten – ein Indiz dafür, dass der Einfluss Khalfons über seinen eigentlichen Zuständigkeitsbereich hinausging. Die Responsen berühren diverseste Themen und Lebensbereiche. So finden sich in der Sammlung auch Hinweise auf Regelungen und Abläufe des Gemeindelebens, die nicht unter Halacha fallen.

2.1 Eine Charakteristik R. Khalfons als Rechtsentscheider: Sein Verhältnis zu den Grundlagenwerken Karos und Isserles'

Die Insel Djerba stellt einen einzigartigen Knotenpunkt unterschiedlicher Traditionen jüdischer Rechtsauslegung dar. Neben frühen und authentisch geonäischen fanden dort sephardische Auslegungsschulen Verbreitung, ebenso wie palästinische und aschkenasische. Dieser Umstand zeichnet für die große Varianz der Einflüsse in ihrer Zusammensetzung verantwortlich und den Widerstreit, in den die halachischen Rechtsschulen miteinander traten. In meiner Studie gehe ich sowohl jenen Prinzipien nach, denen R. Khalfon in seinen Rechtsentscheiden explizit folgte, als auch denen, die sich implizit daraus ableiten lassen. In diversen Abschnitten seiner beiden Werke *Brit Kehuna* und *Scho'el we-nisch'al* betont R. Khalfon seine Verpflichtung gegenüber Karo. Diese erhellt aus dem Aufbau der Responsensammlung selbst, wenn bereits die erste Frage die Verbindlichkeit von Karos Rechtsauslegung im *Schulchan Aruch* aufs Korn nimmt. In manchen Responsen vertritt R. Khalfon die Auffassung, ein rabbinischer Richter dürfe keine strengere Entscheidung fällen als Karo (außer für sich selbst). Dennoch solle sich der ideale Rechtsentscheider nicht auf die Meinung seiner Vorgänger stützen, sondern jede an ihn gerichtete Frage selbst einer eingehenden Prüfung in den talmudischen Quellen (Talmud und Rischonim) unterziehen. Das gelte auch für den *Schulchan Aruch*, denn nicht immer pflichtet R. Khalfon der Rechtsauslegung Karos bei.

2.2 Die Stellung des Brauchtums in den Rechtsentscheiden R. Khalfons

Handelsbeziehungen und Fortschritt sorgten für eine gesteigerte Präsenz von Europäern auf Djerba, die nicht ohne Auswirkung auf die lokale Bevölkerung blieb:

Konsumverhalten und kulturelle Gepflogenheiten waren ebenso dem europäischen Einfluss ausgesetzt wie Brauchtum und religiöse Rechtstradition. Besonderes Augenmerk schenkte R. Khalfon daher der Abwehr kultureller Einflussnahme und dem Kampf gegen die Zerrüttung von Tradition und Brauchtum. In meiner Studie werden einige seiner wichtigsten Mahnreden zum Thema vorgestellt und diskutiert.

Angesichts des Phänomens europäischer Einflussnahme sollte man nicht die Tatsache aus den Augen verlieren, dass manche vermeintlich „aschkenasischen“ Bräuche in Wirklichkeit auf eine Zeit zurückreichen, in welcher der *Schulchan Aruch* noch nicht den Status der Verbindlichkeit besaß. Darauf nehme ich in meiner Arbeit ausführlich Bezug, u. a. am Beispiel der bis heute unter djerbastämmigen Juden üblichen Trauerbräuche in den drei Wochen zwischen 17. Tammus und 9. Av (Verbot des Rasierens und Haareschneidens, Vermeidung von Trauungen). In diesem und anderen Fällen scheint es sich, trotz R. Khalfons ausdrücklichen Verweises auf Isserles, um eine unabhängige Tradition zu handeln, die eben nicht auf der aschkenasischen basiert, sondern lediglich von dieser gestützt (legitimiert) wird. Dieses Beispiel demonstriert eine für R. Khalfon charakteristische Vorgehensweisen im Prozess der Entscheidungsfindung: Lässt sich in den Schriften autoritativer Rechtsentscheider – ungeachtet deren Herkunft – ein Argument zur Legitimierung lokaler Bräuche finden, neigt R. Khalfon zu deren Beibehaltung, und das entgegen der vorherrschenden halachischen Mehrheitsmeinung.

Ein Beispiel dafür findet sich etwa in der bekannten Diskussion „sfek brachot“, d. h. den Fall, dass Zweifel an der Notwendigkeit eines Segensspruches besteht. Im Allgemeinen tendieren orientalische [sephardische] Rabbiner in dieser Situation zu erleichtern („sfek brachot – lehakel“): Besteht Zweifel daran, ob ein Segensspruch rezitiert wird oder nicht, ist davon abzusehen. Nicht selten treten in der halachischen

Diskussion des Problems zwei Erwägungen (Prämissen) miteinander in Konflikt: einerseits die Vorschrift, vor Ausführung eines Gebots oder als Bestandteil des Gebets einen Segensspruch zu rezitieren, andererseits die Befürchtung, möglicherweise das strenge Verbot, diesen unnötig zu sagen. Letztere veranlasste zahlreiche Rechtsentscheider zum Verzicht im Zweifelsfall, und das entgegen der Meinung Karos. Wie in der Arbeit gezeigt wird, räumt R. Khalfon dem örtlichen Brauch Vorrang gegenüber verbreiteten Rechtsmeinungen ein.

2.3 Die Stellung der Kabbala in den Rechtsentscheiden R. Khalfons

Einen weiteren Punkt, den es in der Studie zu klären galt, ist R. Khalfons Verhältnis zur Kabbala. Moshe Halamish bezeichnet R. Khalfon als einen der „größten Gelehrten, Rechtsentscheider und Kabbalisten von Djerba“. Wie ich allerdings aufgrund einer Analyse seiner Responsen und relevanter Textstellen zeigen konnte, ist Letzteres zurückzuweisen. In meiner Diskussion bringe ich zahlreich Beispiele, in welchen R. Khalfon Bezug auf mystische Lehren nimmt: Er verweist auf kabbalistische Texte, zitiert Stellen daraus und fällt rechtliche Entscheidungen im Einklang mit diesen. Wiederholt bezieht er sich auf Isaak Luria und Chaim Joseph David Azulai und misst deren Entscheiden den Rang einer Hilfsquelle oder halachischen Stütze bei. Nichtsdestoweniger legt R. Khalfon großen Wert auf die Verankerung einer Entscheidung im lokalen Brauch. Oftmals zitiert er zunächst eine weitere halachische, und erst danach eine kabbalistische Quelle. Stimmt diese nicht mit der Halacha überein, trifft R. Khalfon seine Entscheidung in Übereinstimmung mit den halachischen Quellen. Mehr noch: Steht die kabbalistische Meinung zwar praktisch nicht in Widerspruch zur Halacha, schränkt diese jedoch bedeutend ein oder

erschwert ihre Anwendung, hält sich R. Khalfon in seiner Entscheidungsfindung an die halachischen und nicht an die kabbalistischen Quellen. In solchen Fällen scheint er von einer, wenn auch in der Praxis folgenlosen, so doch ideellen oder prinzipiellen Spannung auszugehen, weshalb der Halacha Vorrang einzuräumen ist.

3.1 Gesellschaftliche Fragen in den Rechtsentscheiden R. Khalfons: Die Nicht-Einhaltung des Schabbat

Auf den ersten Blick scheint das jüdische Leben auf Djerba zu Zeiten R. Khalfons weitgehend in traditionellen Bahnen verlaufen zu sein. Die religiöse Führung genoss den Respekt der Bevölkerung, Toragelehrsamkeit war verbreitet, sogar eine Druckerei für religiöses Schrifttum existierte. In Wirklichkeit dürften sich die Verhältnisse aber komplexer gestaltet haben. Das erhellt aus R. Khalfons Auseinandersetzung mit der voranschreitenden Entfremdung von Glauben und Halacha. Das Phänomen der Säkularisierung ist eines der zentralen Themen in R. Khalfons Schriften. Neben dem französischen Kultureinfluss waren es auch Probleme des wirtschaftlichen Erhalts, die zu einer allmählichen Auflösung fester Bindungen an Tradition und Gemeinde in der jungen Generation führten. R. Khalfons Schriften vermitteln den Eindruck, die jüdische Gemeinde von Djerba verliere zusehends an Frömmigkeit und religiösem Gepräge, oder stehe unmittelbar davor. Sein Verhältnis zu all jenen, die den Schabbat nicht oder nur unzureichend einhalten, lässt sich als ambivalent bezeichnen: Den Verlockungen der Zeit zu widerstehen, sei tatsächlich mit großen Schwierigkeiten verbunden. Diesem Verständnis steht der Wille zur Festigung und zum Schutz der Gemeinde gegenüber, den es selbst um den Preis der Entmündigung der Jungen durchzusetzen gilt. Deren Zugehörigkeit zur Gemeinde nämlich stellt R. Khalfon (wie

im Fall des Konsums von unkoscherem Wein) in Frage und legt damit eine gewisse „Flexibilität“ an den Tag; oder er definiert sie hinsichtlich der Schabbat-Vorschriften als „unter Nicht-Juden Aufgewachsene“ („tinokot sche-nischbu“), die für ihr Fehlverhalten nicht belangt werden können. Ähnlich argumentiert er im Fall eines Schächters, der den Schabbat entweicht hatte. Daraus wird ersichtlich, dass R. Khalfon zu einer kreativen und nachsichtigen Lösung neigt, wenn die Schwere des Vergehens sonst die Entfremdung von der Gemeinde zur Konsequenz hätte. Besondere Strenge lässt R. Khalfon hingegen dann walten, wenn das halachische Judentum als einzig legitime Option ins Wanken geraten könnte. Ein Beispiel: Wird Wein von einem Juden, der den Schabbat nicht einhält, berührt, darf dieser weiterhin genossen werden; weil der Jude nicht vertrauenswürdig ist, darf man mit ihm allerdings keinen Handel treiben, der zu einer Entweihung des Schabbat führen könnte. R. Khalfon erweist sich als gewandter und verständiger Rechtsentscheider, weil er angesichts der Komplexität der Lage unterschiedliche Faktoren in seine Überlegungen einbezieht und das Gesamtbild der sich wandelnden Verhältnisse auf der Insel klar und nüchtern erfasst. Wer sich zu sehr in konservative Einzelkämpfe verstrickt, weiß R. Khalfon, läuft Gefahr, den Krieg im Ganzen zu verlieren – und mit ihm all jene, die zwischen zwei Welten stehen. So kommt es, dass gelegentlich die Anweisung zu religiösem Verhalten an talmudisch Gebildete und Gemeindevertreter anders ergeht als an die breite Öffentlichkeit. Die Wahrung religiöser Identität und Observanz oblag forthin der Führungsschicht, die den Gemeindemitgliedern als Vorbild und Wegweiser zu einem authentischen Judentum dienen sollte.

3.2 Das Verhältnis R. Khalfons zu Technologie und Fortschritt

Dieses Kapitel der Arbeit fokussiert auf R. Khalfons Auseinandersetzung mit den technischen Neuerungen, die im Laufe des Jahrhunderts über die Bewohner von Djerba hereinbrachen. Wie ich beobachten konnte, lässt sich die Herangehensweise R. Khalfons auf diesem Gebiet als sachlich bezeichnen; nicht jede Neuerung wird von vornherein begeistert aufgenommen. Das gilt für den Einsatz von Dampfmaschinen und schnelleren Verkehrsmittel, für neue Verfahren in der Lebensmittelproduktion oder auch für die Verwendung von Rasierapparaten. Nicht selten sieht sich R. Khalfon dazu gezwungen, die Funktionsweise und technischen Eigenschaften eines neuen Produkts eingehend zu prüfen, um eine gutdurchdachte und angemessene halachische Entscheidung fällen zu können.

Von den technologischen Neuerungen seiner Zeit gehe keine essentielle Bedrohung für die ewigen Werte der jüdischen Tradition aus, ebenso wenig stünden die beiden in Widerspruch zueinander. Dem technischen Fortschritt gewinnt R. Khalfon sogar aufregende und in religiöser Hinsicht inspirierende Seiten ab, da jener als Vorbote der Erlösung Israels und der Menschheit zu verstehen sei. Diese Einstellung kommt in R. Khalfons Rechtsentscheiden hinlänglich zum Ausdruck: Geltende Halacha wird darin so adaptiert und interpretiert, dass technische Neuerungen prinzipiell möglich sind. Das ist immerhin bemerkenswert. Obwohl an sich gefahrlos, kann die Verwendung von Maschinen, Apparaten und neuen Verfahren als Zeichen der Annäherung an die Kultur der Umgebung und somit als Gradmesser für die Aufgabe kultureller Eigenständigkeit verstanden werden. Selbst derartige Befürchtungen veranlassten R. Khalfon nicht dazu, technischen Fortschritt kategorisch abzulehnen.

3.3 Die Stellung der Frau

Im Gegensatz zu anderen Fragen seiner Zeit, die R. Khalfon in der Absicht, einzelne Erscheinungen des Modernisierungsprozesses kontrollieren zu können, flexibel und kompromissbereit handhabte, erweist sich seine Position hinsichtlich der Stellung der Frau als konservativ und traditionell. Darin unterscheidet er sich nicht von anderen zeitgenössischen Rechtsentscheidern. Insgesamt lässt sich festhalten, dass Frauen in seinen Schriften respekt- und rücksichtsvoll behandelt werden, deren Gleichstellung aber nicht einmal in Ansätzen als Möglichkeit erscheint. Dass es ihm in dieser Hinsicht vornehmlich um die Wahrung der Ehre der Frau und deren Schutz ging, drückt sich in R. Khalfons Bemühen aus, bestimmte Gewohnheiten und kulturelle Verhaltensmuster zu unterbinden, die er als diskriminierend und als Bedrohung für die grundlegenden Rechte der Frau empfand.

Nach R. Khalfon leitet sich die Stellung der Frau aus der von Gesellschaft, Biologie und der Tora vorgegebenen Logik ab. Im Gegensatz zu anderen Forschern gelange ich in meiner Arbeit zu dem Schluss, dass R. Khalfons Aufgeschlossenheit gegenüber technischen Neuerungen und sein nüchterner Umgang mit Säkularisierungserscheinungen keine Entsprechung im Bereich der Geschlechterverhältnisse finden.

4.1 Meta-halachische Konzeptionen in den Rechtsentscheiden R. Khalfons

In diesem Kapitel gilt unsere Aufmerksamkeit den teils expliziten, teils impliziten meta-halachischen Prinzipien, an denen sich R. Khalfon in seinen Rechtsentscheiden orientiert. Eines davon ist seine Position in gesellschaftlichen Fragen, wenn der Erhalt

familienbezogener Werte ganz offen die halachische Meinungsfindung beeinflusst. Ein weiterer Grundsatz, der wiederholt zur Anwendung kommt, ist die Sorge um die körperliche Gesundheit einer „schwachen Generation“. So findet R. Khalfon zu einer erleichternden Rechtsmeinung hinsichtlich der Fasttage und der Verwendung von Warmwasser in rituellen Tauchbädern (Mikwaot). Seine Neigung zu gemäßigten Urteilen liegt darüber hinaus in der Spannung zwischen der Notwendigkeit, die zunehmende Öffnung seiner Gemeinde gegenüber kulturellen Einflüssen anzuerkennen, und der Herausforderung, das halachische und individuelle Gepräge zu wahren, begründet. Als Rechtsentscheider und geistiger Führer verfolgt R. Khalfon das Ziel eines Abbaus „bürokratischer“ Barrieren und einer verringerten Reibungsfläche zwischen Halacha und Lebenswirklichkeit. Weicht er von der gängigen dezisorischen Praxis ab, begründet er seine Entscheidung mit der Rücksichtnahme auf die gesellschaftliche Verfassung: die allgemeine „Schwäche“ der Generation, die Furcht vor Entfremdung und Abfall, die Sorge um Gesundheit und Wohlergehen, etc. Insgesamt entsteht so das Bild eines Rechtsentscheiders, der sich seiner Verantwortung als öffentliche Führungsgestalt und der auf ihm lastenden neuartigen Aufgabe ganz besonders bewusst ist, nämlich auf die Eigentümlichkeit seiner Gemeinde ebenso achten zu müssen wie auf deren Zusammenhalt.

5. 1 Zusammenfassung: Neue Einsichten

Vorliegende Arbeit entstand aus der Intention, eine Lücke in der Forschung zum Judentum auf Djerba und insbesondere zu R. Mosche Khalfon zu schließen. Rivka Nagars umfassende Studie über die Gemeinde von Djerba hat, wenngleich vorrangig mit sozialen Aspekten befasst, entscheidende Hinweise für meine eigene Forschung

geliefert. Hadassah Barabi beschäftigt sich in ihrer Dissertation mit dem Einfluss R. Chaim Josef David Azulais auf das religiöse Brauchtum Djerbas. In meiner Forschung konnte ich den maßgeblicheren Einfluss anderer Traditionsquellen nachweisen und Barabis Ergebnisse und Schlussfolgerungen in Frage stellen. Eingehend mit R. Khalfons Lehre hat sich Yaron Naim in seiner Dissertation auseinandergesetzt. Darin beleuchtet er dessen Verhältnis zur Moderne, zu Fragen der religiösen und gesellschaftlichen Führung und insbesondere zum Zionismus. Im Gegensatz dazu befasst sich meine Studie mit einer Analyse von R. Khalfons halachischen Schriften und bemüht sich um eine Charakterisierung von dessen konkreten Antworten auf die brennenden Fragen seiner Zeit. R. Khalfons praxisbezogener Umgang mit halachischen Problemen erhellt aus einer Vielzahl seiner Responsen; darauf ruht das zentrale Augenmerk meiner Arbeit. Gegenstand meiner Forschung sind, wie oben ausgeführt, die Bräuche und konkreten Rechtsentscheide im Hinblick auf die ihnen zugrunde liegenden Wertevorstellungen und vorgeschlagenen Lösungen, aber auch eine systematische Erfassung struktureller und ideeller Charakteristiken.

Demgemäß lassen sich die in meiner Arbeit gewonnenen, neuen Einsichten zur halachischen Lehre R. Khalfons in drei Punkten zusammenfassen:

1. Das geistige und öffentliche Wirken R. Khalfons stand ganz im Zeichen der gesellschaftlichen, religiösen und technologischen Umwälzungen seiner Zeit. Sich deren voll bewusst, unternahm er eine Sammlung und Dokumentation von alters her überlieferter Bräuche, um diese halachisch zu verankern. Der Umstand halachischer Diversifizierung und eines zusehends pluriformeren Brauchtums veranlasste R. Khalfon zu einer geordneten und argumentativ gefestigten Niederlegung der Bräuche von Djerba: einerseits als eine

Bestandsaufnahme gelebten Judentums, andererseits als eine Dokumentation alten Traditionsguts, das einer Bestätigung von „außen“ bedarf, um auch in den Augen all jener, die nicht auf natürliche Weise der Gemeinde und ihrer Tradition angehören, Geltung zu besitzen. In einem Überblick über R. Khalfons Rechtsentscheide und Responsen habe ich auf dessen Bemühen um eine systematische Verankerung der Bräuche von Djerba in der halachischen Literatur allgemein gewiesen.

2. Während R. Khalfons Amtszeit durchlief die Gemeinde von Djerba einen großen Wandel. Über Generationen hatte sie eine nahezu unabhängige Existenz geführt, ihre Eigentümlichkeiten bewahrt und war bei einem hohen Grad religiöser Observanz fast homogen gewesen. R. Khalfon sah seine Aufgabe in der Wahrung einer bis ins Kleinste nach Tradition und Halacha ausgerichteten Lebensweise, nahm jedoch bereitwillig jede Änderung an, die seiner Meinung nach nicht an die Grundfesten der Tradition rührte. Somit schloss er sich dem halachischen Grundsatz, „die Tora verbietet Neues“ (אסור מן התורה) (שד"ח), auf den sich konservative Führer in Krisenzeiten gerne berufen, nicht an, sondern bewegte sich zwischen einer notwendig konservativen und einer Neuem gegenüber aufgeschlossenen Position. In meiner Arbeit thematisiere ich darüber hinaus die konzeptuelle Nähe zwischen den Rechtsentscheiden R. Ovadia Yosefs und denen R. Khalfons zu Fragen der Nicht-Einhaltung des Schabbat. Diese Wahrnehmung stützt sich auf den Befund R. Benny Lau, demzufolge R. Ovadia Yosef Typen von Nicht-Befolgern bzw. Muster der Nicht-Befolgung unterscheidet, um jeweils unterschiedliche Grundsätze und Positionen zur Anwendung zu bringen. Bei aller Ähnlichkeit lassen sich die halachischen Neuerungen der beiden

Rechtsentscheider auf unterschiedliche gesellschaftliche Zustände und Realitäten zurückführen: R. Khalfon fand sich vor dem Hintergrund einer konservativen Gemeinde mit den ersten Anzeichen nachlassender Schabbat-Observanz konfrontiert. R. Yosef hingegen stand vor einer ganz anderen Herausforderung. Sowohl in Kairo, als auch später in Israel war er mit der Leitung von Gemeinden betraut, deren Mitglieder zu einem Großteil nicht mehr streng nach den religiösen Vorschriften lebten. Beider Entscheidung, all jene, die den Schabbat nicht oder nur unzureichend einhalten, innerhalb des Gemeindeverbandes zu akzeptieren und zu legitimieren, liegen also unterschiedliche Voraussetzungen zugrunde. Dass sich ihre Schlussfolgerungen aber weitgehend decken, lässt eine ganz ähnliche allgemein-diskursive Zugangsweise vermuten, deren sich R. Khalfon und R. Ovadia Yosef zur halachischen Erschließung gesellschaftlicher Realitäten bedienten.

3. Abgesehen von der Analysearbeit kann die Breite der Diskussion als Vorzug meiner Studie begriffen werden. Die Fülle des behandelten Materials ermöglicht einen panoramaartigen Überblick über R. Khalfons halachisches Wirken über die Jahre und im Kontext jüdischer Verhältnisse insgesamt. Auf diese Weise entsteht das mannigfaltige Mosaik eines schöpferischen und einflussreichen Gelehrten, der seine Gemeinde in schicksalsträchtigen Zeiten geistig zu lenken und gesellschaftlich zu einen wusste.

**The Halachic Approach of
Rabbi Moshe Chalfon Ha'kohen
From Djerbah
As it Reflected in his Halachic writings- 'Brit Kehuna'
And the Responsa 'Shoel V'Nishal'**

By

Shai Mamo

**A Dissertation
Presented to the Faculty of
Potsdam university
In Candidacy for the Degree of
Doctor of Philosophy**

January 2020